

T.C.
UFUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

**İRAN DIŞ POLİTİKASINA REALİST BİR BAKIŞ; Şİİ HİLALİ VE
ORTA DOĞU BARIŞINA ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERDAR ASUK

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ SİBEL ELİF ÖZDİLEK

ANKARA

2025

T.C.
UFUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

**İRAN DIŞ POLİTİKASINA REALİST BİR BAKIŞ; Şİİ HİLALİ VE
ORTA DOĞU BARIŞINA ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERDAR ASUK

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ SİBEL ELİF ÖZDİLEK

ANKARA

2025

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

21.05.2025

Serdar ASUK

ADAMA

Türk Milletine ve Değerli Hocalarıma ...

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam sırasında bana yardımcı olan, yönlendiren, ilgi yerlerde dikkatimi çeken, okumalar içinde kaybolduğumda beni elimden tutup çeken ve tekrar doğru rotaya sokan, motivasyonumu her zaman en üst seviyede tutan tez danışmanım, değerli hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Sibel Elif ÖZDİLEK hanımefendiye teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmayı hazırlarken geçirdiğim süreçte beni cesaretlendiren ve yapabileceğime inandıran, desteğini esirgemeyen çok kıymetli eşim Melahat Zengin ASUK ve kızlarım Azra ve Elif ASUK'a çok teşekkür ederim.

ÖZET

Asuk, Serdar. İran Dış Politikasına Realist Bir Bakış; Şii Hilali ve Orta Doğu Barışına Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2025

Bu çalışma İran dış politika uygulamalarını realist paradigma perspektifinde incelemek, Şii Hilali ve Orta Doğu barışına etkilerini değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışma beş olgu üzerine temellendirilmiş olup Şii Hilali ve Orta Doğu barışına etkisi ile İran'ın Orta Doğu politikasına realist bir bakış konularının teorik ve kavramsal alt yapısını; bir dış politikanın oluşturulma süreçleri, İran dış politikasını etkileyen önemli faktörler, Realizm, Orta Doğu Barışı, Evanjelizm ve Şiilik oluşturmuştur. Çalışmada nitel araştırma yöntemi, yazılı, görsel, sanal kaynaklardan veri tarama tekniği kullanılmış olup verilerin analizinde bilgilerin güvenilirliğini sağlamak için bilgiler başka kaynaklarla karşılaştırılmış, aralarındaki bağlantılar ortaya konmaya gayret edilmiştir. Sonuç olarak; İran dış politika uygulamalarının ümmetçi ve mezhepsel referans ile değil, kendi güvenlik ve ulusal çıkarları doğrultusunda şekillendiği, İran'ın bu dış politika uygulamalarının ABD, Körfez ve Bölge Ülkeleri tarafından tehdit olarak algılandığı, ABD'nin bölgeye daha fazla yerleştiği, bölge ülkelerinin İsrail ile stratejik ilişkiler kurmasına neden olduğu, Filistin davasının Arap dünyasında yalnızlaştığı görülmüştür. Bölgede olduğu iddia edilen mezhep savaşlarının aslında küresel ve bölgesel bir güç savaşı olduğu, mezheplerin sadece bir araç olarak kullanıldığı, bölgede yaşananların sadece İran kaynaklı olmadığı, ABD, Rusya, Çin, İsrail'in bölge politikalarının da bunda etkili olduğu değerlendirilmiştir. Çalışma, İran'ın Orta Doğu'da uyguladığı politikaların nedenlerini, nasıllarını, araçlarını, sınırlarını anlamamızı ve gelecekte Orta Doğu'da nasıl davranışlar gösterebileceğinin öngörüsünü ortaya koyması bakımından önemli bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: İran, Dış Politika, Orta Doğu Barışı, Realizm, Şiilik, Şii Hilali

ABSTRACT

Asuk, Serdar. A Realistic View of Iran's Foreign Policy; Shiite Crescent and Its Effects on Middle East Peace, Master's Thesis, Ankara, 2025

This study aims to examine Iran's foreign policy practices from a realist paradigm perspective and to evaluate their effects on the Shiite Crescent and Middle East peace. The study is based on five facts and the theoretical and conceptual substructure of the Shiite Crescent and its effects on Middle East peace and a realistic view of Iran's Middle East policy; the processes of forming a foreign policy, important factors affecting Iran's foreign policy, Realism, Middle East Peace, Evangelism and Shiism are formed. In the study, qualitative research method, data scanning technique from written, visual and virtual sources were used and in the analysis of the data, the information was compared with other sources to ensure the reliability of the information and the connections between them were tried to be revealed. As a result; It was seen that Iran's foreign policy practices were shaped not by ummah and sectarian references but in line with its own security and national interests, these foreign policy practices of Iran were perceived as a threat by the USA, Gulf and regional countries, the USA settled more in the region, caused the regional countries to establish strategic relations with Israel, and the Palestinian cause was isolated in the Arab world. It has been evaluated that the sectarian wars claimed to be taking place in the region are actually a global and regional power struggle, that sects are used only as a tool, that the events in the region are not only caused by Iran, and that the regional policies of the USA, Russia, China and Israel are also effective in this. The study makes an important contribution in terms of understanding the whys, hows, tools and limits of the policies implemented by Iran in the Middle East and the prediction of how it may behave in the Middle East in the future.

Keywords: Iran, Foreign Policy, Middle East Peace, Realism, Shiism, Shiite Crescent

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

BİLDİRİM	i
ADAMA	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
TABLolar DİZİNİ	xv
ŞEKİLLER DİZİNİ	xvi
HARİTALAR DİZİNİ	xvii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	2
DIŞ POLİTİKANIN OLUŞTURULMASI SÜREÇLERİ VE İRAN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN ÖNEMLİ FAKTÖRLER.....	2
1.1. Dış Politikanın Oluşturulması Süreçleri.....	2
1.1.1. Giriş	2
1.1.2. Dış Politikanın Amacı	2
1.1.3. Dış Politikayı Etkileyen Temel Faktörler.....	3
1.1.3.1. Ulusal Güç ve Kapasite	3
1.1.3.1.1. Gücün Nicel Unsurları	3
1.1.3.1.1.1. Coğrafya.....	3
1.1.3.1.1.2. Doğal Kaynaklar	4
1.1.3.1.1.3. Ekonomik Kapasite	4
1.1.3.1.1.4. Askeri Kapasite	4
1.1.3.1.1.5. Nüfus	5

1.1.3.1.2. Gücün Niteliksel Unsurları	5
1.1.3.1.2.1. Ulusal Karakter	5
1.1.3.1.2.2. Ulusal Moral	5
1.1.3.1.2.3. Diplomasi	6
1.1.3.1.2.4. Hükümetin Niteliği.....	6
1.1.3.2. Uluslararası Siyasal Sistemler	6
1.1.3.2.1. Tek Kutuplu Sistem /Hiyerarşik Sistem	6
1.1.3.2.2. Güç Dengesi Sistemi.....	7
1.1.3.2.3. İki Kutuplu Sistem.....	7
1.1.3.2.4. Çok Kutuplu Sistem.....	7
1.1.3.2.5. Soğuk Savaş Sonrası Sistem	7
1.1.3.2.6. Çağdaş Uluslararası Sistem	8
1.1.3.3. Karar Verme Süreci	8
1.1.3.3.1. Karar Verme Sürecinde İçsel Çevre	8
1.1.3.3.1.1. Devletin ve Hükümetin yapısı.....	8
1.1.3.3.1.2. Yasama	9
1.1.3.3.1.3. Bürokrasi	9
1.1.3.3.1.4. Kamuoyu	9
1.1.3.3.2. Karar Alıcının Kişilik Özellikleri	10
1.1.3.3.2.1. Konuya İlişkin İlgisi, Bilgi Düzeyi, Sorun Çözme ve Rasyonel Karar Verme Yeteneği	10
1.1.3.3.2.2. Deneyim	10
1.1.3.3.2.3. Rol	11
1.1.3.3.2.4. Liderlik Özellikleri.....	11
1.1.3.3.2.5. Siyasal Kültür.....	12
1.1.3.3.3. Karar Verme Sürecinde Aşamalar	12
1.1.3.3.3.1. Algılama.....	12

1.1.3.3.3.2. Durumun Yorumlanması ve Tanımlanması	13
1.1.3.3.3.3. Karar Verilmesi ve Politikanın Uygulanması.....	13
1.2. Sonuç	13
1.3. İran Dış Politikasını Etkileyen Önemli Faktörler	14
1.3.1. Giriş	14
1.3.2. İran Dış Politikasını Etkileyen Önemli Faktörler	16
1.3.2.1. Ülkenin Künyesi	16
1.3.2.2. Tarih.....	17
1.3.2.3. Coğrafya	24
1.3.2.4. Siyasi ve İdari Yapı	26
1.3.2.5. Nüfus.....	27
1.3.2.6. Ekonomi.....	28
1.3.2.7. İran'a Yönelik Yaptırımlar	30
1.3.2.8. Toplum.....	31
1.3.2.9. Şiilik.....	32
1.3.2.10. Jeopolitik.....	34
2. BÖLÜM.....	36
REALİZM.....	36
2.1. Giriş	36
2.2. Realizmin Kökenleri ve Gelişimi	38
2.2.1. Antik Çağdan 20. yy'la Temel Realist Düşünürler	38
2.2.2. 20. yy Realist Düşünürler ve Kuramları.....	39
2.2.2.1. Edward Hallett Carr (1892-1992) (Klasik Realizm)	39
2.2.2.2. Hans J. Morgenthau (1904-1980) (Klasik Realizm).....	40
2.2.2.3. Kenneth Waltz (1924-2013) (Neo-Realist veya Yapısal Realizm)	42
2.2.2.4. John Mearsheimer (1947-) (Offansif/ Defansif Realizm)	44

2.2.2.4.1. Offansif Realizm.....	44
2.2.2.4.2. Defansif Realizm	45
2.2.2.5. Gideon Rose (Neo Klasik Realizm)	46
2.3. Güç Dengesi Kuramı	47
2.4. Çevreleme Politikası.....	49
2.5. Sonuç	49
3. BÖLÜM.....	51
ORTA DOĞU BARIŞI VE EVANGELİZM.....	51
3.1. Orta Doğu Barışı	51
3.1.1. Giriş	51
3.1.2. Orta Doğu Coğrafyası	51
3.1.3. Orta Doğu Tarihi	53
3.1.4. Orta Doğu Jeopolitiği	54
3.1.5. Orta Doğu Sorunu; Filistin, İsrail.....	56
3.1.5.1. Birinci Savaş.....	58
3.1.5.2. İkinci Savaş.....	58
3.1.5.3. Üçüncü Savaş (Altı Gün Savaşları)	59
3.1.5.4. Dördüncü Savaş (Yom Kippur Savaşı).....	59
3.1.5.5. Beyrut Kuşatması (1982).....	60
3.1.5.6. Birinci İntifada (1987-1993).....	60
3.1.5.7. İkinci İntifada (2000-2005) (Aksa İntifadası).....	60
3.1.6. Ortadoğu Barış Süreci	61
3.1.6.1. 1948-1973 Dönemi	61
3.1.6.2. 1980 Sonrası Dönem.....	63
3.1.6.3. 1990 Sonrası Dönem.....	65
3.1.6.3.1. Madrid Konferansı.....	65
3.1.6.3.2. Oslo I ve Oslo II Anlaşmaları.....	65
3.1.6.4. Wye River Memorandumu	66

3.1.6.5. II. Camp David Görüşmeleri	66
3.1.6.6. Annapolis Barış Konferansı.....	67
3.1.6.7. 2010 Sonrası Dönem.....	68
3.1.6.8. Sonuç	68
3.2. Evanjelizm.....	69
4. BÖLÜM.....	74
ŞİİLİK, Şİİ HİLALİ VE ORTADOĞU BARIŞINA ETKİSİ.....	74
4.1. Şiilik	74
4.1.1. Etimolojisi	74
4.1.2. Şiiliğin Oluşumunda Gelişen Önemli Olaylar	74
4.1.2.1. Kırtas Olayı.....	74
4.1.2.2. Sakife Olayı	75
4.1.2.3. İmamet	75
4.1.2.4. Fedek Meselesi	76
4.1.2.5. Cemal Vakkası.....	76
4.1.2.6. Sıffin Savaşı.....	77
4.1.2.7. Hakem Vak'ası	77
4.1.3. Mezhep	78
4.1.4. Şia.....	80
4.1.4.1. İmamiyye (İsnâ-Aşeriyye (On İki İmamı kabul edenler)).....	80
4.1.4.2. Caferilik	81
4.1.4.3. Mutezile	82
4.2. Şii Hilali ve Ortadoğu Barışına Etkisi.....	83
4.2.1. Şii Hilali Kavramı	83
4.2.1.1. Kavramın Ortaya Çıkışı ve Anlamı	83
4.2.1.2. Güç Mücadelesi ve Mezhepler	86
4.2.1.3. Şii Hilalinin Coğrafyası	87
4.2.1.3.1. Afganistan.....	87

4.2.1.3.2. Pakistan.....	88
4.2.1.3.3. Irak.....	88
4.2.1.3.4. Suriye.....	90
4.2.1.3.5. Lübnan.....	90
4.2.1.3.6. İran.....	92
4.2.1.3.7. Suudi Arabistan	93
4.2.1.3.8. Bahreyn.....	97
4.2.1.3.9. Yemen.....	99
4.2.1.3.10. Birleşik Arap Emirlikleri	102
4.2.1.3.11. Katar	104
4.2.1.3.12. Kuveyt.....	104
4.2.2. İran ve Orta Doğu Şii'leri.....	105
4.2.3. Bölgesel Güç İran ve Mezhep	109
4.2.4. İran Destekli Şii Vekil Gruplar	112
4.2.5. Velayet-i Fakih Kuramı ve Şii Toplum Üzerindeki Etkisi.....	116
4.2.6. Orta Doğu ve Mezhepsel Çatışmalar	117
4.2.7. İran'ın Şiilik Politikaları ve Tepkiler	118
4.2.8. Mezhepler ve Ekonomi	119
5. BÖLÜM.....	121
İRAN'IN ORTA DOĞU POLİTİKASINA REALİST BİR BAKIŞ	121
5.1. Giriş	121
5.2. Güç Dengesi ve İttifaklar	122
5.3. Bölgesel Hegemonya Arayışı.....	124
5.4. Şii/Selefi Çatışmaları.....	126
5.5. Güvenlik ve Askeri Kapasite.....	129
5.6. Ekonomi ve Ticaret Koridorları	134
5.7. İran'ın Nükleer Faaliyetleri	140
5.8. İran-ABD İlişkileri	145

SONUÇ.....	150
KAYNAKÇA	156
ÖZGEÇMİŞ.....	190

KISALTMALAR DİZİNİ

AAI	: Ensar el-İslam
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AIOC	: Anglo-İran Petrol Şirketi
AMAL (EMEL)	: Lübnan Direniş Tugayları, Afvaj Al-Mukavmat al Lubnaniyya
BAAS	: Arap Sosyalist Baas (Diriliş, Yeniden Doğuş) Partisi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BBC	: British Broadcasting Corporation
BESIC	: Besic-i Mustazafin (Ezilenlerin Savunma/Direniş Gücü)
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika
CENTCOM	: ABD Merkez Komutanlığı
CIA	: Central Intelligence Agency, Merkezi İstihbarat Teşkilatı
CKD	: Complalety Koncked Down
C-SIPA	: Kapsamlı Güvenlik Entegrasyonu ve Refah Anlaşması
DMO	: Devrim Muhafızları Ordusu
DMO-KF	: İslam Devrim Muhafızları Ordusu - Kudüs Gücü
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GGK	: Güney Geçiş Konseyini
GSYİH	: Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla
HAMAS	: Harakat al-Muqawama al-İslamiya, İslami Direniş Hareketi
IAEA	: International Atomic Energy Agency
IMEC	: Hindistan-Orta Doğu-Avrupa Ekonomik Koridoru
INSTC	: Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru
IRGC-QF	: İslam Devrim Muhafızları Ordusu - Kudüs Gücü
ISNA	: İranlı Öğrenciler Haber Ajansına
İŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
JRTN	: Jaysh Rijal al-Tariq al-Nakşibendi
KH	: Ketaib Hizbullah
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi

KOEP	: Kapsamlı Ortak Eylem Planı
MEP	: Müşterek Eylem Planı
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NPT	: Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması
OBS	: Orta Doğu Barış Süreci
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
PNC	: Filistin Ulusal Konseyi
SIA	: Savunma İstihbarat Ajansı
SKD	: Semi Knocked Down
SND	: Engellenen Kişiler Listesi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SWIFT	: Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication
ŞİÖ	: Şanghay İşbirliği Örgütü
TDK	: Türk Dil Kurumu
TPJ	: Caferi Hareketi
UAEK	: Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa No:

Tablo 1. İran'ın Sınır Ötesi Destek Sağladığı Milis Grup ve Yapılanmalar	113
---	-----

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No:

Şekil 1. DMO'su Logosu	130
Şekil 2. Uranyum Zenginleştirme Süreçleri.....	141
Şekil 3. Yüzde 4,5 seviyesi dünya güçlerini neden endişelendiriyor?.....	143

HARİTALAR DİZİNİ

Sayfa No:

Harita 1. İran'ın Artan Nüfusu ve Şii Hilali	83
Harita 2. Direniş Eksenini.....	134
Harita 3. India-Middle East Europe Economic Corridor (IMEC)	137
Harita 4. Kusak ve Yol Girişimi-Yeni İpekYolu.....	138
Harita 5. Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru (INSTC).....	139

GİRİŞ

İran'ın dış politikasını realist bir bakış açısıyla inceleyen çalışmada, İran'ın dış politika uygulamalarının Orta Doğu'daki barışa olumsuz etkileri ele alınmıştır. İran'ın dış politika stratejileri, realist değerler dizisi ekseninde değerlendirilmiştir. Bu kapsamda konu beş olgu üzerine temellendirilmiştir. Şii Hilali ve Orta Doğu Barışına etkisi ile İran'ın Orta Doğu Politikasına Realist Bir Bakış konularının teorik ve kavramsal alt yapısını; Dış Politikanın Oluşturulması Süreçleri, İran Dış Politikasını Etkileyen Önemli Faktörler, Realizm, Orta Doğu Barışı, Evanjelizm ve Şiilik oluşturmuştur. İran'ın Orta Doğu politikalarını anlamamıza, analiz etmemize yardımcı olacak kuramın realizm olduğu, İran'ın Orta Doğu siyasetinin kendi iç dinamiklerinin ve rejimin kendini koruma hassasiyetinin bir sonucu olduğu ve bunun da Orta Doğu barışını olumsuz etkilediği ve bu etkilenmenin sadece İran kaynaklı olmadığı, ekonomik çıkarların da araka planında etkili olduğu önermelerine cevap aranmıştır.

Bir bütünlük içerisinde İran'ın dış politika davranışlarının nedenlerini, araçlarını ve stratejilerini anlamamızı sağlayan, bu davranışlarının Orta Doğu barışına olumsuz etkilerini inceleyen, bununla birlikte teolojik politik okumaların aslında çıkarlar için araçsallaştırıldığını, mücadelenin doğal kaynaklar üzerinde hâkimiyet kurma savaşı olduğunu, realist değerler dizisi vasıtası ile açıklanması bakımından önemli bir çalışma olduğunu değerlendirmekteyim. Tezimi diğer çalışmalardan ayıran en önemli özellikler ise; İran dış politikasını realist değerler dizisi özelinde incelerken aslında Orta Doğu'yu da anlatması ve geleceğe yönelik bir kestirim sunmasıdır. Bununla birlikte okuyucunun bir paragrafta aklına gelen sorunun cevabını takip eden satırlarda bulma gayretinde olmasıdır.

Realizm tarihten bağımsız okunamaz. Mehmet Akif Ersoy'un dediği gibi “Geçmişten adam hisse kaparmış... Ne masal şey! Beş bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi? "Tarih"i "tekerrür" diye tarif ediyorlar; Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?” (Safahat) kıtasındaki tarih anlatımı, realizminin temel argümanlarını destekleyen “bu kadar tarihsel, yaygın ve evrensel olan şey hata sonucu ortaya çıkmaz” cümlesini de açıklıyor bizlere.

1. BÖLÜM

DIŞ POLİTİKANIN OLUŞTURULMASI SÜREÇLERİ VE İRAN DIŞ POLİTİKASINI ETKİLEYEN ÖNEMLİ FAKTÖRLER

1.1. Dış Politikanın Oluşturulması Süreçleri

1.1.1. Giriş

Politika sözcüğü Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde devletin etkinliklerini amaç, yöntem ve içerik olarak düzenleme ve gerçekleştirme esaslarının bütünü olarak tanımlanmaktadır. Politika kelimesinin kökeni Antik Yunan zamanlarına dayanır. Şehir anlamına gelen “*polis*” kelimesinden türetilmiştir. Daha sonra bu kelime Latince ve Yunancada “*politika*” olarak bugünkü anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Siyaset sözcüğünün karşılığı TDK sözlüğünde politika olarak verilmiştir (TDK, 2025). Siyaset kelimesi dilimize Arapçadan geçmiş ve Arapça “*idare etmek*”, “*işleri düzene koymak*” anlamına gelmektedir (Balbay, 1996, s. 366).

Dış politika hakkında birçok tanım yapılmıştır. En genel şekliyle dış politika kavramı, “*devletlerin kendisi dışındaki aktörlere karşı sergilemiş oldukları yaklaşımları ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır*” (Sönmezoğlu, 2005). Dış politika, “*bir devletin bir başka devletle veya devlet gruplarıyla olan, belirli bir bölgede veya genel olarak uluslararası sistemde göstermiş olduğu davranışları ile ilgilidir*” (Gözen, 2006). Dış Politikayla uluslararası ilişkiler arasındaki fark şöyle anlatılabilir. Bir ülkenin kendi sınırlarının dışında izlediği politika o ülkenin dış politikadır. Daha geniş açıdan bakıldığında (sistem açısından) bir uluslararası ilişkidir. “*Yani uluslararası ilişkiler ulusların dış politikalarının toplamından ibaret değildir. Daha geniş çerçevede bir karşılıklılık ve etkileşim vardır*” (Dougherty, Graff, 1971, ss. 25-28).

1.1.2. Dış Politikanın Amacı

Amaç “*bir şeye ulaşmak için istenilen sonuçtur*” (TDK, 2025). Ülkelerin dış politika çıktılarının bir amaca yönelik olmalıdır. Uluslararası politika ve dış politika analizi kitabında Sönmezoğlu devletlerin dış politika amaçlarının “*Ulusal Çıkarlar ve Dış Politikada amaç ve amaçsallık olarak sınıflandırmıştır*”. Ulusal çıkar Bilge tarafından milli değerlerin toplamı şeklinde ifade edilmiş, kavramı “*bir memleketin kanaatini*

yansıtan halkoyu ve devlet adamlarının bu memleketin bağımsızlığı, ülke bütünlüğü, güvenlik, maddi ve manevi yaşayış şekli bakımından hayati saydığı hak ve menfaatler” olarak tanımlamıştır (Bilge, 1996, s. 314). Dış politikada amaç ve amaçsallık ise; ülkelerin daha önceden belirlenmiş dış politika amaçlarını gerçekleştirmek için girişilen eylemler ve davranışlardır.

1.1.3. Dış Politikayı Etkileyen Temel Faktörler

1.1.3.1. Ulusal Güç ve Kapasite

Güç; Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*gelecekte olabilecek herhangi bir olayı şekillendirebilecek etki*” olarak tanımlanmaktadır. Güç Frankel göre de başkalarının davranışları üzerinde etki yapabilme kapasitesidir ve gücün kapasite ögesine işaret ederek gücü bir devletin hedeflenmiş amaçlara ulaşması için gerekli olan kapasite toplamı olarak tanımlamıştır (Frankel, 1976). Ülkelerin dış politikaları da genel olarak gücün nicel ve nitel unsurları kapsamında belirlenmektedir. Gücün nicel unsurları coğrafya, yeraltı ve yer üstü kaynakları, nüfusu, ekonomik durumu ve endüstriyel yapısı olarak sınıflandırılırken, gücün nitel unsurlarını ülke insanının karakteri, inançları, liderlerin yapısı, diplomasi ve hükümetin niteliği oluşturmaktadır (Arı, 2017).

1.1.3.1.1. Gücün Nicel Unsurları

1.1.3.1.1.1. Coğrafya

Genel olarak ülkenin sahip olduğu toprak büyüklüğü, dünya üzerindeki konumu, dağlarla çevrili olması, iklim koşulları, geçit vermez çöl ve ormanlarla kaplı olması veya ada ülkesi olması gibi coğrafi özellikler büyük bir avantaj oluşturabilir. Bir toplumun bulunduğu yer ile bu kuvvetinin dış politikayla ilgisinden jeopolitik doğmuştur. ABD’nin Avrupa’dan 8.248 km, Asya’dan 11.439 km uzak oluşu bu devletin sınır güvenliği ve çeşitli açılardan dış politikasını etkilemiştir. Aynı şekilde İngiltere’yi Avrupa’dan ayıran Manş denizi da ikinci dünya savaşında muhakkak planlamalarda önemli yer tutmuştur (Türkkaya, 1961). Rusya ile Avrupa arasında ise tabii engeller olmaması Avrupa’dan gelecek akınlar için her zaman dezavantaj olmuştur. Nitekim Napolyo’nun 1812’ de Moskova’yı işgali, Hitler’in Leningrad’a kadar ilerlemesi bu dezavantajı bize gösterirken, Rusya’nın büyük toprakları bu durumu avantaja çevirmiştir. Rusya bu sayede gerilere çekilerek yıpranmadan savunma stratejisi uygulamış, Napolyo’nu da Hitler’i de lojistik olarak zordurumda bırakmış ve her iki saldırıdan da galip çıkmıştır.

1.1.3.1.1.2. Doğal Kaynaklar

Ülkenin zengin doğal kaynakları, güç kapasitesi için önemli bir faktördür. Doğal kaynaklar ve verimli araziler devletlerin güçlerini belirlemede kritik rol oynar. Hammadde zenginliği, hem sanayi üretimi hem de askeri güç açısından önem taşır. Özellikle yeni savaş teknolojilerinin gelişimi, askeri teçhizatın hangi hammaddelerle üretildiğini etkileyerek, güç dengelerinin bu hammaddeleri bulunduran ülkelere kaymasına neden olmaktadır. Son dönemlerde nadir toprak elementleri, uluslararası politika ve ticarete artan bir stratejik öneme sahiptir. Bu elementler Bor, Uranyum, Toryum, Neptunyum, Lantanyum'dan Lutesyum'a kadar elementi içerir ve yüksek erime noktası, iletkenlik gibi özellikler taşır. Nadir toprak elementleri, petrol rafinerileri, elektrik motorları, yenilenebilir enerji, sağlık sektörü, uzay teknolojisi ve daha birçok alanda kullanılır. Bu elementlere sahip ülkeler uluslararası pazarlarda stratejik bir güç olarak öne çıkar (Gündoğdu, 2022).

1.1.3.1.1.3. Ekonomik Kapasite

Yalnız hammaddeye sahip olmak yetmez onun işlenmesi ve işe yarar hale getirilmesi gerekir. Herhangi bir hammaddeyi faydalı hale getirebilmek için sermaye, emek, mühendislik ve teknolojik bilgiye sahip olmak gerekir. Mesela Kongo'da bulunan Uranyum, Kongo'nun bunu işleyecek endüstriye sahip olmamasından işine yaramamaktadır. Diğer taraftan Amerika ve Rusya gibi endüstriyelleşmiş ülkelerin elindeki Uranyum ise onlar için daha büyük bir kuvvet kaynağıdır, zira bu ülkeler hammaddelerin savaş ve barış maksatları için kullanmasını sağlayacak tesisler ile kalifiye insan gücüne sahiptir (Türkkaya, 1961).

1.1.3.1.1.4. Askeri Kapasite

Disiplinli ve savaş için eğitilmiş insan kaynağı, savaş teknolojileri, nitelikli silahlar, savunma sanayi ile iyi bir askeri liderlik askeri gücü oluşturmaktadır. Askeri hazırlık, milli gücün vazgeçilmez bir unsurudur. Morgenthau'ya göre, askeri güç, milli gücün temeli olarak öne çıkmakta ve bu hazırlık sürecinde teknolojik altyapının önemi büyük bir yer tutmaktadır. Teknolojik yenilikler, askeri gücü destekleyici bir şekilde kullanılmalı ve güncel gelişmeler sürekli takip edilmelidir. Ayrıca, askeri liderlik bu hazırlık aşamasında kritik bir rol üstlenmektedir. Sonuç olarak, teknolojik yetenekler, liderlik ve askeri gücün unsurları, askeri hazırlığın milli güç içinde etkin olmasında

belirleyici alt faktörlerdir (Dumankaya, 2019). Askeri gücün askerlik sanatının aksine ülke savunması yerine mevcut siyasi rejimleri korumak amacıyla tasarlanması ülke için ileride bir felaketle sonuçlanabilir.

1.1.3.1.1.5. Nüfus

Morgenthau, nüfusu güç kaynaklarından biri olarak değerlendirirken, Nye ise nüfusu hem yumuşak hem de sert güç unsurlarından biri olarak ele alır. Teknolojik gelişmeler, devletlerin askeri güç ve kapasitelerini artırmalarına olanak tanırken, insan gücüne olan ihtiyaç da azalmıştır. Ancak, nitelikli iş gücüne duyulan talep ise giderek artmaktadır. Özellikle teknik bilimler, savunma sanayi ve yapay zekâ gibi alanlarda uzmanlaşmış iş gücü ihtiyacı yüksektir (Uçar, Aydın, 2025). Büyük bir nüfus, özellikle ekonomik ve askeri açıdan avantaj sağlar. Ancak, eğer nüfus, ülkenin kaynaklarını aşarsa, bu durum zayıflığa yol açabilir. Morgenthau, nüfus artışının doğrudan güç artışı anlamına gelmediğini belirtmektedir. Bu nedenle, kalabalık nüfusun etkili bir şekilde kullanılması önemlidir (Morgenthau, 1970).

1.1.3.1.2. Gücün Niteliksel Unsurları

1.1.3.1.2.1. Ulusal Karakter

Milletlerin karakter analizlerini yapanlar Amerikalıların faydacılığını, ferdiyetçiliğini, Rusların azim ve kararlılığını, İngilizlerin soğukkanlılık ve dogmatiklikten uzak zekâlarını, Almanların disiplin ve çalışkanlıklarını, Fransızların akılcılığını hesaba katmak zorundadır. Örneğin Birinci Dünya savaşından sonra imzalanan Versay Antlaşması Almanya için çok ağır şartları içermesine rağmen Almanya yirmi yıl içinde bütün kayıplarını telafi ederek en büyük askeri kuvvet haline gelmiştir. “1942 yılında Rusların yalnız askeri güçlerini ölçerek Rusya'nın mağlup olacağını ileri süren askeri uzmanlar Rus milli karakterini göz önünde tutmadıklarından hesapları yanlış çıkmıştır” (Türkkaya, 1961, s. 1970).

1.1.3.1.2.2. Ulusal Moral

Ulusal moral, bir ülkenin savaş ve barış zamanlarındaki yönetim gücünün kararlılığı ya da halkın hükümete destek verme düzeyi olarak tanımlanır. Morgenthau, ulusal morali “*ulusal gücün ruhu*” olarak ifade ederek, bu kavramın güce katkısını vurgular. Ulusal moral, toplumların güçleri üzerinde manevi bir etki yaratır. Bireylerin

kişisel çıkarlarından vazgeçmesi, toplumun zorluklar karşısında umutsuzluğa kapılmaması, korku yerine azim göstermesi ve tehditlere hızlı tepki verme yeteneği, ulusal moral için gereklidir. Savaş koşullarında ulusal moral daha da önem kazanır (Güven, 2020). Ulusal morali düşük olan ülkelerde, savaş, barış veya antlaşmalar gibi konularda zorluklar yaşanabilir. Bu nedenle, iç ve dış politikaların sonuçları ulusal moral ile bağlantılı olmalıdır. Demokratik veya totaliter hiçbir hükümet halkoyuna dayanmadan dış politikasını tam bir güvenle yürütemez (Alemdar, 2025).

1.1.3.1.2.3. Diplomasi

Milli gücü meydana getiren bütün unsurlar kuvvet mücadelesinde bir bakıma hammaddedir. Bu hammaddeleri uyumlu kılan, onlara yön veren ve bütün olarak kullanan, işlenip nihai forma dönüştüren diplomatik oluşumlardır. Milli menfaati ilgilendiren meselelerde bütün bu unsurları azami surette ve en faydalı şekilde kullanmak o milletin diplomatlarına düşmektedir. “*Milli moral milli gücün ruhu ise diplomaside beynidir*” (Türkkaya, 1961, s. 200).

1.1.3.1.2.4. Hükümetin Niteliği

Bir ülkenin ulusal gücü için nitelikli bir hükümet çok önemlidir. İyi bir dış politika, ancak sağlam bir yönetimle anlam kazanır. Hükümet, ülkenin kaynaklarını dengeli bir şekilde kullanmalı ve halkın desteğini kazanarak güç unsurlarını dış politika hedefleriyle uyumlu hale getirmelidir. Halk desteği, başarılı bir dış politika için kritiktir. Destek olmadığında başarı şansı azalır. Örneğin, Vietnam Savaşı'nda ABD'nin başarısızlığında kamuoyunun yeterli desteği vermemesi büyük rol oynamıştır (Güven, 2020).

1.1.3.2. Uluslararası Siyasal Sistemler

1.1.3.2.1. Tek Kutuplu Sistem /Hiyerarşik Sistem

Uluslararası sistemde tek bir merkezi gücün olduğu diğer devletlerin ise bu Merkez gücün etkisinde olduğu sistemdir. Sahip olunan güç merkez gücün diğer devletler üzerinde hem siyasal hem ekonomik hâkimiyetidir. Merkez güç çıkarları doğrultusunda, gücün tarifinde de açıklandığı gibi diğer devletlerin kararlarını etkilemekte ve yönlendirmektedir. “*Bunu yaparken başka aktörlere bağımlı olmaması yani diğer*

aktörlerin üstün gücün hareket kabiliyetini daraltamaması gerekir ancak böyle bir durumda tek kutuplu (unipolar) bir sistemden bahsedilebilmektedir” (Güneş, 2012, s. 83).

1.1.3.2.2. Güç Dengesi Sistemi

Güç dengesi sistemi, devletler arasında gücün dengeli bir şekilde dağıtılmasını amaçlar. Bundan maksat caydırıcılıktır. *“Dolayısıyla hiçbir devlet diğerlerinin üzerinde sürekli bir hâkimiyet kuramaz. Bunda en önemli etken güçlerin yaklaşık olarak birbirine yakın olmasıdır. Bazen bir devletin öne çıktığı görülse de bu durum geçicidir” (Güç Dengesi, 2014).* Amaç uluslararası sistemde çatışmayı önlemektir. Bu uluslararası örgütler, ittifaklar aracılığı ile de sağlanabilir. ABD, Türkiye ve Yunanistan’a silah satışlarında geçmişte gösterdiği denge veya İran, Suudi Arabistan arasında uyguladığı çift sütun politikası buna örnek verilebilir.

1.1.3.2.3. İki Kutuplu Sistem

İki kutupluluk, iki süper gücün çıkarlarının ön planda olduğu bir sistemdir. Bu sistemde, süper güçler arasındaki denge, küresel ilişkileri belirlerken, yalnızca bölgesel çatışmaların çıkma eğiliminde olduğu belirtilmektedir. İki kutuplu sistem, daha belirgin ve sade bir yapı sunduğundan savaş olasılıklarını anlamak daha kolaydır. Süper güçler, kendi ittifaklarındaki ülkelerin tutumlarını etkileyerek bu dengeyi sağlamaktadır. Bu yapı, savaş ihtiyacını azaltır ve güç dengesini daha güvenli hale getirir (Korkmaz, 2021).

1.1.3.2.4. Çok Kutuplu Sistem

Askeri, ekonomik ve ideolojik olarak diğer devletleri etkileyebilecek güçte ikiden fazla devletin birbirlerini dengelediği sistemdir. Küresel olabileceği gibi bölgeselde olabilir. *“Bu tür sistemlerde ikiden daha fazla bloklaşmanın ya da koalisyonun söz konusu olduğu sistemlerdir. İkiden fazla büyük güç ya da süper güç söz konusu ise ve bunlar da birbirlerinin hareket kabiliyetini sınırlandırıyor çok kutuplu (multipolar) bir uluslararası sistemden söz edilebilir” (Güneş, 2012, s. 83).*

1.1.3.2.5. Soğuk Savaş Sonrası Sistem

Soğuk savaşı ABD’nin kazanması ile SSCB çökmüş, birçok bağımsız devlet ortaya çıkmış ve soğuk savaş sonrası dönem başlamıştır. Bu dönemde ABD’leri ön planda olmuştur. Çoğu zaman yeni dünya düzeni olarak adlandırılmıştır. ABD zaman içerisinde ortaklık ve işbirliği anlayışından uzaklaşarak mukteditir, uluslararası sistem ile birlikte

hareket etmeyen, uluslararası örgütleri etkisizleştiren bir komuma gelmiştir. “Soğuk Savaş sonrası dönemin uluslararası sistemi, çok kutupluluktan (multipolarization) ziyade; çok merkezli (ABD, AB, Rusya, Çin), yapıya sahip ve devletlerarasındaki ilişkilerin de geçişken olmasından ötürü, bu yapının sert olmaktan ziyade gevşek bir durumu yansıtacağı görülmektedir” (Efegil, Musaoğlu, s. 643).

1.1.3.2.6. Çağdaş Uluslararası Sistem

Çağdaş sistemde; ekonomik güce, sınırları dışındaki enerji kaynaklarına sahip olabilmek, uluslararası ticaret yollarını kontrol edebilmek, savaşların kiralık ordular, vekiller tarafından yapıldığı hatta özel örgütlerin, şirketlerin bile bu orduları kiralayabildikleri, bölgesel güçlerin oluştuğu, diplomasi, uluslararası terör, küreselleşme, yoksulluğun artması, kitle imha silahları, kolektif güvenlik sisteminin işlevini yitirmesi, iklim krizi, ulusal devletlerin otoritelerinin zayıflaması, demokrasinin gelişmesi gibi olgular karşımıza çıkmaktadır (Arı, 2017).

1.1.3.3. Karar Verme Süreci

Karar verme mevcut seçenekler arasından bir seçim yapma davranıştır. Karar verme süreci kararın alınmasından uygulanmasına kadar geçen süreci kapsar. Bu süreci birçok faktör etkilemekte olup Dış Çevre ve İç Çevre olarak iki kategoriye ayırabiliriz. Dış çevre; devletin sınırları dışında olup biten gelişmeler, diğer devlet ve toplulukların eylemlerinin yer aldığı fiziki çevredir. İç çevre dediğimiz de akla devletin ve hükümetin yapısı, yasama organı, bürokrasi, kamuoyu gelmektedir. Karar verme sürecinde en önemli unsur, karar vericilerdir. Koşullar aynı kaldığında, farklı karar vericilerin aynı olayları farklı değerlendirerek farklı bir politikayı benimsediği görülmektedir (Arı, 2017). Bu da karar vericilerin kişisel nitelikleri ile ilişkilendirilmiştir.

1.1.3.3.1. Karar Verme Sürecinde İçsel Çevre

1.1.3.3.1.1. Devletin ve Hükümetin yapısı

Karar verme süreci ve bu süreçte etkili olan birimler devletin örgütlenme biçimine göre farklılık göstermektedir. Devlet örgütlenmeleri federal, konfederal, üniter, otoriter rejimler, demokratik rejimler, monarşiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletlerin ideolojik örgütlenmeleri de hükümetlerin şeklini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Otoriter rejimlerde alınacak kararlar daha kısıtlı bir çevrede

değerlendirileceğinden hayeller uğruna girişilecek eylemler devletin bekasını etkileyebilirken, demokratik rejimlerde karar vericilerin halka karşı sorumluluk hissetmesinden dolayı bir kamuoyu baskısı altında olacağından daha dikkatli davranmasını gerektirecektir (Kalaycı, 2018).

1.1.3.3.1.2. Yasama

Yönetmek için yasalar yapma yetkisine sahip, halk tarafından veyahut çeşitli kuvvetler tarafından seçilen meclistir. Yapacağı çalışmalarda doğal olarak kendini seçen kuvvetlerden etkilenir. Demokratik ülkelerin parlamentoları, baskı grupları ve kamuoyunun tepkisine duyarlı davranırken, antidemokratik ülkelerde sadece siyasal rejimin meşruluğunu sağlamak amacıyla oluşturulan yasama organlarının karar alma sürecinde fazla işlevsel oldukları söylenemez (Arı, 2017). Demokratik ülkelerde, yasama ve yürütme arasındaki ilişkiler, dış politika kararlarını doğrudan etkilemektedir. Örneğin 1 Mart Tezkeresi, ulusal çıkarlar ve güvenlik açısından son derece hassas bir konu olduğundan, karar alma sürecinde yasamanın etkin bir rol oynadığı görülmüştür (Öztop, 2016)

1.1.3.3.1.3. Bürokrasi

Siyasal karar alma sürecinde birçok önemli aktör bulunur. Bu aktörler arasında siyasi partiler, seçmenler, bürokrasi, baskı grupları ve diplomasi yer alır. Bürokrasi modern devletlerin gereksinimlerini karşılamak için oluşturulan bir sistemdir. Modern bürokraside memuriyet hiyerarşiye dayanır ve memurlar, belirli bir disiplin ve kontrol sistemi altında çalışır. Bu nedenle bürokrasi, siyasal karar alma sürecinde önemli bir rol oynar (Daban, 2017) Bürokrasi, siyasi süreçte diğer aktörler gibi kendi çıkarlarını en çoklaştırma çabasındadır. Bürokrasi, tarafsız bir kurum olması gerekirken zamanla tarafsızlığını kaybetmektedir. Bürokratik grup çıkarları zamanla önem kazanabilir. Bürokratlar, yasaların kendi çıkarlarına göre şekillenmesi için çaba gösterebilirler. Bu, kendi gelirlerini artırmak amacıyla diğerlerine baskı yaparak karar alınmasını sağlamak şeklinde olabilir (Özer, Kartal, 2021). Örneğin savunma programı hazırlanırken bütçe engeli ile karşılaşla bilinmektedir.

1.1.3.3.1.4. Kamuoyu

Kamuoyu kavramını anlayabilmek için öncelikle bu kavramı oluşturan kamu ve oy sözcüklerini incelemek gerekir. Günümüzde sosyal bilimciler kamu kavramını grup

ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadırlar. Kamuoyu kavramı içinde sözü edilen kamu, belirli bir sorun ile karşılaşmış, bu sorun etrafında toplanmış bireylerden oluşan bir gruptur. Bu kavram içinde yer alan oy sözcüğü ise belirli somut bir sorun etrafında, grubun çoğunluğu tarafından desteklenen ve benimsenen kanaat olarak tanımlanabilir. Bir kanaatin kamuoyu görüşü olarak ifade edilebilmesi için; grubu ilgilendiren bir sorunun var olması, bu gruptaki kişilerin iletişim içinde olması, sorun hakkında düşünüp tartışmaları, tek tek kişilerin değil grubun ortaklaşa sahip olduğu düşüncenin ifade edilmesi, grubun dile getirilen düşüncesinin bir karar mekanizmasını, bir kuruluşu veya değişik toplumsal kesimleri harekete geçirme arzusunda olması gerekir (Ankara Üniversitesi, 2025).

1.1.3.3.2. Karar Alıcının Kişilik Özellikleri

1.1.3.3.2.1. Konuya İlişkin İlgisi, Bilgi Düzeyi, Sorun Çözme ve Rasyonel Karar Verme Yeteneği

Yerleşik inançların ve bireye özgü öznel unsurların karar verme sürecini her zaman etkileme olasılığı vardır. Konuyla ilgisi olup bilgisi olmayan kişi değer yargıları ve duygularının etkisiyle hareket edecektir. Oysa kişinin konuya ilişkin bilgisinin fazla olması bu tür olumsuzlukları ortadan kaldıracaktır. Zira konu hakkında bilginin artması konuya daha rasyonel yaklaşılmasını sağlayacaktır. Yetenek denildiğinde daha ziyade, özel tekniklerin ve stratejilerin bilinmesi, entelektüel birikim, karmaşık ve soyut sorunları çözebilme, konunun diğer konularla bağlantısını kurabilme veya bu bağlantıyı görebilme, bir konuyu en erken evreleri ve sonraki evrimi ışığında anlama ve sonuçları önceden kestirebilme kast edilmektedir. Konuların rasyonel açıdan değerlendirilebilmesi de karar alma sürecini olumlu etkileyen unsurlardan biridir. Rasyonel karar verme daha ziyade yeterli bilgiye ulaşmaya çalışma, duygularını mümkün olduğunca kontrol altında tutma ve kararın sonuçlarını görmeye çalışma gibi çabalarla ilgilidir (Arı, 2017).

1.1.3.3.2.2. Deneyim

Bir kişinin hayatı boyunca edindiği bilgilerin, gördüğü geçirdiği durum ve olaylardan elde ettiği tecrübelerdir. Deneyimsel karar verme yaklaşımında, karar vericinin deneyimlerinden elde ettiği tecrübelerden faydalanılmaktadır. Karar verme problemi, geçmişteki benzer durumların çözümünde izlenen yöntemle çözümlenmeye çalışılmaktadır. “*Karar verici, mevcut problem için bilimsel analizler yerine geçmiş*

durumlardan elde ettiği verilere dayanarak bir çözüme ulaşmaya çalışmaktadır” (Güngör, Özcan, 2022, ss. 119-125).

1.1.3.3.2.3. Rol

Statü bireyin toplumda işgal ettiği pozisyon ya da mevkisi olarak tanımlanmaktadır. Kişilerin toplumda bulundukları bu yer veya mevki toplumsal statü, bu statüye bağlı olarak elde ettikleri hak ve görevlere de toplumsal rol denir. Güçlü kurumsal yapılarda roller, statüler, yetkiler ve bunlarla ilişkili sorumluluklar kesin çizgilerle belirlenmiştir (Gökçe, Şahin, 2003). Bu nedenle kişilerin yetiştiği ortamda kazandığı değerler, deneyimler ve kişisel özelliklerine göre bir karar vermesi beklenirken statünün getirdiği rol gereği çok daha farklı kararlar vermesini etkileyebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi kişinin rolü ve dolayısıyla sorumlulukları kişinin davranışlarının sınırlarını önemli ölçüde belirlemektedir. Örneğin bir bakan başbakan rolünü oynayarak bir karar veremez. Yine insalcıl olan bir liderin oynadığı (sahip olduğu) rol gereği birçok insanın ölümüne neden olacak savaş kararı alması gibi bir örnek de verebiliriz.

1.1.3.3.2.4. Liderlik Özellikleri

Siyasetin içinden gelmesi ve birçok liderle çalışmasından dolayı liderlerin karar verme sürecindeki yaklaşımlarını Henry A. Kissinger’ın Domestic Structure and Foreign Policy kitabında bahsettiği üç tip lider tipi üzerinden inceleyeceğiz. Bunlar; Bürokratik-Faydacı lider tipi, İdeolojik lider tipi ve Karizmatik-Devrimci lider tipidir. Bürokratik-Faydacı liderler problem çözücü liderler olarak ve sorunlara faydacı bir yöntem benimseyerek her bir soruna ayrı ayrı yaklaşmaktadır. Sorunların derhal üzerine gitme ve yaklaşımlar arasında bir uzlaşma arayışı bu tür liderlik ve yönetim anlayışının temel özellikleri arasında yer almaktadır. İdeolojik lider tipinde ideoloji liderin davranışında en belirleyici unsur olmaktadır. İdeolojinin temel davranış standardını, nihai başarının koşullarını sağladığına inanılmaktadır. Karizmatik-Devrimci liderler mevcut durumdan çok gelecekle ilgilenirler ve gelecek olaylara şekil vermeyi amaçlar. Ülkelerin başta ekonomi olmak üzere maddi sorunların ayrıntılarıyla uğraşmaktan çok genel ve devrimci bir yaklaşımla sorunları çözmeye çalışmaktadırlar (Kissinger, 1969).

Ayrıca Robert Hogan kişilik ölçeğinde iç uyum, hırs, tedbirlilik, yeniliğe açıklık, öğrenmeye açıklık, fevriyet, ürkeklik, kuşkuculuk, mesafelilik, başına buyruklu, kibirlilik, pervasızlık, renklilik, hayal gücü kuvvetli olmak, kusursuzluk meraklısı olmak,

itaatkârlık gibi kişisel özelliklerin derecelerinin karar vermeği etkilediğini söylemektedir (Hogan, 2025).

1.1.3.3.2.5. Siyasal Kültür

Ülkenin yönetici sınıfının sahip olduğu siyasal kültür, kimlik, inanç ve tarih bilinci ülkenin dış politikasının belirlemede ciddi etkilere sahip olan unsurlardır. Çünkü farklı siyasal kültür içinde sosyalle olmuş yöneticilerin aynı konuda farklı değerlendirmeler yapmaları söz konusu olabilmektedir. Kültür veya ekin, toplumların kendilerine özgü olan ve gelecek nesillere aktardıkları maddi veya manevi her şeydir. İnsana ilişkin bir kavram olarak kültür, tarih içerisinde yaratılan bir anlam ve önem sistemidir. Kimlik ise, sosyal psikolojide kendi gözünde ve başkalarının gözünde ne olduğudur. Bu çerçevede sembollerin, efsanelerin, geleneklerin, inançların, alışkanlıkların ve görüşlerin, diplomatların ve karar vericilerin ulusal çıkarı algılamalarında, güvenlik, barış ve istikrar gibi kavramları tanımlamalarında rolü göz ardı edilmemelidir (Arı, 2017).

1.1.3.3.3. Karar Verme Sürecinde Aşamalar

Dış politikayı şekillendiren kararlar, bir süreç dâhilinde karar vericilerin almış oldukları kararlara dayanmaktadır. Bu kadar kritik öneme sahip bir alanda politika oluşturmak için alınan kararların nasıl ortaya çıktığının bilinmesi önemlidir.

1.1.3.3.3.1. Algılama

İnsanların aynı olay karşısında aynı davranışı göstermemelerinin ardında yatan neden algılama farklılığıdır. Karar vericilerin inanç, görüntü (imaj) gibi öznel yaklaşımlarını görmezden gelerek karar ve politikaları açıklamak mümkün değildir. Tarihsel olayları anlamak açısından, algıyı seçici kılan faktörler ise; ilgi, dikkat, geçmişten getirdiklerimiz, ihtiyaçlarımız ve beklentilerimizdir. Güç, bir aktörün davranışını değiştirmek ya da etkilemek için realist ekolle algı yönetimi arasında bir ilişki vardır. Algı yönetimi, bireylerin fikirlerini etkileyerek toplumları yönlendirme ve kamuoyu oluşturma hedefindedir. Bu süreçle, kamuoyu desteğiyle devletlerin dış politika kararları üzerinde etkili olma amacı güdülmektedir (Atılğan, 2018).

1.1.3.3.2. Durumun Yorumlanması ve Tanımlanması

Karar verici tarafından algılanan bilgiler bu aşamadan sonra bir değerlendirmeye ve yorumlamaya tabi tutulmaktadır. Bu noktada, işin içine özellikle demokratik ülkelerde çeşitli bürokratlar ve örgütler girmektedir. Gelen bilgiler bu kişiler tarafından çeşitli kıstaslara göre ayıklanmakta ve yorumlanmakta, durumun ne olduğu tanımlanmaya çalışılmaktadır. Eğer bu değerlendirme ve tanımlamalar, karar vericinin değer yargıları ve amaçları çerçevesinde yapılıyor ve karar vericiler geçmiş deneyimlerinin etkisi altında kalıyorsa çoğu zaman gerçek durumun, karar vericiler tarafından yanlış tanımlanması sonucunu doğurabilmektedir (Arı, 2017).

1.1.3.3.3. Karar Verilmesi ve Politikanın Uygulanması

Karar verme sürecinin en kritik aşaması, en uygun alternatifin seçilmesidir. Bu aşamada her alternatifin koşulları ve değerlendirmeleri dikkate alınmalıdır. Örneğin, bir seçenek maddi avantaj sağlarken, diğeri zaman açısından fayda sağlayabilir. En iyi seçeneği belirlemek, çok boyutlu bir düşünme becerisi gerektirir ve tüm unsurların göz önüne alınmasını zorunlu kılar. Ayrıca, en pratik, en az maliyetli, en güvenilir ve en hızlı çözümü sunan alternatifler öncelikli olarak tercih edilmelidir. Kararın uygulanabilirliği için, bu kararın belirlenen hedeflere ne kadar etkili bir şekilde ulaşacağını da değerlendirmek önemlidir. Eğer karar, etkileyeceği başka bireyleri kapsıyorsa, bu durum onların da dikkatine sunulmalıdır. En uygun seçeneği belirledikten sonra, uygulama sürecinde zamanı, kimin hangi görevleri üstleneceğini ve süreçleri netleştirmek oldukça önemlidir; aksi takdirde hatalar ve aksaklıklar kaçınılmaz olabilir (Çoşkun, 2020).

1.2. Sonuç

Ülkelerin iyi bir dış politika oluşturmaları hayati bir önem arz etmektedir. Dış politika, uluslararası ortamın anarşik düzeni içinde ülkenin güvenliğini ve çıkarlarını korumadaki yol haritasıdır. Eğer bu yol haritanız yukarıda ifade ettiğimiz etkenler göz önüne alınmadan oluşturulduysa sizi felekte sürüklemesi muhtemeldir. Bu nedenle güvenlik ve çıkarlarınızı korumaya odaklı bir politika oluşturulmasında ulusal güç ve kapasite, uluslararası siyasal sistem ve karar verme süreçlerine nesnel olarak yaklaşılmalı ve değerlendirilmelidir.

1.3. İran Dış Politikasını Etkileyen Önemli Faktörler

1.3.1. Giriş

İran'ın dış politikasına etki eden belli başlı etkenlerin incelenmesi bizlere İran'ın dış politikasının alt yapısını, nedenini, niçinini ve uygulamalarını analiz edebilmemize, anlamamıza ve öngöründe bulunmamıza yardımcı olacaktır.

İran, bulundukları coğrafyadan kaynaklanan jeopolitik önemi, tarihsel mirası ve İslami mezheplerden Şii'liğe bağlı olması, içinde bulunan çeşitli etnik yapılar ve kültürleri barındırmasıyla öne çıkan bölgesel bir güçtür. İran dış politikasını daha iyi anlamak için ülkenin genel olarak tarihini, coğrafyasını, siyasi yapısının iç dinamiklerini ve işleyişini, nüfusunu, ekonomisini, yaptırımları, toplumunu ve mensup oldukları Şii'lik mezhebini bu bölümde incelemek istiyorum. Bu hususlardan bazılarını ise ileride daha detaylı çalışacağız.

Dış Polirtikayı şekillendiren bu etkenlerin bilinmesinin önemini bir örnekle anlatmak isterim. Örneğin tarihi ele alalım. *“Tarih tekerrürden ibaretir”* sözünü eski Birleşik Krallık Başbakanı Churchill'in kullandığı bilinmektedir. Bu söz geçmişte yaşanmış olaylardan ders çıkarmayı anlatmak için kullanılır. Mehmet Akif Ersoy ise *“Geçmişten adam hisse kaparmış..Ne masal şey!// Beş bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi?/ Tarih'i 'tekerrür diye tarif ediyorlar;/ Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?..”* kıtasıyla bunu çok güzel anlatmıştır. Tarihte yapılan benzer hataların, alınan kararların birbiriyle aynı sonuçları doğuracağı aşîkârdır.

İran isminin menşei MÖ 2. binyılda İran coğrafyasına gelen Aryailer' den gelir. Zerdüşler' in kutsal kitabı Avesta' da, Ariyayı İranlılar İ'raim ve Ecv (Avesta dilinde) İranvic (Pehlevicede) olarak adlandırılan bölgeden geldiklerini yazar. Bazı tarihçiler bu bölgenin Azerbaycan'da bulunan Karabağ bölgesi olduğunu ve soğuk iklim koşulları nedeniyle İran coğrafyasına göç ettiklerini söylerler. Avesta dilinde Airiyye, eski Farsçada Ariye ve Sanskritçede Arya olarak, Airiyye Partçada Ariyan Sasani Pehlevicede Eran olarak geçmiştir. Başka bir görüşe göre Orta Asya'da Aral gölünün güneyinde ve Harezmi civarında olan bir bölge olduğunu ve Ariyayı' lerin soğuk ve sarı ırkın saldırıları nedeniyle bölgeyi terk ettiklerini ifade ederler. İran terimi yerine Yunanlılar buraya Pers (Persis) ülkesi adını vermişlerdir. Bu isim muhtemelen Ahamenişler'in göçebe Araya kavminin bir kolu olan Perslerden kaynaklanmaktadır.

Yunancadan diğer batı dillerine geçerek İngilizcede Persia/ Persian ve Fransızca'da Pers şeklini almıştır. İran terimi ise Sasaniler döneminde yaygınlaşmıştır (Hafeziniya, 2017).

Sasaniler döneminden beri kullanılan İran adının yerine Rıza Şah Pehlevi tarafından 21 Mart 1935 tarihinden itibaren Pers isminin kullanılması istenmiştir. 1959 yılında ise Pers ve İran adlarının birbirlerinin yerine kullanılabileceği kararlaştırılmıştır. 1979 devrimiyle birlikte ülkenin resmi adı İran İslam Cumhuriyetine dönüştürülmüştür (Kavas, 2021).

Bu gün İran diye bildiğimiz coğrafi bölge Ortaçağ Avrupa yazarları tarafından Pers (Perse) şeklinde kullanılmıştır. MÖ 6. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Perslerin ülkesi manasında Persiya olarak adlandırılmıştır. Pers kelimesindeki “P” harfi Arapça da olmadığı için Araplar Pers’e Fars demişlerdir. Günümüzde Fars güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan, batıda Hûzistan’la çevrili bölgeye verilen addır (Fars, 1995). Acem tabiri ise yabancı, gayr-i Arap manasındadır. Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından Veda Hutbesinde bu anlamda kullanılmıştır.

Ayrıca İran coğrafyasının adının bir efsaneden geldiği de ifade edilmektedir. Mezopotamya'da hüküm süren Afridun (Feridun) adında bir hükümdar ülkesini üç oğlu arasında paylaştırır. Büyük oğlu Silm'e batı topraklarını, ortanca oğlu Tur'a Ceyhun'dan sonraki toprakları küçük oğlu İrek'e de Fırat ve Ceyhun nehirleri arasındaki toprakları vermiştir. Dolayısıyla İrek'in adından dolayı bu coğrafyaya İran adı verilmiştir (Altungök, 2021).

Hint-Avrupa/İndo-Européenne dil grubunda yer alan Farsça, İran, Afganistan, Tacikistan halklarının büyük çoğunluğu tarafından kullanılan, Hindistan, Türkistan, Özbekistan, Irak, Kafkasya ve Mezopotamya bölgelerinde bazı halkların konuştukları dildir (Yıldırım, 2012). Modern Farsça konuşanlar, 1.000 yıl öncesine ait bir yazıyı okuyup anlayabilirler. Dünyada yaklaşık olarak 110 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır (Ferdinand, 2018).

İran dilleri eldeki belgeler, alfabe, dilbilgisi kuralları ve içerik bakımından üç farklı zamana ayrılmıştır. Bunlar eski ve orta zaman ile yeni dönem olmak üzere farklı üç dönemdir. Eski İran dilleri; MÖ 1000 ile Ahameniş İmparatorluğu'nun yıkılışına MÖ 330 kadar geçen süreyi kapsar (Scott, 2024). Orta İran dilleri; MÖ 250 de Part devletinin kuruluşundan M.S. 651 de Sasani Hanedanlığının yıkılışına kadar olan zaman aralığını

kapsar. Yeni Farsça dönemi, MS 652 yılından itibaren İslamiyet'in İran topraklarına girişinden başlayıp günümüze kadar devam eden dönemdir (Yıldırım, 2012). Yeni Farsça, Osset dili, Peştu dili, Beluç dilidir. 9. ve 10. Yüzyıldan sonra İran'ın doğu bölgelerin de kurulan Müslüman devletlerin resmi dili olmuş, Arapçadan etkilenmiştir (Emin, 2014). İran edebiyatının en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilen Firdevs'i, bu dili Arap istilacılarından korumak için 30 yıl acı çektiğini ve neredeyse dilin kaybolma noktasında olduğunu şöyle belirtir “Çok sıkıntı çektim bu otuz yılda/Acemi dirilttim ben bu Farsçayla” (Firdevs'i, 2016, s 28).

Fars dili aynı zamanda edebi bir dil olarak da karşımıza çıkmaktadır. Şairler, Araplara karşı pers kültürünün üstünlüğünü anlatmak için İran tarihini, kimliğini yansıtan efsaneleri olduğundan daha büyük göstererek İran kültüründe mübalağa sanatının oldukça gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda krallarına yarı ulûhiyet verme alışkanlığı olan ve tarihte kendilerini yenen liderlerin farklı niteliklerini arayarak üstü kapalı olarak kendi kahramanlıklarını dile getirme yollarını aramışlardır. Örneğin Büyük İskender'in ülkelerini fethetmesini bir türlü kabullenemeyen bazı şairler, yazmış oldukları “İskendername” adlı bazı mesnevilerinde İskender'in Yunan ülkesini alan İran Şahı Dara'nın (Yunan kralı Feylekus'un kızı ile evlendiği) oğlu olduğu, İran'ı yine bir İranlının soyundan gelen birisinin yenebileceği imajını verir (Ungan, 2020).

1.3.2. İran Dış Politikasını Etkileyen Önemli Faktörler

1.3.2.1. Ülkenin Künyesi

Ülkenin tam adı İran İslam Cumhuriyetidir. Başkenti Tahran'dır. Ülke nüfusu 2024 itibariyle 87.412.000 (Bir Bakışta, 2024) milyon, yüzölçümü 1.648.000 kilometre karedir. Nüfusun çoğunluğu iklimin ılıman olduğu batı ve kuzey bölgelerinde yaşamakta olup doğu ve güneyi çöl iklimi özelliğine sahiptir. En büyük şehirleri Tahran, Meşhed, İsfahan, Karaş, Şiraz, Tebriz'dir (Kavas, 2021). Ülkenin kurucu dini lideri Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin 1989 yılında ölümünden sonra yerine seçilen Ayetullah Seyyid Ali Hamenei'dir. Cumhurbaşkanı 2024 yılında seçilen Mesud Pezeşkiyan'dır. Resmi dil Farsça olup ülkede konuşulan diğer diller Türkçe, Kürtçe, Arapça, Beluci dilleridir. Ülkenin etnik yapısını Farslar, Türkler (Türkmenler, Kaygaşlar, Afşarlar, Halaçlar) Kürtler, Lorlar, Araplar, Beluciler oluşturmaktadır (Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 2024). Para birimi İran Riyali olup tahmini 2024 yılı GSYİH 464,18 milyar dolar, tahmini Kişi Başına Düşen Milli Gelir 5.310 dolardır (İran Veri kümeleri, 2024).

1.3.2.2. Tarih

Hegel'in okuduğu filolog Adelung 1806 gibi erken bir tarihte Persler ve Gotların ortak bir türeyişe "*Ursprüngliche Abstammung*" (ilk/asıl soy) sahip olduğunu söylerken, Hegel'in doğu araştırmalarındaki önemli metinlerden biri olarak gördüğü Von Hammer'in "*Geschichte der schönen Redekünste Persiens*" (1818) Pers'in Güzel Konuşma Sanatları Tarihinde İran'ı yüksek bir entelektüel kültür ve Batı'nın yakın akrabası olarak resmeder. Hatta Hammer Firdevsi'nin "*Şahnamesi*" ile Alman "*Nibelungen- lied'i*" destanını (Devlet ve ulusun yöneticilerinin yaşadıkları olayları ve Attila ile olan mücadeleleri anlatıldığı destan) akraba olan iki halkın "*stammverwandte völker- akraba halklar*" ortak destanları olarak tanımlar. Hegel İran'ı eski bir Alman yurdu olarak adlandıracak kadar ileri gitmemiş, ancak onları "ilk tarihsel halk" olarak tanımlamış, Perslerin daha beyaz olan tenlerini takdir etmiş, Perslere karşı bir tür ırksal sempati beslediğini güçlü bir şekilde göstermiştir (Almond, 2023).

İran tarihini Antik Dönem; Elam İmparatorluğu, Med İmparatorluğu, Pers İmparatorluğu (Ahemeniş İmparatorluğu), Büyük İskender Dönemi, Part İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu, İslam Dönemi; İslam Ordularının İran'ı almaları ve İslam hanedanları ve Modern Dönem; Kaçar Hanedanı, Pehlevi Hanedanı, 1979 İran İslam Devrimi, İran İslam Cumhuriyeti Dönemi başlıkları altında inceliyeceğiz. Ve İran tarihini özellikle realist kuram çerçevesinde okumaya gayret edeceğim.

Bugünkü İran topraklarında ilk medeniyet MÖ 3000-640 yılları arasında hüküm süren Elamlılar'dır (Kaya, 2015). Bu dönemde ilk yerleşik düzene geçilmiş ve mülkiyet kavramı da böylelikle ortaya çıkmıştır (Mülkiyet kavramının ortaya çıkışıyla realizm kuramını da başlatabiliriz). Elam uygarlığı MÖ 3400 civarında geliştirdikleri bir yazıya sahiptiler (Kuhrt, 2010). Elam devleti, MÖ 646'da Asur Hükümdarı Asurbanipal tarafından sona erdirilmiştir (Özdizbay, 2020). Medlerin Herodot tarihinde imparatorluğun kurucusu Deioces tarafından merkezi Ekbatan (bugünkü Hemedan) olan bölgede MÖ 8. yüzyılda kurulduğundan bahsedilmektedir (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019). Atlar Mezopotamya'da askeri amaçlarla çok önemliydi. Medlerin gücünün ve askeri başarısının gerçek nedeni atlar, süvariler ve orduydü (Garthwaite, 2011). Medler çok iyi bir at yetiştiricisi olup Asurlulara orduları için at da sağlardı (Eco, 2018). Bu nedenle Asurlular için hem ekonomik olarak gerekli bir ortak hem de bir tehdit haline gelmişlerdir (Foltz, 2021). Orta Doğu'da Medler, Lidyalılar, Babilliler ve daha güneyde Mısırlılar arasında yeni bir güç dengesi kurulmuştur (Median, 2024). Med Kralı

Astiyag'ın (MÖ 585–MÖ 550) Persli damadı II. Kyros'un başlattığı isyan ile Medler Perslerin hâkimiyeti altına girmiştir (Kuhrt, 2010). Persler (Ahemenişler) MÖ 300 yıllarına kadar bu bölgede hüküm sürmüştür. MÖ 559 - MÖ 334 arasında Persler en büyük medeniyetlerden birini kurmuşlardır. Pers (Ahemeniş) İmparatorluğu bugünkü federal sistemin ilk örneklerinden biriydi. 1879'da Babil'de yapılan kazılarda bulunan ve British Müzesinde sergilenen, bir kopyası da Birleşmiş Milletlerde olan Kyros Silindiri barış ve özgürlük konularından bahsetmesi nedeniyle tarihin ilk insan hakları bildirisi olarak kabul edilmekle birlikte Yahudiler içinde yurtlarına dönüş fermanıdır (Akpınarlı, 2018). Babil Kralı II. Nabukadnezzar tarafından Babile köle olarak getirilen Yahudi halkı Pers Kralı II. Kyros tarafından kölelikten kurtarılmış, tekrar Kudüse dönerek mabetlerini (Süleyman Mabedi) inşaa etmelerine izin vermiş ve yardımlarda bulunmuştur. Bu nedenle Eski Ahit'te Persler saygıyla anılır. Büyük İskenderin Persleri yıkmasıyla Yahudi ülkesi onun hâkimiyeti altına girmiş daha sonra komutanları Ptolemiler (Mısır) ve Selevkoslar arasında kalmışlardır. Selevkosların baskıları sonucu Maccabi İsyanı MÖ 168 -164 (Hanuka Bayramı) ile tekrar bağısız olmuşlardır. Bu dönemde Pers kökenli Partlar tarafından hem Selevkoslara karşı hemde Romalılara karşı desteklenmiştir. Bizansa karşı bu kez Sasanilerle ittifak kurmuşlardır. Görüldüğü gibi ortak çıkarlar etrafında Persler ve Yahudiler hep iş birliği içinde olmuşlardır (Muhavere, 2014). Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından (MÖ 331) Pers İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir (Eco, 2018). Bu tarihten itibaren İran coğrafyasında Hellenislik dönem başlamıştır. Büyük İskender feth ettiği bu geniş coğrafyayı yönetmek için Perslerin satraplık idaresini benimsemiştir. Bir kültür birliği oluşturmak amacıyla Makedonlar ile Perslerin evlenmelerini teşvik etmiş hatta 10.000 Makedonyalı askerini Perslerele evlendirmiştir (Keleş, 2024). MÖ 323'te Babil'de arkasında bir varis bırakmadan ölmüş ve ülke generalleri arasında bölünmüştür (Garthwaite, 2011). Selevkos doğuda Batı İran'ı (Medya, Persiya ve Susa), Orta Asya'dan Hint Okyanusuna ve İndus Vadisi'ne kadar bölgeyi, daha sonra Kuzey Levant, Suriye, Anadolu ve Ermenistan'ı egemenliği altına almıştır (Garthwaite, 2011). Partlar (MÖ 129) İran'da Seleukos'ların 192 yıllık hâkimiyetini ve İran'da Helenistik dönemi bitirmişlerdir (Özdizbay, 2020). Seleukos Suriye'de küçük bir devlet haline gelmiş ve Partlar tarafından tanpon ülke olarak Romalılara karşı kullanılmıştır. Yahudileri Hellenleştirme politikasına karşı olan Yahudiler Maccabi liderliğinde (MÖ 166) isyan etmiş sonuç olarak Seleukoslar Yahudiyede kontrollerini kaybetmişlerdir (Ali, 2022, s. 2477). Partların da desteğiyle MÖ 134'te kurlan Haşmonayim Hanedanlığı (Yahudi Hanedanlığı) MÖ 63'te General

Pompey tarafından Roma İmparatorluğuna katılmıştır (Muhavere, 2014). Part İmparatorluğu MÖ 176 yılında kurulmuş ve günümüz İran ve Mezopotamya topraklarını kapsamış ve bu toprakları 300 yıl boyunca yönetmiştir. Part hanedanlığını kuran (MÖ 250) I. Arsakes'in kökeni hakkında kesin bir bilgi yoksada İskit kabilelerinden geldiği idda edilmektedir (Demir, 2022). Parth İmparatorluğu en güçlü olduğu dönemde İran, Irak, Türkiye, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Afganistan, Pakistan, Suriye'ye hükmetmiştir. Pers eyaletinin satrabı I. Ardashir MS 224'te son Arşak Kralı V. Artabanus'a karşı isyan ederek Arşak hanedanlığına son vererek Sasani hanedanlığını kurmuştur. MS 641'deki İslam fetihlerine kadar Sasanilerin İran'daki egemenliği devam etmiştir (İran Tarihi, 2024). Partlar Romalılarla ilişkilerde Selevkos'ları nasıl tampon devlet olarak kullandırlarsa Armenia Krallığını da aynı şekilde tanpon devlet olarak kullanmışlardır. Buna karşılık Romalılarda Ermenistanı müttefik olarak kazanmaya veya istikrarsız hale getirmeye çalışmıştır (Garthwaite, 2011). İpek Yolu'nun batı güzergâhının Partların kontrollünde olması ve Çin'le yapılan ticaret Romalılarla aralarındaki mücadelelerin asıl sebebi olmuştur (Foltz, 2021). MS 637 (641) yılına kadar hüküm süren Sasaniler tarihleri boyunca Roma İmparatorluğu ile büyük bir rekabet içinde olmuşlar ve Araplar tarafından yıkılmışlardır (İvanov, 2021). Neo-Persler gücünü etkin bir büroksiden, ordudan, ticaretten ve Zedüşlük dini ile yapılan güç birliğinden almıştır. Sasaniler jeopolitik olarak Roma ile aralarında tekrar bir güç dengesi kurmuşlardır. Bu dönem Sasaniler ile Roma İmparatorluğu/ Bizanslılar arasında güç mücadeleleri ile geçmiş ve bu mücadele Doğu Akdeniz, Mezopotamya, Anadolu ve Kafkasya topraklarında sürmüş ve devrin iki süper gücü karşısında arada kalarak ezilmişlerdir (Foltz, 2021).

Sasaniler'den sonra Araplar tarafından yönetilen İran'da sırayla önce Emeviler (MÖ 637–750) daha sonra Abbasiler (MÖ 750–950) hüküm sürmüştür. Müslümanlar tarafından İran'a ilk seferler Hz. Ebu Bekir zamanında MS 633 Halid Bin Velid komutasında başlamıştır. Daha sonra Hz. Ömer'in III Yezdicerd'i ortadan kaldırmasıyla MS 651 de Sasani devleti tarih sahnesinden silinerek İran Arapların hâkimiyetine girmiştir. Şehirlerde askeri garnizonlar kuran Araplar her yıl belirli bir miktarda vergi koyarak yönetimi yerel hükümdarlara bırakmıştır. Arap kabileler, Hariciler ve Hz. Ali taraftarları da İran'a gelerek yerleşmeye başlamıştır (Özgüdenli, 2000). Yerleşimcilere toprak verilerek buralarda kalıcı olmaları (Garnizon şehirlerin kurulması) sağlanması amaçlanmıştır (Foltz, 2021). Arap fetihleri İslam'ın yayılmasını sağlamakla birlikte günümüzde olduğu gibi ticaret yollarını ve ticaret merkezlerini kontrol altına almak

önemli unsurlardan biri olmuştur (Foltz, 2021). İpek Yolu'nun üzerinden geçtiği, uygarlıkların geçiş güzergâhı olan ve ticari bakımdan önemli Horasan bölgesine yapılan seferler buna örnek verilebilir (Arifoğlu, 2013). Emeviler döneminde de İran Emeviler ile Hz. Ali taraftarları ve Haricilerin mücadelesinin merkezi olmuştur (Daftary, 2006). Emeviler'in baskısına karşı siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Şia'yı ezilen kesim olarak gören Şii Müslümanları destekleyen Farslar aynı zamanda kültürlerini de korumak istemişlerdir. Aynı benzerliği Ayetullah Humeyni'nin *"...bir müstekbirler İslamiyeti (egemen sınıfların İslamiyeti) vardır, bir de mustazaflar İslamiyeti (ezilenlerin İslamiyeti) vardır..."* sözündeki ezilenler sloganıyla Şii İran halkını harekete geçirmiştir (İran Tarihi Derslerle Dolu, 2008). Ayrıca bu desteğin son Sasani hanedanı III. Yazdigird'in kızı Şehribanu'nun Hz. Hüseyin'in eşi olması ve çocuklarını Sasani Hanedanının varisleri ve Aryan ırkının devamı saymaları etkili olmuştur. Zeynelabidin b. Hüseyin bu soydan gelip diğer imamlarda bu soydan devam etmiştir (Topaloğlu, 2013). İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Alî b. Abdillâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib (750-754) Kufe camisinde yaptığı konuşmada Halife ikdidarın Peygamber ailesine ait olduğunu ancak bunun aileden yalnız birkişiye ait olmadığını ifade etmiştir (Mottahedeh, 1975).

Abbasi Halifeliğininin zayıflaması ile Selçukluların yükselişi arasındaki dönem (MS 821-1055) İran Intermezzo'su (geçiş, ara) olarak adlandırılır. Bu dönemdeki güç boşluğu İranlı yerel liderlerin kendi egemenliklerini kurmalarının yolunu açmıştır. Abbasi Halifeliği'nin dini otoritesini kabul etmelerine rağmen bağımsız olarak hüküm sürmüşlerdir. Bunlar Fars kültürü ve dilinin gelişmesine katkıda bulunan Tahirid Hanedanı (MS 821-873), İran etkisinin genişlemesini sağlayan Saffarid Hanedanı (MS 867-1002), Firdevsi'nin *"Şahname"* sinin ortaya çıktığı Samanid Hanedanı (MS 819-999), Abbasi halifelerini senbolik hale getiren Büveyhil Hanedanı (MS 934-1055), Gazneli Hanedanı (MS 977-1186) ve Selçuklular (MS 1055-1219)' dı. İran'ın bir sonraki yönetici hanedanları, Türkçe konuşan savaşçıların soyundan geliyordu. Cengiz Han'ın torunu Hülâgû Han (1217-1265) yönetimindeki İlhanlılar 1258'de Bağdat'ı yerle bir etti, ele geçirilen halife Mustasım'ı ve diğer hanedan üyelerini öldürdü ve 508 yıl süren Abbasi Devleti sona erdi (Üçok, 2021). El-Mâverdi, halifenin ruhani ve hukuki ikdidarı ile sultanın laik gücü (askeri ve idari) arasındaki yani ikdidarın kim tarafından kullanılacağı çatışmasının uzlaşısı ile çözülebileceğini söylemiştir. Selçukluların siyasi kuramcısı İmam Gazali ise bu konuda, güçlü bir Selçuklu Sultanının siyasi ikdidarı altında kalan bir halifenin varlığının sultanın İslam'ı savunma ve yaymasını garanti altına aldığını ifade etmiştir (El-Mâverdi, 2024). Sasani İmparatorluğunun ilk kurucusu ve hükümdarı I.

Erdeşir (MS 180-242) “*Din ve krallık iki kardeş gibidir, birbirini dışlayamaz. Din krallığın temelidir, krallıkta dini korur. Temelden yoksun olan şey yıkılmaya, koruyucudan yoksun olan şey kaybolmaya mahkûmdur*” diyerek El Maverdi’nin uzlaşmacı kuramının da belki temelini oluştuyordu. Din ve iktidar arasındaki ilişki ortaçağdaki İslami siyaset kuramında da yerini buldu. Son Abbasi halifesinin 1258’ de Moğollar tarafından öldürülmesiyle birlikte dini iktidar da gücü elinde tutanlar tarafından kullanılmaya başlandı (Garthwaite, 2011).

Orta Asya'dan göç eden Türk’lerin varlığı MS 9 yüzyıldan itibaren görünmeye başlamıştır. Bu süreç, Orta Asya’dan gelen Türklerin askeri becerileri sayesinde İranda kurulan çeşitli devletlerde önemli roller üstlenmeleri ve zamanla yönetici konumlarına yükselmeleri şeklinde ilerlemiştir. Safavi’ler tarafından İran birliği sağlanıncaya kadar bölgede Gazneliler (999–1040), Selçuklular (1040–1157), Moğollar (1219–1258), İlhanlılar (1258–1336), Timur Hanedanı (1393–1410), Karakoyunlular (1450 dolayları) hüküm sürmüştür. Şah İsmail tarafından MS 1501’de İran’ın birliği sağlanarak Safavi devleti kurulmuştur (Garthwaite, 2011). Şah İsmail, Şii inancının içinde bir mezhep olan On İki İmam Şia’sını kurduğu devletin resmi mezhebi haline getirdi (Efendiyev, 2011). Resmi mezhep haline getirmesindeki amacı hem Şia’nın yaygınlaştırılması hem de Sunni inancının önünü kesmektir. Bu bağlamda oluşturdıkları devlet politikası da rakip olarak gördüğü Osmanlı topraklarında yaşayan Türkmenleri kışkırtmak şeklinde tezahür etti. Bunun sonucu olarak da Şeyh Kalender gibi, Şah Kulu gibi, Pir Sultan gibi çeşitli ayaklanmaların çıkmasına vesile olduğu biliniyor. Aynı politika bu gün de Şii Hilali projesi ile kıyaslanabilir (Yılmaz, 2022). Sultan Selim 1514’de Kelderan ovasında Şah İsmail ordusunu yenilgiye uğrattı ve bu yenilgi Şah İsmail’in hayatındaki ilk yenilgiydi. İtibarını yitiren Şah İsmail, kendi içine kapandı ve 1524’te erken yaşta öldü (Ghasemi, 2024).

Osmanlılara karşı Türkmenlerin desteğini almak için Şiileştirme politikası Safeviler için önemliydi. Bununla birlikte İran’da Şiilik zayıftı. Bunun için Şah Tahmasb hükümdarlığı döneminde Şiiliğin gelişmesi için Şii merkezlerinden hocalar getirilmiştir. İran kökenli olmayan âlimlerin çoğu, Lübnan ve Suriye’indeki Jabal Amila bölgesi ve Bahreyn’den (Nasr, 2006). Din adamlarına gelir sağlaması için araziler verilmiş ve bu da zenginleşmelerini sağlamıştır. Lübnan Şiiliği Türkmenlerin Ali’ye tapan inançlarından farklıydı. Kızılbaşlara ve Sünni olan nüfusa On İki İmam Şiiliği propogandası yapıldı. İran halkları için bu Şiileştirme politikasının en önemli sonuçlarından biri de ana dilleri

farsça ve sunni kalan Afganistan, Özbekistan ve Tacikistanda yaşıyan halkların mezhepsel ve siyasi olarak bölünmesiydi (Foltz, 2021). İkinci önemli sonucu ise İran coğrafyasında din adamlarının günümüze kadar sürecek ikidara alternatif olması tartışmasıdır (Garthwaite, 2011). Allah adına dünyevi otorite vekil olarak Ayetullah'lara aitti ve bu müçtehitlerin yönetme konusunda üstün bir iddiaya sahip olduklarını söylediler (Ghasemi, 2024).

1722'den 1725'e kadar Mir Mahmud komutasındaki Afgan kuvvetleri İran'a saldırarak başkent İsfahan'ı ele geçirmiştir. İran'ın çökmeye başladığı bu dönemde Nadir Şah, Afganları yenerek Afşar hanedanını kurdu. Nadir Şah'ın 1747'de öldürölmesinin ardından başlayan huzursuzluk, 1749'da Kerim Han'ın Zend hanedanını kurmasıyla sona erdi. 1794 yılında Ağa Muhammed Han, 1925'e kadar hüküm sürecek olan Kaçar hanedanını kurmuştur. 1901'de İran'da petrolün bulunması ile bölge İngiltere ve Rusya'nın çatışma alanı haline gelmiş nihayetinde iki ülke arasında nüfuz bölgesine bölünmüştür (Foltz, 2021). İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ortadoğu ve Hindistan'a yönelik emperyalist hedefleri önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde, Rusya ve İngiltere'nin Afganistan üzerindeki rekabeti ile İngiltere ve Fransa'nın İran üzerindeki nüfuz mücadelesi dikkat çekmektedir. Kaçar hanedanının yöneticileri, bu güçlerin müdahalelerine karşı savunmasız kalmışlardır (Karadeniz, 2012). Yabancılar verilen imtiyazlar İran milliyetçiliğini de beslemiştir (Garthwaite, 2011). 1917 Ekim devrimini hazırlayan ekmek isyanıyla benzer şekilde İran meşrutiyete evrilmesi aynı şekilde tahılları depolayarak ekmek fiyatını artırma girişimleri sonucu ortaya çıkan ekmek gösterileri ile başladı ve 1906 yılında aydınlar, pazar esnafları, tüccarlar ve din adamları halkın desteğini alarak İran'ı anayasal meşrutiyete dönüştürdüler (Sümer, 2001). 1921'de Rıza Han ve Seyyid Ziyaeddin Tabatabai bir darbe ile hükümeti ele geçirdi (Foltz, 2021). 1925'te Ahmed Şah görevden alındı ve Rıza Pehlevi Şah ilan edildi (Garthwaite, 2011).

Kazak Tugayı, Ruslar tarafından eğitilen ve İran'ın en seçkin birliklerinden biriydi. Birinci Dünya Savaşı sonrası İngiliz General Ironside'in komutası altına girmişti. Ironside, Rıza Şah'ı general olarak terfi ettirip onu destekledi. 1921 darbesi ile Rıza Şah ülkenin kontrolünü ele geçirdi (Abrahamian, 2017). İngiltere, İran'daki ulusal kurtuluş hareketlerinin gücünü azaltmak için bu darbeyi planlanlamıştı. Bu darbenin arkasında İngiltere'nin olduğunu Ironside anılarında belirtmiştir (Hambly, 2007).

Rıza Şah, modernleşme ve batılılaşmayı destekleyerek ulus devlet kurmayı hedefliyordu. Bu süreçte orduya büyük önem vererek, gelirlerin dörtte birini ordunun

modernizasyonuna ayırdı. Ekonomi için Arthur Chester Millspaugh'ı maliye bakanı yaptı. İran halkı, Amerikalıları İngiliz ve SSCB hâkimiyetinden kurtarıcı ve İran'ı müreffeh ve zengin yapacak ülke olarak görüyordu. Rıza Şah Eğitim sisteminde Farsçayı öne çıkardı, dinin devlet kontrolünde olmasını istedi. 1934'te Persia olan ülkenin adını İran olarak değiştirdi (Abrahamian, 2017). Ayrıca erkeklerin din adamları hariç batı tarzı giysiler giymesini zorunlu kıldı ve kadınlara haklar tanıdı (Foltz, 2021). Anglo-Iranian Oil Company ile olan petrol sözleşmesini % 4 ile 1993 tarihine kadar uzatması ise eleştirilere yol açmıştır (Abrahamian, 2017). Almanya, 1920'lerden itibaren İran'a nüfuz etmek için geri dönmüş ve 1937'de dış ticarete % 27 payla İngiltere'yi geride bırakmıştı. Almanya ile tarım ürünü, demiryolu ve silah anlaşmaları yapılmıştı. Almanya, İran'ı Sovyetlere karşı bir üs olarak kullanmayı amaçlıyordu ve Hitler'in Aryan kökenli propagandası da yayılıyordu (İvanov, 2011). Şah'ın bu dış politikası İran'ın 1941'de İngiltere ve SSCB tarafından işgal edilmesine neden olmuş ve sürgüne yollanan Şah'ın yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi gelmiştir (Foltz, 2021).

Bu dönemde Anglo-İran Petrol Şirketi (AIOC) 1914 ile 1953 arasında beş milyar dolar kar elde etmiş, ancak İran'a sadece 420 milyon dolar ödemişti (İvanov, 2011). 1951 yılında, İran, AIOC ile yüksek pay için yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine petrol endüstrisini devlete devretmeye karar verdi ve Başbakan Muhammed Musaddık İran petrollerini millileştirdi (Foltz, 2021). Bu durum üzerine 1953'te gerçekleştirilen Ajax Operasyonu ile darbe planlandı ve uygulandı (Garthwaite, 2011). Bu darbe, ABD'yi Orta Doğu'da etkili bir oyuncu haline getirdi (Foltz, 2021). Tüm siyasi görüşteki İranlılar darbenin yabancıların entrikalarında aranması gerektiği yönündeki uzun süredir devam eden inancı doğruladı (Hambly, 2007). Daha sonra, Zahidi hükümeti ile ABD'li yetkililer petrolün işletilmesi üzerine görüşmelere başladı ve bir uluslararası şirketler birliği kurularak İran petrolü işletilmeye alındı (İvanov, 2011).

1961-1963 arasında toprak reformu ve kadınlara oy hakkı gibi birçok reform gerçekleştirildi. Yapılan reformlar dini grupların tepkisini çekmiş ve 1963 yılında yaşanan olaylar neticesinde muhalefetin başını çeken dini lider Ayetullah Humeyni sürgüne yollanmıştır. 1973'te petrol şirketler birliği millileştirilmiş ve ABD ile silah ve batı ile nükleer anlaşmalar yapılmıştır (Kurtulmuş, 2020). Bu dönemde yolsuzluklar, eşitsizlikler, batı kültürünün dayatılması ile ABD'ye verilen imtiyazlara karşı Ali Şeriati ve Ayetullah Humeyni gibi liderler tarafından toplumsal bir muhalefet oluşturulmuştur (Abrahamian, 2017).

Şahın baskıcı rejimine karşı protestolar, sürgündeki Ayetullah Ruhollah Humeyni liderliğinde bir ayaklanmaya yol açmış ve Şah'ın 1979'da ülkeyi terk etmesiyle 1 Şubat'ta Humeyni geri döndü. 11 Şubat'ta Tahran radyosundan, İran halkını gururlandıran bir anons yapıldı “*Burası İran'ın sesi, gerçek İran'ın sesi, İslam Devrimi'nin sesi*” (Kaya, 2021). Bu dönemde Humeyni, devrim öncesi iş birliği yaptığı seküler ve liberal rakiplerini bastırdı. Din adamlarının siyasi rolüne karşı çıkan Ayetullah Şeriatmedari'yi ev hapsine aldırarak etkisiz hale getirdi. Ayetullah Muntazırî, 1988'de Halkın Mücahidleri'nin idamlarını eleştirdiği için Humeyni'nin halefi olma yetkisi elinden alındı (Algar, 1998). Birçok siyasi muhalifi idam edilmiş, Mao'nun kültür devrimine benzer kültür devrimini hayata geçirerek İran toplumunu kendi dini düşüncesine göre dönüşüme sokmuştur (Yılmaz, 2022). Humeyni'nin ölümünden hemen sonra Velayet-i Fakih makamına Rehber olarak 1989'da Ayetullah Hamaney getirilmiştir. Bu süreçte günümüze kadar Rafsancani, Seyyid Muhammed Hatemi, Mahmud Ahmedinejad, Hasan Ruhani, İbrahim Reisi ve son olarak Mesud Pezeşkiyan Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Tahran Eğitim Müşavirliği, 2025).

1.3.2.3. Coğrafya

İran coğrafi konum olarak stratejik konumda olup Güneybatı Asya'da yeralan bir ülkedir. Güneyde Basra Körfezi ve Umman Körfezi, Kuzeyde ise Hazar Denizi ile çevrilidir. 1.648.195 km²'lik yüz ölçümü ile dünyanın en büyük 17. ülkesidir. Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Irak, Pakistan, Afganistan ve Türkmenistan ile kara sınırına sahiptir. Bu sınırların 767 km'sini Azerbaycan, 40 km'sini Ermenistan, 1.206 km'sini Türkmenistan, 945 km'sini Afganistan, 978 km'sini Pakistan, 486 km'sini Türkiye, 1.609 km'sini Irak, 657 km'sini Hazar Denizi, 784 km'sini Umman Denizi, 1.259 km'sini Basra Körfezi teşkil etmektedir. İran topraklarının % 55'i çayır (otlak), % 23'ü çöl, % 14'ü ekilebilir alan ve % 8'i ormandır. İran üç iklim kuşağında yer almaktadır. Ülke genelinde kurak ve yarı-kurak iklim hâkim olmakla beraber, Hazar Denizi kıyılarında subtropikal iklim görülmektedir (Buldulgan, 2021). Ülkede sıcaklık farklılıkları yüksek olup; sıcaklık yazın yüksek kışın soğuktur. Hazar Denizi'nin güneyindeki düzlüklerde metre kareye 10 santimetreden 250 santimetreye kadar yağışlar değişir. İklimsel nedenlere ek olarak, aşırı derecede koyun ve keçilerin otlanması da bölgenin çoraklığında etkilidir. Sulamasız tarım yükseklerde yapılmakla birlikte bilhassa daha fazla yağış alan Azerbaycan, Gilan, Mazenderan ve Kuzey Horasan gibi eyaletlerde yapılabilir (Garthwaite, 2011).

İran platosu Mezopotamya'dan Ceyhun Nehri'ne ve Güney'de Hint Okyanusuna kadar uzanır. İran'ın batı sınırından başlayarak kuzeybatı, güneydoğu yönünde uzanan, yaklaşık 2000 kilometre uzunluğundaki Zagros Dağları bulunmaktadır. Bu dağlar, İran Platosu'nu Mezopotamya'dan ayırır. Hazar Denizi'nin kuzeybatısında Kafkas Dağları, güney kıyıları boyunca Elbruz Dağları kuzeyden İran'a girişi zorlaştırırken, bu dağın doğu uzantısı olan Horasan Dağları, Türkmenistan ile sınır oluşturur. Doğu sınırı ise Hindikuş dağlarına, güneyde İndus Vadisinden Hint Okyanusuna, Umman körfezine ve Basra körfezine kadar uzanır. Doğuda bulunan sıradağlar Hayber ve Bolan geçitleri ile Hindistan'a geçişi mümkün kılar. Bölgenin ortasından başlayıp doğu yönünde uzanan, Kevir Çölü ve Lut Çölü bulunmaktadır. Coğrafi konumu nedeniyle göç ve ticaret yolları üzerinde bulunan İran bölgesi Mezopotamya'yı Hindistan, Afganistan ve Orta Asya'ya, Yakındoğu'yu da Avrupa'ya bağlar (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019).

Jeopolitik olarak İran ve Türkiye Avrasya coğrafyasının en büyük iki ülkesidir. İran, Türkiye'ye Orta Asya'ya karayolu taşımacılığı imkânı sunarken, Türkiye İran'ın Avrupa'ya açılan kapısı konumundadır. Eğer İran doğal kaynaklarını Türkiye üzerinden Avrupa pazarına sunma imkânına sahipse, Türkiye de İran üzerinden Orta Asya, Kafkaslar ve Körfez Bölgesi, Hazar bölgesi ile çeşitli ekonomik ilişkiler kurma potansiyeline sahiptir. Türkiye, ekonomide İran sanayisinin tamamlayıcı unsuru olurken, İran da Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamaktadır (Sandıklı, Dağcı, 2007).

Şehirlerde araçlardan, petrol rafinerilerinden ve endüstriyel atıklardan kaynaklanan hava kirliliği, ormansızlaşma, aşırı otlatma, çölleşme, Basra Körfezi'ndeki petrol kirliliği, sulak alanların kuruması, toprağın tuzlanması, içme suyu kaynaklarının yetersiz olması, atık suların kaynaklanan su kirliliği ve endüstriyel atıklardan kaynaklanan kirlilik ülkenin başlıca çevre sorunlarıdır. İran'ın başlıca doğal kaynakları petrol ve doğal gazdır. Petrol rezervleri 208 milyar varıldır. Venezuela ve Suudi Arabistan'dan sonra dünyanın üçüncü büyük rezervine sahip olan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) üyesidir. Ülkenin doğal gaz rezervleri 34 trilyon metre küp olup, Rusya'dan sonra dünyanın en zengin ikinci rezervine sahip ülkesidir. İran ayrıca çinko, bakır, demir, uranyum, kurşun, krom, manganez, kömür, kükürt ve altın gibi mineraller açısından da zengindir. İran dünyanın en büyük çinko rezervlerine, ikinci en büyük bakır rezervlerine ve dokuzuncu en büyük demir rezervlerine sahiptir (İran Ülke Profili, 2024).

1.3.2.4. Siyasi ve İdari Yapı

11 Şubat 1979' da Şah hükümetinin devrilmesiyle yerine dini temelli bir devlet düzeni kurulmuştur. İran'da dini teokrasi ile başkanlık sisteminin birleşiminden oluşan bir yönetim biçimi oluşturulmuştur. İran'da siyasi partilere dayalı bir yapı yoktur. Dini Lider/Rehber; yetkiler (yasama, yürütme ve yargı) Rehberin kontrolü altındadır. Rehber, din adamlarından oluşan Uzmanlar Meclisi tarafından ömür boyu seçilir. Dini Lider (Rehber) mutlak yetki sahibi olup, birçok hayati ve önemli konuda son kararı veren kişidir. Birçok kurum doğrudan Dini Lidere bağlıdır. Bu kurumların yöneticilerinin, yönetim kurulu üyelerinin atanması veya görevden alınması Rehber'in yetkisindedir. Düzenli ordu, İran Devrim Muhafızları, İçişleri Bakanlığı ve İstihbarat Teşkilatları ile İran İslam Cumhuriyeti Radyo ve Televizyonu doğrudan Dini Lider'e bağlıdır. Dini liderler, özellikle dini örgütler aracılığıyla ekonomik yaşam üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Yasama organı (İslami Danışma Konseyi/İran İslam Ulusal Meclisi); halk tarafından dört yıllık bir süre için doğrudan ve gizli oylamayla seçilen 290 temsilciden oluşan İran Danışma Konseyi (Parlamento), yalnızca yasama organı değil aynı zamanda hükümetin tüm eylemlerini denetleyen bir organdır. Yürütme (hükümet); Anayasayı Koruma Kurulunun onayladığı adaylar arasından doğrudan halk tarafından (genel seçimlerde) dört yıl için seçilen Cumhurbaşkanı, Hükümetin de başıdır. Yargı; yasama ve yürütmeden bağımsız olarak çalışır. Adalet Bakanlığı, yargı ve yürütme erkleri arasındaki koordinasyonu sağlamakla sorumludur. Dini lider tarafından yasama yetkisine sahip âlimler arasından beş yıl süreyle atanan yargı başkanı, yargının işleyişinden sorumludur. İran devrimi sonrasında mevcut Kıta Avrupası hukuk sisteminin İslam hukuku ile birleştirilmesiyle oluşturulan İran hukuk sisteminde, İslam hukuku ağırlıklı olarak aile hukuku ve ceza hukuku alanında uygulanmaktadır (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2017).

İran'ın idari teşkilatı; merkezî yönetim ve yerinden yönetim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Merkezi yönetim, kendi içerisinde merkez teşkilatı (Rehber, Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanlar) ve taşra teşkilatı (ilde vali, ilçede kaymakam, bucakta bucak müdürü) şeklinde, yerinden yönetim ise belediyeler ve iller yüksek konseylerinden oluşmuştur (Koç, 2021, s. 7). İran taşra teşkilatı 31 il (Ostan (İl) / Ostandar (Ostan Başkanı/Vali)), 448 ilçe (Şehrestan (İlçe) / Femandar (Şehrestan Başkanı/Kaymakam)), 1.099 bucak (Bahş / Bahşdar), 37.080 köy (Dehestan / Dehdar)'dan oluşmaktadır (Fanıd, 2020).

1.3.2.5. Nüfus

İran'ın toplam nüfusu 89,5 milyon kişidir ve resmi dili Farsçadır. Ülkede Farslar ve Türkler (Türkmenler, Kaşkaylar, Afşarlar, Halachlar) çoğunluğu oluştururken, Kürtler, Lorlar, Araplar ve Beluclar da diğer önemli bileşenleri oluşturmaktadır. Ülkede Farsça dışında, Türkçe (Azeri, Türkmen, Halaç, Afşar ve Kaşgay) ile Kürtçe, Arapça ve Beluci dilleri konuşulmaktadır (İran Künyesi, 2024).

İran'da nüfusun en fazla olduğu eyaletler; Tahran (13.268.000), Horasan Razavi (6.435.000), İsfahan (5.121.000), Fars (4.851.000), Huzistan (4.711.000)'dır. Nüfusun en az olduğu eyaletler ise; İlam (580.000), Semnan (702.000), Kohgiluyeh ve Buyer Ahmed (713.000), Güney Horasan (769.000), Kuzey Horasan (863.000)'dır. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu eyaletler; Tahran, Elburz, Gilan, Mazenderan ve Kum'dur. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu eyaletler; Güney Horasan, Semnan, Sistan, Belucistan, Yezd ve Kirman'dır (Koday, 2020).

Aynı ana dili konuşan insanlar aynı etnisiteye dâhildir. Din, inanç, yaşadıkları bölge, yerleşik ya da göçebe olmaları, yaşadıkları bölge, yerleşik veya göçebe, hayat tarzları ve irksal yapıları ne olursa olsun, aynı etnik gruptan sayılırlar (Blağa, 1997). İran bir milletin değil bir coğrafyanın adıdır. Bu coğrafyada yaşayan topluluklara “*Millet-i İran*” adı verilmektedir. Ancak “*Millet-i İran*” çok sayıda etnik kökene mensup topluluklardan oluşmaktadır (Altungök, 2021).

Bu etnik yapıda Farslar ve İranlı araştırmacı Ferhad Hosrohavar' ın sayılarını % 40'olarak verdiği Türkler ağırlıkta olup üçüncü etnik grup Araplardır. Türk kökenliler Azeri Türkleri, Türkmenler, Horasan Türkleri, Kaşgaular, Halaçlar ve Kazaklardır. Bunların yanında Gelekler, Mazenderaniler, Kürtler, Lorlar, Tatlr, Talaşlar, Beluçlar, Asuriler, Çingeneler, Brahoiler, Catlar, Hintliler, Urdu, Peştunlar, Ermeniler, Gürcüler, Çerkesler ve Afrika kökenliler ülkenin etnik yapısını oluşturur (Sarıkaya, 2016).

2018 yılı istatistiklerine göre İran nüfusunun % 43-45'ini Farsların, % 40-42'sini Türklerin, % 6-6.5'ini Kürtlerin, % 2-2.5'ini Arapların ve % 9-10'unu diğer etnik gurupların oluşturduğu tahmin edilmektedir (Jannatov, 2021). İran nüfusunun % 90'ı Şii, % 8'i Sünni Müslümanlardan oluşmaktadır (İran Ülke Profili, 2024). Devlet İmamiyye Şiasını (Caferiye) resmi mezhep olarak benimsemiştir. Sünni Müslümanlar daha çok Türkmenler, Beluciler ve Kürtler olup genellikle ülkenin kuzeybatısında yaşamaktadır

(İran, <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-i-iran>). Şiilik ÷lke geneline yayılmış olsa da Sünni İslam, Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük ve diğler azınlık inançları da yaşama alanı bulmuştur (Dilek, 2011). İran'daki bu sosyal, mezhepsel ve etnik bölünmeler, İranlı yöneticilerin, ÷lkelerinin dış güçler tarafından parçalanmaya çalışılabileceğine inanmalarına ve bu grupların diğler ÷lkelerle işbirliği yapabilecekleri şüphesine yol açmaktadır (Efegil, 2012).

2024 yılı verilerine göre İran'da, nüfusun % 44' ünü kadınlar % 46' sını erkekler oluşturmaktadır. Ortalama yaşam süresi 64 yaş olarak hesaplanmıştır. (Ticaret Bakanlığı İran Ülke Profili, 2024).

1.3.2.6. Ekonomi

İran, zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahip bir ÷lkedir. Bu nedenle uluslararası enerji güvenliği ve dünya ekonomisinde önemli bir konumdadır. Devrimden sonra petrol ve doğalgaz sektörü tamamen devlet kontrolüne geçmiştir. Petrol en önemli gelir kalemi olup bütçenin % 60'ı, ihracatın % 80'ni kapsar. Ancak ÷lke yaptırımlar nedeniyle petrol ve doğal gaza olan bağımlılığından kurtulmak istemektedir (Aslan, Ertan, 2022). Günümüzde dünya petrol rezervinin % 10'unu, doğalgaz rezervinin ise % 17'sini elinde bulunduran İran, gelirinin çoğunu petrol ve doğal gaz ihracatından elde etmektedir (Şahin, 2024).

Petrol rezervi 208 milyar varildir. Venezuela ve Suudi Arabistan'dan sonra dünyanın üçüncü büyük rezerve sahip OPEC ÷lkesidir. Doğalgaz rezervi ise 34 trilyon m3 olup, Rusya'dan sonra dünyada ikinci zengin rezerve sahip ÷lkedir (OPEC Petrol Rezervleri, 2023). İran ayrıca; çinko, bakır, demir, uranyum, kurşun, krom, manganez, kömür, sülfür ve altın gibi madenler bakımından da zengindir. İran, dünyanın en büyük çinko, ikinci büyük bakır rezervine ve ayrıca dokuzuncu büyük demir rezervlerine sahiptir. Madencilik sektörü az gelişmiştir ve hükümet bu sektörü geliştirmeye yönelik yatırımları teşvik etmektedir. İran ekonomisi, % 40'ı devlet ve % 45'i ise İslami kurallara dayalı vakıflar aracılığıyla olmak üzere devlet kontrolündedir. Bonyad adı verilen vakıflar vergiden muaftır ve devlet desteği ile büyük tekeller oluşturmaktadırlar. Yurt dışında da yatırımlar gerçekleştirmektedirler (Buldulgan, 2021).

İran'ın ucuz doğal gaz kullanarak petrokimya, çelik ve çelik ürünleri üretmesi, üretim fiyatlarının dünya fiyatlarından çok daha düşük olmasını sağlamakta, ambargo

nedeniyle modern makine satın almakta zorlanması, diğer sanayi ürünlerinin üretim maliyetlerini artırmaktadır. 2022 yılı verilerine göre sanayi sektörü ekonominin % 39,9 oluşturmaktadır. Verimli topraklara sahip olan İran'ın tarımsal ürünleri, buğday, arpa, mısır, pirinç gibi hububatlar ile şekerpancarı, meyve ve fıstıktır. Hazar Denizi havyarı dünya pazarında önemli bir yere sahiptir. Kırmızı ve beyaz et ile bal ve süt sektörü de gelişmektedir. Tarım sektörü GSYİH'nın % 12,8'ini ve işgücünün yaklaşık dörtte birini istihdam etmektedir (İran Bilgi Notu, 2024).

Dış ticaretinde ilk 10 üründen 8'ini doğal gaz ve petrol ürünleri, 2'sini ise metal ürünleri teşkil etmiştir. İran ekonomisinde ve ihracatında öne çıkan sektörler petrol ve doğalgaz tabanlı petrokimya sektörü, metal ve maden sektörü ve enerjiye bağımlı doğal taş, çimento, cam vs. ile tarım ve gıda sektörüdür. Bu sektörlerin İran ihracatında payı doğalgaz ve petrokimya sektörü için % 62, metaller için % 18, tarım için % 10 dur. İran'ın ithalatında ise makineler ve aksamı ile SKD (semi knocked down- yarı demode) ve CKD (compleatly koncked down-tamamiyle demonte) ürünler % 31 pay ile ilk sırada yer almaktadır. Tarım ve gıda ürünlerinin İran'ın ithalatındaki payı % 30, petrokimya ürünleri, kimyasal ürünler, plastikler ile gübrelerin % 14, maden ve metal ürünlerinin % 8, ilaç ve tıbbi cihazların % 5, cep telefonlarının % 5, orman ürünlerinin % 3'dür. Ülkemizin İran'a ihracatında yaklaşık % 28 pay ile makineler ve parçaları, plastikler ve çeşitli kimyasal ürünler % 24, tarım ürünleri % 11, metal cevherleri % 7' dir. İran'da enerji maliyetlerinin düşük olması nedeniyle bazı metal cevherleri işlenmek üzere İran'a gönderilmektedir. Türkiye'nin ithalatı doğalgaz ve petrokimya ürünleri % 60, metal ürünleri % 29, tarım ürünleri % 4 olarak yer almaktadır. Transit ticarete 3. ülkelerden ülkemize giren mallar gümrük alanından tekrar İran'a ihraç edilmektedir. Ambargo nedeniyle hiçbir uluslararası banka İran bankalarıyla çalışmadığından SWIFT işlemleri yapılamamaktadır. Para transferleri sarraflık mekanizmasıyla veya yurtdışı bankalarda bulunan İranlı firmaların dövizleri veya İranlı firmaların 3. şirketlerden alacakları karşılığı yapılan ödemelerle gerçekleştirilmektedir (Tahran Ticaret Müşavirliği, 2023).

ABD yaptırımları insani ticaret olarak kabul edilen alanlar dışında İran'a döviz kazandıran, teknolojilere erişim sağlamasına imkân veren şirketleri de kapsamaktadır. ABD yaptırımları nedeniyle İran'ın petrol ve doğal gaz ihracatı düşerken, İran'ın yaptırımları aşmak için birçok strateji uyguladığı görülmektedir. Ülke içinde üretimi yapılan, zaruri ihtiyaç olarak görülmeyen, lüks olarak nitelendirilen malların ithalatını yasaklayarak döviz çıkışını en aza indirmeye çalışmaktadır. İran aynı zamanda yerli

üretimi artırmaya, ihtiyaç duyduğu kadar hammadde veya ara ürün ithal etmeye ve mümkün olduğunca az nihai ürün ithal etmeye çalışmaktadır.

1.3.2.7. İran’a Yönelik Yaptırımlar

Yaptırımlar, bir ülkenin başka bir ülkedeki kişi ve kuruluşların davranışlarını siyasi, askeri ve ekonomik amaçlarla değiştirmek amacıyla aldığı ve cezalandırılan ülkedeki yaşamın birçok yönünü etkileyen önlemlerdir (Firmalar İçin Yaptırımları Anlama Kılavuzu, <https://tr.linkedin.com>).

İran’a yönelik yaptırımları; ABD, AB ve BM yaptırımları olarak başlıca üç ana başlık altında toplayabiliriz. ABD tarafından uygulanan yaptırımları başlıca İran’dan ithalatın yasaklanması, ABD’deki mal varlığının dondurulması, teknoloji ihracatının yasaklanması, ABD’li firmalar ile İran ile iş yapan yabancı bankaların hedef alınması, yaptırımları ihlal eden kişilerin belli işlemlerini yasaklayan ve ABD’ye girişlerini askıya alınması sayılabilir. Bunların dışında Google, Apple, Microsoft gibi önde gelen teknoloji firmaları İran ile ilgili kullanıcılarının hizmetlere erişimini sınırlandırmaya başlamıştır (Ticaret Bakanlığı, 2022). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) tarafından; İran’a balistik ve nükleer füze sistemlerinin üretimi ile ilgili olabilecek kalemlerin ihracatı engellenmekte, finans kuruluşlarına insani amaçlı olmadıkça İran ile ilişkiye girilmemesi çağrısı yapılmaktadır. İran’ın nükleer programı ile ilgili belirli kişilerin ülkelere, girişini ya da transit geçişini engelleme yükümlülüğü getirmiş, ekonomik varlıklarının dondurulması, İran’ın balistik füze alanındaki tüm faaliyetlerini yasaklamaktadır. AB Yaptırımları ise birçok üründe ticaret yasağı, finans ve ulaştırma sektöründe yaptırımlar, seyahat konusundaki yasaklar ve varlıkların dondurulmasını kapsamaktadır. Yaptırımlar ABD’li olmayan kişi ve kurumları enerji, taşımacılık ve sigorta sektörleri başta olmak üzere önemli oranda etkilemektedir. Bu firmaların iş yapmayı sürdürmek istemeleri durumunda İran’dan para transferlerinin bankalar arası uluslararası mesajlaşma sisteminde ABD tarafından izlenebilmesi, aracılık eden finansal kuruluşlara ceza yazabilmesi ve finansal kuruluşların İran işlemlerine aracılık etmesini zorlaştırmaktadır (Tahran Ticaret Müşavirliği, 2023).

İran’la iş yapacakların Özel Olarak Belirlenmiş Vatandaşlar ve Engellenen Kişiler Listesini (SND) incelemesi önemli bir husustur. ABD Hazine Bakanlığına bağlı Yabancı Varlıkları Kontrol Ofisi hedeflenen ülkelerin sahibi olduğu veya kontrol ettiği veya onlar adına veya adına hareket eden kişi ve şirketlerin bir listesini yayımlar. Ayrıca

ülkeye özgü olmayan programlar kapsamında belirlenen teröristler ve uyuşturucu kaçakçıları gibi bireyleri, grupları ve kuruluşları da listeler. Bu tür bireylere ve şirketlere toplu olarak Özel Olarak Belirlenmiş Vatandaşlar veya SDN'ler adı verilir. Varlıkları bloke edilir ve ABD'li kişilerin onlarla iş yapması genellikle yasaklanır (ABD Hazine Bakanlığı,2025).

1.3.2.8. Toplum

İran Şii'lik ve İranlılık kimliği etrafında bir ulus olarak kabul edilmesine rağmen aslında çok etnikli bir yapı olarak karşımıza çıkarmaktadır. En büyük etnisiteyi Türk'ler ve Fars'lar oluşturur. Hazar Denizi bölgesinde yaşayan "*Gilek ve Mazenderani*" toplumları Farsi olarak kabul edilebilirler. İran Kürtleri, Kürdistan eyaletinde yaşamaktadırlar. Geneli Şafii olan Kürtlerin Şii olanları kendilerini Kermansahi (Kırmanşahlı) olarak tanımlamakta ve Kürtlüğü kabul etmemektedirler. İran Arapları, ülkenin Kuveyt-Irak sınırına yakın bölgesindeki meşhur petrol şehri Abadan ve az kuzeydeki Ahvaz'da yoğunlaşmakla beraber, Hürmüz Boğazı'na kadar Basra Körfezi kıyısı boyunca uzanan bir çizgide yaşamaktadırlar. İran, önemli miktarda Beluç toplumunu da barındırmaktadır. Beluç dili, Hint Avrupa dil ailesinin İrani kolundan sayılmaktadır. Beluç dili Farsça ile pek çok ortaklıklara sahiptir. Beluçlar, İran, Pakistan ve Afganistan'da yaşamaktadırlar. İran'da "*Belucistan*" adında bir eyalet mevcuttur. Sayılarının 1,5 milyon olduğu tahmin edilen Beluçlar Sünni olup Pakistan'daki akrabaları ile yakınlık içindedirler. Gelişmişlik düzeyi bölgede oldukça düşüktür ve aşiret yapısı güçlü biçimde varlığını sürdürmektedir. Türk'lerin en büyük kitlesi ülke genelinde yaşamakla beraber Erdebil, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan, Kazvin, Tahran Merkezi, Hemedan eyaletlerinde yaşamaktadır. Afganistan Türkmenistan sınırından Mazenderan'a kadar uzanan bir çizgide Türkmensahra Türkmenleri ile yine Horasan eyaleti içinde Horasan Türkleri bulunmaktadır. Yine, Fars eyaletinde, Şiraz çevresinden Basra körfezi kıyılarına kadar uzanan bölgede Kaşkay Türkleri göçebe ve yarı göçebe ağırlıklı olarak yaşamaktadır. İran Türkleri'nin ülkede azınlık değil çoğunluk olduğu iddiası da yabana atılmamalıdır. 1979 Devrimi İran devlet geleneğinin devamlılığını da vurgulayacak biçimde Türklüğü İran'da geride tutma politikasını sürdürmüştür. Türkler Ermenistan'ı açıkça karşısına almayan tutumu nedeniyle kendi devletlerini sorgulamaya başlamışlardır. İran Türkleri 2000'li yıllarda, Türkiye'deki Erciyes Zafer Kurultayları'nı hatırlatan Babek Kalesi Yürüyüşleri'ni başlatmıştır. İran'da Türk milliyetçiliğinin son

yıllardaki çıkış yolu ise Tebriz'in "*Traktör Sazi*" adlı birinci lig futbol takımı olmuştur (Sarıkaya, 2012).

1979 yılında Pehlevi Hanedanını yıkarak "kardeşlik ve eşitlik" sloganıyla yeni bir dönem açan İslam Cumhuriyeti, etnik grupları asimilasyon politikasını sürdürmeye devam etmektedir. İran Anayasası'nın 15. maddesi "*İran milletinin resmi ve ortak dili Farsçadır. Resmi yazışmalar, metinler ve senetler ve okullarda okutulan ders kitaplarının bu dilde olması gerekir. Fakat basında ve toplu iletişim araçlarında yerel ve etnik dillerin kullanılması ve okullarda Farsçanın yanında yerel edebiyatın okutulması (öğretilmesi) serbesttir*". İran anayasasının kabul edilmesinin üzerinden 28 yıl geçmesine karşın bu madde ciddi anlamda hayata geçirilemedi. Bu maddenin uygulanması için yapılan bütün girişimler ya bölücülük ya da ülke güvenliğine karşı eylemler olarak değerlendirilmiştir (İran İslam Cumhuriyeti, 2010).

Konuyla ilgili Anadolu Ajansının 04.08.2019 tarihli haberinde de İran'da 2019 yılında Doğu Azerbaycan eyaletindeki okullarda yeni öğretim yılında Türkçe eğitimi verileceği hakkındaki haber metni aşağıdadır (Dursun, 2019).

"İranlı Öğrenciler Haber Ajansına (ISNA) konuşan Doğu Azerbaycan Eğitim ve Öğretim Müdürü Cafer Paşayi, Eğitim ve Öğretim Bakanlığının okullar için özel bir program hazırladığını belirtti. Programa göre, ülkedeki eyaletlerin bölge halklarının taleplerine göre, haftada 2 saat özel ders verileceğini ifade eden Paşayi, Halkın Türkçe eğitim talebi göz önünde bulundurularak Doğu Azerbaycan eyaletindeki okullarda Türkçe dersleri verilmesi kararı alındı dedi."

1.3.2.9. Şiilik

İran'ın resmi dini İslamdır. Anayasasına göre resmi mezhebi Şah İsmail zamanından beri Şiiliğin Caferilik mezhebidir. Mezhebi diğer mezheplerden ayıran noktalara baktığımızda On iki İmam Şiiliği ve Ayetullah Humeyni'nin teorize ettiği Velayet-i Fakih Sistemini görüyoruz. On iki İmam Hz. Ali ve oğlu Hz. Hüseyin soyundan devam eder. Bu kişiler sırasıyla ve türbelerinin bulunduğu yerler; Hz. Ali (Necf/İrak), Hz. Hasan (Medine/Suudi Arabistan), Hz. Hüseyin (Kerbela/ Irak), Zeynel Abidin (Medine/Suudi Arabistan), Muhammed Bakır (Medine/Suudi Arabistan), Cafer-i Sadık (Medine/Suudi Arabistan), Musa-i Kazım (Bağdat/İrak), Ali Rıza (Meşhed/İran), Muhammed Taki (Bağdat/İrak), Ali El Naki (Samarra/İrak), Hasan-ul Askeri

(Samarra/Irak), Muhammed Mehdi (868 - ?) Samarra’da bir mağarada kaybolduğuna ve tekrar dünyaya geleceğine inanılmaktadır. Ayetullah Humeyni bu aşamada geliştirdiği Velayet-i Fakih (İslam Hukuku Bilgininin yönetme ve hükümete yetkisi) kuramıyla kayıp olan imamın yerine o gelinceye kadar dini liderin ülkeyi vekâleten yönetmesi yorumunu getirmiştir.

Fars milliyetçiliği üzerinden gerçekleştirilen ulus kimliği inşasından 1979 devriminden sonra vazgeçilerek, Şialık üzerinden devlet kimliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, bugün İran’ın sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yaşamının biçimlenmesinde Şii mezhep anlayışı son derece etkilidir. Her ne kadar mezhep üzerinden inşa edilmeye çalışılan İslam ümmetçiliğine bağlı bir yapı olarak gözüксе de arka planda yine Fars milliyetçiliği ağır basmaktadır (Yılmaz, 2021).

İran halkının yüzde 90’ı Şii’dir. Suriye, Türkiye, Afganistan, Pakistan, Yemen, Suudi Arabistan, Lübnan, BAE, Kuveyt, Katar, Azerbaycan gibi ülkelerde de Şii nüfus bulunmaktadır. Şii nüfusun ağırlıklı olduğu ülkeler İran, Azerbaycan, Lübnan, Irak, Bahreyn’dir. İran tüm bu ülkelerdeki Şii’lerle iletişim içinde olması, kendini onların hamisi görmesi onu diğer Arap toplumlarından ayrı bir yere konumlandırmıştır. Ayrıca İran’da yaklaşık olarak % 9 Sünni nüfus yaşamakta, bunlar Beluciler’den ve Kürtlerden oluşmaktadır. Ermeniler ise, Ortodoks Hristiyanlardır. Musevi azınlıkta bulunmaktadır.

Şiat-1 Ali (Hz. Ali’nin yandaşları) Hz. Muhammed’in vefatından sonra halifeliğin Hz. Ali’nin hakkı olduğuna inananlara denmektedir. Hz. Muhammed’den sonra halifenin kim olacağı etrafındaki tartışmalardan çıkmış ağırlıklı olarak siyasi yönü olan, bir tarafında da iktidar mücadelesi olan bir harekettir. Belki kökeninin tamimiyle bir iktidar mücadelesiyle başladığını da ifade edebiliriz. Toplam Şii nüfusun, küresel Müslüman nüfusun yaklaşık % 10-15’ini temsil ettiği varsayılmaktadır, bu da onların, bir milyar üç yüz bin Müslüman nüfusun yaklaşık 130/195 milyonunu oluşturduğu anlamına gelmektedir (Keskin, 2007). Bugün Şiiliğin ulusal düzeydeki tek temsilcisi İran İslam Cumhuriyeti’dir. İran, On iki İmam’ın Caferi öğretilerini benimsemiştir (İran Anayasası: Madde 12). İran’ın dini liderleri “*Velayet-i Fakih*” otoritesinin temsilcisidir. Velayet-i Fakih kavramı teorik olarak “*yasama*” yetkisinin de devredildiği bir anlama gelir. Başka bir deyişle, İran’ın dini liderlerini (imamlarını), mutlak itaat (fetva) gerektiren içtihatları yürürlüğe koyma yetkisine sahip, şariat hukukunun yaşayan uygulayıcılarına dönüştürür.

Şiiliğin dünya Müslüman nüfusu içinde azınlık olarak görünmesi aslında bir dezavantaj olarak görünmesine rağmen sağlayacağı avantajda vardır. O da İslam coğrafyasına dağılmış olmasıdır. Özellikle Ortadoğu’da “*Şii Uyanışı*” bu sürecin Körfez ülkelerindeki hükümetlere etkisi ve İran’ın büyüyen askeri ve siyasi gücünün yarattığı panik iklimi havasını açıklamaktadır. Özellikle İran’ın başarıyla kullandığı vekil güçler de (Hizbullah gibi) endişeyi arttırmaktadır (Çitlioğlu, 2015).

1980’li yıllarda İran’ın Şii yayılmacı zihniyeti bölgedeki mevcut dengeyi tehdit ederek, Arap komşularının toprak bütünlüğü konusunda endişe duymasına neden olmuş, İran İslami ideolojisini yaymasını engellemeye yönelik politikalar geliştirmeye itmiştir (Efegil, 2012).

1.3.2.10. Jeopolitik

Jeopolitik, coğrafyacılar, siyasi coğrafyacılar, siyaset bilimciler ve askeri stratejistler tarafından geliştirilmiş bir yaklaşımdır. Jeopolitik kelimesini ilk kullanan İsveçli siyasi coğrafyacı Rudolf Kjellen (1863-1922)’dir. Jeopolitikçiler genel olarak kendi devletlerinin çıkarlarına uygun jeopolitik tanımları yapmışlardır. (İlhan, 1985). Özey, Jeopolitiği; “*geçmiş, bugün ve gelecekteki iktidar ilişkileri ile uluslararası siyasette, coğrafi unsurların güç ilişkileri üzerindeki etkisinin incelenmesi, politika, coğrafya, demografi ve ekonomi arasındaki ilişkinin, özellikle bir ulusun dış politikasına göre anlatımıdır. Kara ve deniz alanının stratejik değerini ulusal ekonomi ve askeri güç bağlamında değerlendiren siyasi coğrafyanın bir kolu*” olarak tarif etmiştir (Özey, 2024, s. 1)

Birçok düşünür jeopolitik üzerine çalışmış olması ile birlikte bu düşünürlerden; ABD’li Alfred Thayer Mahan (1840-1914) Deniz Hâkimiyet, İngiliz Sir Halford Mackinder (1861-1947) Kara Hâkimiyet, Nicholas J. Spykman (1893- 1943) Kenar Kuşak Teorileri üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Deniz Hâkimiyet Teorisinde Alfred Thayer Mahan, denizleri kontrol edenin bütün dünyayı kontrol edeceğini söyler. Özellikle Mahan deniz ticaret yollarının ve boğazlarının önemine vurgu yapmaktaydı. Gerçekten deniz hâkimiyetinin günümüzdeki önemini enerji taşımacılığı, denizlerdeki enerji rezervlerinin keşfi, deniz altı iletişim ve boru hatlarında görüyoruz. Mahan ayrıca Avrasya’yı karanın üstün olduğu kuzey ve denizin üstün olduğu güney olarak ikiye bölmüş ve aradaki bölgeyi tampon bölge olarak

tanımlamıştır. İşte asıl mücadelenin tanpon bölge için verileğini ifade etmiştir (Ametbek, 2017).

Kara Hâkimiyet Teorisinde Halford Mackinder Doğu Avrupa ve Sibirya'yı Heartland (kalpgah), bunun çevresini Rimland (İç Hilal), Afrika, Amerika, Japonya ve Avustralya'yı da Dış Hillal olarak tanımlar. Bu noktada Mackinder “*Kim Doğu Avrupa'yı kontrol ederse, Avrasya kalpgahını kontrol etmiş olur. Kim Avrasya kalpgahını kontrol ederse, o bütün Avrasya'yı kontrol eder. Kim Avrasya'yı kontrol ederse, o bütün dünyayı kontrol eder*” diyerek formüle etmiştir (Karabulut, 2023, s. 52). Formüle ederken kara ticaret yollarını dikkate almıştır.

Kenar Kuşak Teorisinde, Nicholas J. Spykman, Mackinder'in “*İç Hilal*” ve “*Dış Hilal*” (Outer Crescent) kavramlarına “*Kenar Kuşak*” (Rimland) kavramını eklemiş ve “*Kim kenar kuşağı kontrol ederse, Avrasya'yı kontrol eder. Kim Avrasya'yı kontrol ederse, o dünyayı kontrol eder*” diyerek ilk kez çevreleme stratejisini ortaya koymuştur. Kenar kuşağın hem Kalpgah, hem de Dış Kuşak ile temasının olması nedeniyle iki tarafı birleştiren isterse ayıran bir doğal özelliğe sahip olduğunu ve doğal kaynaklara erişime imkânının daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Mangır, 2020, s. 22).

Yukarıda açıkladığımız teorilerin hepsinde İran'ın dünya hakimeyet mücadelesinin geçtiği bölgede olduğunu görüyoruz. Dünya ticaretine etki edebilecek su (Hürmüz Boğazı-Okyanusa açılan kapı) ve kara ulaşım yollarına sahip, kalpgahı ve dış kuşağı birleştiren, batı ile doğu arasında bağlantı sağlayan konumuyla yüzyıllardır dünya egemenliği için savaştan devletlerin hedefi olmuştur. Tarihsel olarak baktığımızda sahip olduğu konum Çin, Hindistan ve Orta Asya'dan gelen malların güvenli bir şekilde karşılıklı olarak diğer bölgelere aktarılması onu batıya doğru yayılmacı bir politika izlemeye itmiştir. Sonuç olarak Suudi Arabistan kıyı limanlarına, Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve Kafkasya sahip olma mücadelesine sokmuştur. Bu günde bu bölgeler İran'ın nüfuz mücadelesi yaptığı bölgeler olarak karşımıza çıkıyor.

2. BÖLÜM

REALİZM

2.1. Giriş

Teori sözcüğü Türkçeye Fransızca “*théorie*” sözcüğünden geçmiş olup (Teori, 2023), kökü Yunanca theoros “*gözlemci, izleyici*” sözcüğünden gelmektedir (theory, 2003). Teori, bir bilim dalında incelenen alanla ilgili olgu ve olaylar arasındaki ilişkileri anlamada ve analiz etmede gerekli ve yararlı bir çerçeve olarak nitelenebilir bu kapsamda olay hakkında genelleme yapmamızı sağlar. Genel olarak dünyayı, olayları ve olguları daha iyi anlamamızı sağlayan teorilere insanlık için yararlı çok sayıda araştırmaya ışık tutması açısından doğa bilimlerinin birçok alanında gerek duyulduğu gibi, uluslararası ilişkiler alanında da insanların temel kaygısı olan savaşların önlenmesi, barışın ve güvenliğin sağlanabilmesi için gerek duyulmaktadır. Teoriler, araştırdığımız olgular arasındaki ilişkileri açıklamaya ve analiz etmeye yaradığı gibi bu ilişkilerin geleceğini öngörmemizi de sağlamaktadır (Arı, 2021).

Bilim felsefesi çerçevesinde, yalnızca belirli standartlara uygun olan çalışmalar kuram olarak kabul edilir. Yasalar, sürekli olarak gözlemlenen ilişkilere dayanmaktadır. Bu ilişkiler tekrarlandıkça, gelecekte benzer durumların gerçekleşme olasılığına dair bir umut doğar. Doğal bilimlerde yasalar, güçlü bir gereklilik taşır. Eğer bir ilişki güvenilir bir şekilde izlenmemişse, o ifade yasa olarak nitelendirilemez. Yasalar, gözlemlerle doğrulanan gerçeklerdir, kuramlar ise bu gerçekleri açıklamak için ortaya atılan varsayımlardır. Deneysel sonuçlar sabit kalırken, kuramlar zamanla değişkenlik gösterebilir. Yasalar sürekli, kuramlar ise evrim geçirebilir. Kuramlar, yasaları açıklama işlevi görür (Waltz, Ouester, 1982).

Avrupa'da uzun süreler hukuk ve felsefe gibi konular üzerinde çalışmalar olurken uluslararası ilişkiler alanı yoktu. İlk siyaset bilimciler, devletler arasında barışı sağlamak için temel ilkeler belirlemek ve Milletler Cemiyeti gibi kurumları kullanmak istediler. Wilson prensipleri, güçlü devletlerin barış garantörü olacağı bir sistem oluşturmaya yönelikti, ancak uygulamada başarılı olamadı. Bu durum, ilk realistlerin ortaya çıkmasına neden oldu.

Realizm, dünyayı olduğu gibi kabul etme yaklaşıma dayanır. Uluslararası ilişkiler bağlamında bu teori, devletlerin hedefleri ve çıkarları doğrultusunda şekillendiğini savunur. Gerçekçilik, insan doğasına dair karamsar bir bakış açısı benimseyerek, insanoğlunun içinde pek çok kötülüğün barındığına inanır. Ayrıca, devletin varlığı ve ulusal güvenlik gerçekçiliğin önemli unsurları arasında yer alır. Bu teori, uluslararası ilişkilerin esasen mücadele ve çatışma temelli olduğunu, savaşın ise bir çözüm aracı olarak değerlendirilebileceğini öne sürer. Realizm, I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası barış sağlama çabalarının başarısızlığını eleştirir. 1929 ekonomik krizi, Nazizm ve Faşizm'in yükselişi ile SSCB'nin etkin dış politikası, aslında savaşları sona erdirmek için bir savaşın (Herbert Goerge Wells'in “ *The war That Will End War*”) olmadığı gerçeğini gözler önüne serer. Hitler ve Stalin'in genişleme çabaları, Milletler Cemiyeti'nin etkisizliği idealizmin sorgulanmasına yol açmıştır (Çıtak, 2014). Sonuç olarak realizm politik güç ve uluslararası siyaset konularını merkeze alan, uluslararası sistemin güç ilişkileri üzerinden şekillendiğini savunan bir akım olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Realizm, idealizm'in gerçekte ne olduğuyla değil, ne olması gerektiğiyle çok fazla ilgilendiği için dünyayı anlamakta yetersiz kaldığını iddia etmiştir. Realistler, insan doğasının bencilliği ve tüm siyasi yaşamda güç (Morgenthau çıkarı gücün içinde alır) ile güvenliğin ön planda olmasını gerektiren uluslararası bir hükümetin yokluğu durumunun yarattığı kısıtlamaları vurgular. Realizmin özü, anarşi ile egoizmin birleşiminin getirdiği güç siyasetinin kaçınılmaz zorunluluklarında yatmaktadır (Donnelly, 2013, s. 54). Bu ortamda bütün devletler güce sahip olmak ile hayati çıkarlarını koruma ve geliştirme temel amacına yönelik bir politika izlemektedirler. Hiçbir devlet bir diğerine güvenmemekte, hayati çıkarlarını koruma açısından uluslararası örgütler ya da uluslararası hukuktan medet ummamaktadır. Potansiyel düşmana karşı koyabilmek açısından özellikle askeri kapasitesinin yeterli hale getirilmesi ulusal çıkar gereğidir. Savunma kapasitesi ittifaklar oluşturularak da desteklenmektedir. Bütün devletler bu şekilde davrandıkları oranda taraflar arasında oluşacak olan güç dengesi yolu ile uluslararası sistemde barış amacına yakınlaşılabilecektir (Sönmezoğlu, vd., 2021, s. 49).

Bu akımın fikir babaları olan E. H Carr'ın (1892-1982) “*The Twenty Years Crisis (1939)*” kitabı, H. J. Morgenthau'nun (1904-1980) İkinci Dünya Savaşı sonrası yazdığı “*Politics Among Nations (1949)*” kitabı realist teorinin temelini oluşturur niteliktedir. Ancak, bu teorinin kökenleri daha eski zamanlara dayanır. Thucydides,

Thomas Hobbes, Niccolo Machiavelli gibi düşünürler de realizmin kurucuları arasında kabul edilmektedir (Düzgün, 2020).

2.2. Realizmin Kökenleri ve Gelişimi

2.2.1. Antik Çağdan 20. yy'la Temel Realist Düşünürler

Çinli stratejist Sun Tzu, MÖ 545-470 yılları arasında çıkar, uluslararası alanda hayatta kalma ve güç gibi kritik realist kavramları ele almıştır. O dönemde savaş, güç kullanmanın bir aracı haline gelmişken, devlet yöneticilerine ülkelerinin menfaatlerini savunma ve güç kullanma konusunda rehberlik etmiştir (Keyik, Erol, 2019). Benzer bir şekilde, Thucydides de realist teorinin önemli düşünürlerinden biri olmuştur. O, insan doğasını egoist bir biçimde tanımlamış ve devletlerin egemen olma arzusunu vurgulamıştır. MÖ 460-400 Thucydides'in "*Mora Savaşı Tarihi*" eserinden Melian Diyaloğunda (Thucydides, Mora Savaşı Tarihi, Kitap 1, Bölüm), güç dengesinin bozulmasının Atina'nın yeni politikalar aramasına yol açtığını ve sonuç olarak savaşa neden olduğunu söyler. Thucydides, savaşların sebebinin iktidar dengesindeki değişiklikler ve korkular olduğunu savunur. Devletlerin, güçlerini korumak için ittifaklar kurduğunu ve tehlike oluşturan güçlerle mücadele ettiklerini ifade eder (Düzgün, 2020). Machiavelli (1469-1527), realizm üzerine önemli etkileri olan bir düşünürdür. "*Prens*" adlı eserini, o dönemin Floransa yöneticisi Lorenzo di Medici için kaleme almıştır. Machiavelli, devletin sürekliliğinin her şeyden daha önemli olduğunu vurgular. Bir prens, ahlaklı ve iyi olabilir, ancak devletin çıkarları gerektirdiğinde buna zıt bir şekilde de hareket edebilir. Machiavelli'nin devletin hayatta kalması ve çıkarları gibi kavramları realizm içinde de belirgin bir şekilde yer alır. Bunun yanı sıra, güç, güç dengesi ve ittifak gibi realist kavramları da eserlerinde kullanmıştır (Arı, 2004). Machiavelli'nin görüşüne göre, siyasette insanları kötü olarak görmek önemlidir. İnsanlar uygun koşullarda içlerindeki kötülüğü açığa çıkarabilirler. İnsan doğasının kötü olduğu inancıyla, politikaların bu kötü dürtülerin yansıması olduğu kabul edilir. İç ve uluslararası politikalar, insanların kişilik özelliklerine dayanır. İnsan doğasında üç temel çekişme nedeni vardır; rekabet, güvensizlik ve şan-şeref. Bu nedenler, insanların kazanmak, güvenlik sağlamak ve itibar kazanmak için mücadele etmelerine yol açar (Machiavelli, 2012, s. 64). Thomas Hobbes (1588-1679), 17. yüzyılda yaşamış önemli bir düşünürdür. 1651'de yayımlanan "*Leviathan*" adlı eserinde, insanların doğasında bencilliğin yattığını ve "*her insanın her insana karşı olduğu bir savaş*" durumunda olduğunu ileri sürer. Bu durumda insanlar birbirleriyle sürekli çatışma içindedir ve güçlü olanlar zayıfları yok

etme eğilimindedir. Hobbes, insan doğasının değiştirilemez olduğuna inanır, bu nedenle, insanlığın düzen ve güvenlik sağlamak için güçlü bir otoriteye, yani devlete ihtiyacı vardır. Leviathan olarak adlandırılan bu devlet, insanların savaş halini kontrol ederek toplumsal düzeni sağlamaya çalışır. Ancak uluslararası sistemde anarşi ve çatışma durumu ne yazık ki sürekli varlığını sürdürmektedir. Hobbes'un bu görüşleri, realist teorinin temel kavramlarını şekillendirmiştir (Keyik, Erol, a.g.e., 2019).

2.2.2. 20. yy Realist Düşünürler ve Kuramları

2.2.2.1. Edward Hallett Carr (1892-1992) (Klasik Realizm)

Uluslararası İlişkiler alanında realist yaklaşımın ilk değerlendirmesini Edwart Hallet Carr yapmıştır. Carr, liberalizmin güçlü olduğu bir dönemde bu yaklaşıma ciddi eleştiriler yöneltmiştir. “*Yirmi Yıl Krizi: 1919-1939*” adlı eserinde, liberalleri gerçekçi olmayan bir dünya sistemi oluşturma çabası içinde olmakla itham etmiştir. Ona göre liberaller, ideal bir dünya tasavvuru peşindeyken, teorinin pratikten değil, yine teoriden doğması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, tarihi hayallerle değil, akılla anlamının önemine vurgu yapmıştır (Arıboğan, 2007, s. 194-200).

Carr'a göre, uluslararası sistemdeki güç dağılımındaki eşitsizlikler analiz edilmeden çatışmalar ve savaşlar tam anlamıyla kavranamaz. Devletlerin tatmin olması, mevcut durumu kabul etmeleriyle ilgilidir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında galip devletlerin düzenlemeleri, değişimci devletlerin ortaya çıkmasına yol açmış ve bu durum İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine neden olmuştur. Carr, ulusal çıkarların zaman içinde değişkenlik gösterebileceğini ve bu değişimin mevcut durumu etkileyeceğini vurgulamıştır. Devletler, güçlerini artırmak amacıyla etki alanlarını genişletme çabası içinde olacak ve bu da çıkarlarının çatışmasına yol açacaktır. Değişimi göz ardı etmek büyük bir hata olacaktır; Carr'a göre değişim ve barış, yeni güç ilişkileri ile bir arada gerçekleşir. Uluslararası sistemin küresel güç dinamikleri ve kuralları tarafından şekillendiğini vurgulamıştır (Ateş, <https://www.tuicakademi.org/>, 2011)

E.H. Carr, güç kavramını; askeri güç, ekonomik güç ve politik güç olarak sınıflandırmıştır. Ona göre, ekonomik baskılar, savaşların yarattığı etkilerden bile daha yıkıcı sonuçlar doğurabilir. ABD'lerinin kurucularından Hamilton'a göre, bir ülkenin bağımsızlığı ve güvenliği, ekonomiyle doğrudan bağlantılıdır. Ayrıca, sanayileşmenin ekonomiyi çeşitlendireceğini ve dış tehditlere karşı ülkeyi güçlü hale getireceğini ve

ithalata olan bağımlılığın askeri güç üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini ifade etmiştir. Küresel ekonomi, güçlü ülkelerin siyasi güçlerini korumak amacıyla bir araç olarak kullanılmaktadır. Ekonomik güç, siyasi gücün temeli olduğu için büyük bir ekonomi ulusal savunmayı güçlendirir. Carr, rakip devletlerin ekonomisine zarar vermenin de askeri başarı kadar önemli olduğunu belirtir ve ekonomik gücün iki şekilde etki edebileceğini, yani sermaye ihracatı ve dış pazarların kontrolü yoluyla kullanılabileceğini vurgular. Ekonomik ilişkilerin siyasallaşması, askeri yöntemlerin etkisiz kaldığı bir dünyada kaçınılmaz bir eğilimdir ve bu durum, daha fazla küresel istikrarsızlık yaratma potansiyeline sahiptir. Ancak, dış politikada ekonomik araçların, askeri yöntemlerden daha ahlaki olduğu söylenemez (Düzgün, 2020).

Carr, ahlakın evrensel olamayacağını, sadece göreceli olduğunu savunur ve çıkarların, ayrıcalıklı gruplar tarafından oluşturulan doktrinler olduğunu belirtir. Uluslararası politikaların koşullara ve çıkarlara dayandığını ifade eden Carr, bir tarafın çıkarlarının, o tarafın ahlaki anlayışını belirlediğini söyler. Politika ve ahlak arasındaki ilişkiyi ele alarak, ahlaki idealin çoğunlukla güç tarafından belirlendiğini vurgular. İdealistlerin evrensel değerleri savunmalarına rağmen, Carr, bu değerlerin gerçekte kendi çıkarlarını yansıttığını iddia eder. Dünyanın farklı grupların çıkarları arasında bölündüğünü ve düzenin güce dayalı olduğunu belirtir. Carr, barışın sağlanmasının, memnuniyetsiz güçleri tatmin etmekle mümkün olacağını öne sürer (Korab-Karpowicz, 2018).

2.2.2.2. Hans J. Morgenthau (1904-1980) (Klasik Realizm)

Hans J. Morgenthau, uluslararası politikada önemli bir realist düşünürdür. 1948'de *“Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi”* adlı eserini yayımlamıştır. Bu eser, çağdaş realizmin temelini oluşturur (Keyik, Erol, a.g.e., 2019).

Hans J. Morgenthau, insanın bencilliğini ve güç arzusunu insan varlığının merkezine yerleştirir. Ona göre, insan doğasında bulunan doyumsuz güç arzusu çatışmaların ana sebebidir. *“Uluslararası Politika: Güç ve Barış için Mücadele”* adlı eserinde, uluslararası politikanın bir güç mücadelesi olduğunu belirtmektedir. İnsanlar özünde bencildir ve gücün içinde tanımlanan çıkar, teorisinin temel taşıdır. Siyasi liderlerin, hareketlerini güç olarak tanımlanan çıkarlar etrafında düşünmesi beklenir. Çıkarlar, farklı zamanlarda ve sonuçlarda değişebilir; bu, siyasi ve kültürel çevreye bağlıdır (Waltz, Ouester, 1982).

Uluslararası alanda tek önemli unsurun güç olduğudur. Güçlü olan, üstün konumda olur ve etkisini ortaya koyar. Devletler, sürekli olarak güç kazanmaya çalışırken, karşı tarafı zayıflatmaya da çabalar. Bunun ismi “*güç dengesi*”dir ve bu düzen, uluslararası barışı koruyan tek yol olarak öne çıkar. Barış, ancak güçlerin dengelenmesiyle sağlanır; diğer türlü barış kurma çabaları başarısızdır. Uluslararası hukuk ve ahlak, onun görüşüne göre, “*ulusal güç*” ve “*ulusal çıkarlar*” karşısında önemsiz kalır. Realizm, dünyanın kusurlu olduğunu ve bunun nedeninin insan doğasındaki güçlerin sonucu olduğunu söyler. Dünyayı düzeltmek için bu güçlere karşı değil, onlarla birlikte çalışmak gerekir (Morgenthau, 1970, ss. 1-18).

Klasik realistler, uluslararası sistemin anarşik ve bencil bir yapıya sahip olduğunu savunurlar. Devletlerin hayatta kalmak ve güvenlik sağlamak amacıyla güç kullanmaları gerektiğine inanırlar. Bu bağlamda, realizm, uluslararası ilişkilerde politikayı güç ve çıkar mücadelesi olarak değerlendirir. Teoriye göre, uluslararası politika esasen bir güç ve çıkar mücadelesi süreci olarak tanımlar. Bu, realizmin temel varsayımını oluşturur (Arı, 2016).

Morgenthau'nun 1948 yılında kaleme aldığı “*Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi*” adlı eserinde, siyasi gerçekçiliğin altı temel ilkesini ortaya konulmuştur. İlk olarak, siyasi süreçlerin insan doğasından kaynaklanan nesnel yasalarla belirlendiği vurgulanmaktadır. İnsanlar bencildir ve çıkarlarını takip eden varlıklardır. İkinci ilke, güç kavramının uluslararası politikada merkezi bir rol oynadığını belirtir. Devletlerin amacı güçlerini artırmaktır. Bu yüzden eylemleri bu bağlamda değerlendirilmelidir. Üçüncü ilke, ulusal çıkarların politikaların temelini oluşturduğunu ancak politikaların zaman içinde bulunduğu kültürel çevreye göre değişebilir olduğunu ifade eder. Morgenthau, politikayı ideolojik tercihlerle değerlendirmekten kaçınılması gerektiğini belirtir. Dördüncü ilke, uluslararası eylemlerin ahlaki boyutunu tanıırken, ahlaki ilkelerin devlet davranışlarına uygulanmasının zorluğunu öne sürer. Beşinci ilkeye göre, her devlet kendi ahlaki değerleri doğrultusunda hareket eder ve bu nedenle evrensel bir ahlaki yasayı kabul etmez. Son olarak, gerçekçilik perspektifine sahip olanlar, uluslararası ilişkileri bağımsız bir alan olarak değerlendirir ve bu alanın kendine özgü güç ve çıkar odaklı bir yaklaşım gerektirdiğini savunurlar (Çıtak, 2014).

Uluslararası Politika alanında klasik realistler, 1940'tan 1970'lere kadar güç kavramını ve ulusal gücü önemle ele almıştır. Devletlerin sahip olduğu kapasiteler, uluslararası çatışmaların sonuçlarını belirlemede ve diğer devletlerin davranışlarını

etkilemede büyük rol oynar. Bu kapasite yalnızca askeri güçle sınırlı kalmaz; askeri olmayan unsurları da içerir. Realist teoriler için güç, uluslararası ilişkileri anlamının en önemli kavramıdır. Uluslararası istikrarın sağlanması ve anlaşmazlıkların çözülmesi de güç kullanımına bağlıdır (Arı, 2016).

E. H. Carr, güç kavramını askeri, ekonomik ve politik açıdan çeşitli boyutlara ayırarak değerlendirmektedir. Morgenthau, askeri gücü iktidarı elde etmenin en önemli aracı olarak görmekte, ancak güç unsurlarının yalnızca maddi kaynaklarla sınırlı olmadığını da vurgulamaktadır. Bu bağlamda coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri güç ve nüfus gibi maddi unsurların yanı sıra, ulusal karakter, ahlak, hükümet ve diplomasi gibi maddi olmayan kaynakların da büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir (Düzgün, a.g.e., 2020).

2.2.2.3. Kenneth Waltz (1924-2013) (Neo-Realist veya Yapısal Realizm)

Neo-Realistler, uluslararası sistemin yapısını ve bu yapının devletlerin eylemleri üzerindeki etkisini inceleyen bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Çıtak, 2014). Waltz, realizmin temel varsayımını insan doğasına dayandırmayarak, daha bilimsel bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır (Arı, 2016). Waltz, insan doğasındaki kötülüğün değil, uluslararası sistemdeki anarşinin devletleri güç artırmaya zorladığını ifade eder (Ateş, <https://www.tuicakademi.org/>, 2011). Klasik realizmin anarşik uluslararası yapısını kabul eden Waltz, bu yapının devletlerin davranışlarını etkilediğini ve belirli sınırlamalara tabi tuttuğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda, farklı siyasi sistemlere ve ideolojilere sahip olan devletlerin, uluslararası yapıdan kaynaklanan nedenlerle benzer davranışlar sergileyebileceği sonucuna ulaşmaktadır (Keyik, Erol, 2019).

Waltz, uluslararası politikayı üç ana boyut üzerinden açıklar. Öncelikle, uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğunu ve ülkelerin iç dinamiklerinin belirsiz olduğunu vurgular. Devletlerin temel amacının hayatta kalmak olduğunu vurgular. Devletler, uluslararası sistemin baş aktörleri konumundadır. Hem uluslararası hem de uluslar üstü yapılar içinde devletler, kendi çıkarlarını gözeterek hareket ederler. Her ne kadar devletlerin özellikleri farklılık gösterse de, sistem içinde işlevsel olarak benzerlikler sergilerler. Ancak, devletlerin kapasiteleri arasında belirli farklılıklar bulunur (Düzgün, 2020). Güç, devletin güvenliği, uluslararası alandaki etkisi ve diğer tüm kapasitelerini içerir. Güç, sadece askeri güçle sınırlı değildir; devletin tüm kapasitesidir. Bu kapasite; kaynaklar, yapılar, toprak büyüklüğü, nüfus kalitesi, devlet kurumlarının

etkililiği, silahlı kuvvetler, ekonomik büyüklük ve liderlerin becerileriyle belirlenir (Küçüksolak, 2012). Uluslararası aktörler yalnızca devletlerden ibaret değildir. Yeni gerçekçilik, uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları, çıkar grupları, çok uluslu şirketler, kopuntu (diaspora) ve lobiler, bağımsız araştırma ve istihbarat kuruluşları ile bireylerin önemini gözler önüne sermektedir. Bu bakış açısıyla, yeni gerçekçilik klasik gerçekçilikten daha kapsamlı bir teori olarak öne çıkmaktadır.

Yeni gerçekçilik, uluslararası örgütlerin önemini kabul etse de, bunların büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda yönlendirildiğini ve devletlerin bu örgütlere tamamen güvenmemesi gerektiğini vurgular. Yine aynı şekilde devletlere karşı bir güvensizlik besler. Nitekim bugün birçok devlet, diğerlerine karşı propaganda, gizli operasyonlar ve terörist-ayrılıkçı gruplara destek vererek hedef devletlerin gücünü zayıflatmak ve kendi gücünü artırarak nüfuz alanını genişletmeyi amaçlamaktadır (Çıtak, 2014).

Morgenthau için güç bir araç ve amaçken, neorealistler, uluslararası ilişkilerin temel ilkesinin güvenlik olduğunu ve devletlerin güç dağılımına odaklanacağını savunur. Güç dağılımı değişebilir, fakat anarşinin etkisi sabit kalır. Waltz, anarşinin işbirliği üzerindeki kısıtlayıcı etkilerini güvensizlik ve eşit olmayan kazançlar ile açıklar. Devletler, diğerlerinin niyetlerinden şüphe duyar ve işbirliğinden doğacak kazançların kendilerinden çok diğer devletlere yarayacağını düşünür. Bu nedenle devletler bağımlılık yaratmaktan kaçınır ve güvenlik, ekonomi gibi çıkarların önüne geçer (Korab-Karpowicz, 2018). Milli davalarda başkalarına güvenmek ve başkalarından bir şey beklemek bir hata olacaktır.

Neorealist bir bakış açısına göre, ulus devletler güvenliklerini sağlamak amacıyla güç elde etmeye çalışır ve bu güç unsurları ulusal güvenlik için önemli birer araçtır. Ancak güç elde etme süreci, güvenlik ikilemini (dilemma) de beraberinde getirir. Güvenlik ikilemi, bir devletin kendi güvenliğini artırmak için silahlanması durumunda, diğer devletler tarafından tehdit olarak algılanmaya başlamasıyla başlar. Bu algı, diğer ülkelerin de o devlete karşı silahlanmalarına veya saldırgan politikalar izlemelerine neden olur (Tüysüzoğlu, 2013).

2.2.2.4. John Mearsheimer (1947-) (Offansif/ Defansif Realizm)

2.2.2.4.1. Offansif Realizm

1980'lerde ortaya çıkan saldırgan realizm, düşünürlerden John Mearsheimer'in görüşlerine dayanmaktadır. Saldırgan Realizm, Yapısal Realizm'in bir türüdür ve daha rekabetçi bir dünya önerir. Bu teori, devletlerin güçlerini artırmaları gerektiğini savunur. Mearsheimer, devletlerin niyetinin belirsiz olduğunu ve en kötü senaryoları dikkate alarak hareket etmeleri gerektiğini belirtir. Devletler, diğerlerinin gücüne odaklanarak kendi güçlerini maksimize etmelidir. Ancak, güç artışı diğer devletleri tehdit olarak algılayabilir ve bu nedenle uzun vadede güvenlik sağlamaz. Saldırgan Realizm, hayatta kalmak için gücün artırılmasının önemini vurgular (Güven, 2024).

Ofansif realizm, anarşinin önemine, devletlerin rasyonelliğine, devletlerin niyetleri konusunda kesin olmamalarına, devletlerin öncelikli amaçlarının hayatta kalmak olduğuna ve askeri kabiliyetlerinin, büyük bir güce sahip olması gerektiğini vurgulayan beş varsayıma dayanmaktadır. Bu yaklaşım, devletlerin niyetlerinin belirsiz olduğunu ve büyük güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda savaş başlatabileceğini vurgular. Büyük güçlerin değişimci ve çıkarıcı politikalar izlediğini ifade eder (Karagiannis, 2013).

Ofansif Realizme göre, büyük güçler kendi bölgelerinde üstünlük sağlamaya çalışırken uluslararası sistemde maksimum güç elde etmek isterler. Mearsheimer'in "*Büyük Güçlerin Trajedisi*" adlı eserinde, bölgesel hegemon güçlerin, potansiyel rakiplerinin doğmasından kaçınmak için önlemler alabileceği anlatılmaktadır. Bu davranışın nedeni, bölgesel hegemonların eşit bir rakibin güç dengesini bozmasından korkmalarıdır. Bu nedenle, bölgesel hegemonlar, diğer önemli bölgelerde birden fazla büyük gücün olmasını tercih ederler. Zira bu durum, komşu büyük güçlerin birbirleriyle rekabet etmelerine neden olur ve uzak bir hegemonu tehdit etme fırsatlarını azaltır (Mearsheimer, 2001).

Büyük güçlerin, bulundukları bölgelerde komşularıyla hiyerarşik ilişkiler kurduğu ve bölgelerini kendi çıkarlarına uygun şekilde düzenlemeye çalıştığı belirtiliyor. Bu durum, güçlü olmanın sağladığı avantajla hegemonyacı bir bölge politikası izlemenin bir sonucudur (Çakır, Eminoğlu, 2020).

Bir ülkenin saldırgan realist politikalar izlemesinde etkili olan birkaç iç politik faktör vardır. İlk olarak, o devletin sahip olduğu siyasal ideoloji, halkının isteklerine karşı

hoşgörüsüz ve gerektiğinde şiddet uygulayan ideolojilerin, dış politikada da saldırgan yaklaşımlar sergilemesine yol açtığı belirtilir. İkinci olarak, o ülke içindeki etnik veya kültürel farklılıklara karşı tutum, bu farklılıkları tehdit olarak gören ve belirli toplulukları dışlayan ülkelerin dış politikada da benzer bir saldırgan tutum sergileyebileceğini gösterir. Bunun devlet tarafından tehdit olarak görülmesinde tarihsel olaylarında etkisi görülür. Lawrens'in hatıratında şunlar yazmaktadır; “*Osmanlı İmparatorluğunu Orta Doğu’da parçalama başarısını bölgedeki etnik ve dinî mozaiği birbirine karşı kullanarak elde ettim. Arapları, Kürtleri, Hristiyanları örgütleyerek Osmanlıya karşı gerilla savaşı başlattım.*” Üçüncü olarak, komşu ülkelerle olan güç dengesine göre, zayıf komşulara karşı alaycı ve dikkate almayan tutum da saldırgan realist politikaları ortaya çıkarabilir (Tüysüzöğlu, 2013).

John Mearsheimer, uluslararası sistemde kısa ve orta vadede denge sağlamak için en etkili yapının çift kutupluluk olduğunu vurgulamaktadır. Çok kutupluluğun dengesizliği ise çatışmaları artıran bir süreç olarak öne çıkmaktadır. Bölgesel hegemonların mevcut durumu korumada kritik bir rol oynadığını belirtmekte ve bu rolün başarılı bir şekilde ifa edilmesi durumunda, bölgesel hegemonların küresel hegemonya elde etme olasılıklarının yüksek olduğunu savunmaktadır (Snyder, 2002).

2.2.2.4.2. Defansif Realizm

Kenneth Waltz, defansif realizmin öncüsüdür ve “*Uluslararası Politika*” adlı eserinde uluslararası sistemin anarşik olduğunu belirtir. Devletler bu anarşide en önemli ve rasyonel aktörlerdir. Devletler, güvenlik kaygıları nedeniyle sürekli olarak güvenliklerini artırmaya çalışır. Defansif realizme göre, güvenlik dengeleme politikaları ile artırılabilir fakat devletler ihtiyatlı olmalıdır. Şayet, “*dengelemeyi oluşturan devletler, herhangi bir tehdit yahut kendi güvenliklerine yönelik bir risk unsuru oluştuğunu algılayarsa, o devlete karşı gücün yeniden sağlanması için harekete geçebilirler*” (Waltz, 2015). Güvenlik ikilemi, uluslararası sistemde istikrarsızlığa yol açar ve bu durum savunmacı realizmin temelini oluşturur. Savunmacı realizm, uluslararası sistemin sıfır toplamı¹ bir oyun olduğunu bu nedenle devletler arasında güvenlik ve istikrar

¹ Oyun Teorisi: John von Neumann ve Oskar Morgenstern tarafından geliştirilmiştir. Oyun teorisi; tarafların karşılıklı bağımlılığı olduğu durumlarda tarafların nasıl davrandığını analiz etmemizi sağlar. Üç tip oyun teorisi olup birincisi Sıfır Toplamlı Oyun; kazanç ve kayıpların eşit olduğu durumdur. Bir tarafın kazancı 10 TL diğer tarafın kaybı 10 TL. olsun bunları topladığımız zaman +10-10= 0 dır. Yani bir taraf kazandığı diğer tarafın kaybettiği sıfır toplamlı bir oyundur. Milli Piyangoyu örnek verirse; biletlerin satışı ile toplanan para, çekiliş sonrası dağıtılıyor. Kazananların parası bilete para ödeyen kaybedenlerin parasıyla eşit yani Sıfır Toplamlı Oyundur (Tayyar, <https://www.youtube.com/watch?v=jFqEHS0d6I>, 2022).

sağlayabileceğini ifade eder. Küresel güçlerin, birbirlerinin dokunulmaz çıkarlarına müdahale etmemesi ve işbirliği yapması da bu anlayışın bir parçasıdır. Ayrıca, iç politikadaki gelişmeler ve sivil toplum örgütlerinin rolü, savunmacı realist anlayışın oluşumunda belirleyici etkenlerdir (Tüysüzöğlu, 2013).

Savunmacı Realizm, uluslararası sistemin anarşik yapısının devletleri güvenlik sağlamak için dikkatli politikalar izlemeye yönlendirdiğini öne sürer. Bu teori, saldırgan realistlerin önerdiği genişlemenin, devletlerin güç dengesini bozduğunu belirtir. Uluslararası sistemin anarşik doğası, devletleri hayatta kalmak için kendi kendine yardım aramaya zorlamaktadır. Savunmacı realizm, devletlerin gerekli güçten fazla olmamak üzere güç edinmeleri gerektiğini savunur; aksi takdirde, konumlarını zayıflatacak karşıt bir koalisyonun oluşumuna katkı sağlar (Waltz 2008, s. 79).

2.2.2.5. Gideon Rose (Neo Klasik Realizm)

Klasik realistlerden Morgenthau, bir devletin iç siyasi yapısının dış politikaya etki edebileceğini belirtmiştir. Bu noktada, Gideon Rose'un da içinde bulunduğu neo klasik realistler ortaya çıkmaktadır. Rose, Dışişleri eski editörü ve Dış İlişkiler Konseyi üyesidir. 1994-1995 yılları arasında Clinton yönetiminde Milli Güvenlik Konseyi'nde Yakın Doğu ve Güney Asya İşleri'nden sorumlu direktör yardımcısı olarak görev yapmıştır (https://en.wikipedia.org/wiki/Gideon_Rose).

Rose, neo klasik realizmi literatürde ilk kullanan kişi olarak bilinir. Ancak, bu kuramdan önce de bazı realist yazarların benzer yöntemler kullandığını ifade etmektedir. Bu yazarlar, yapısal realizmin genel önerilerinden farklı bir bakış açısıyla çalışmalar yapmışlardır (Rose, 1998, s. 146). Yeni klasik gerçekçilik, Fareed Zakaria, Thomas J. Christensen, Randall Schweller ve Steven E. Lobell gibi yazarların önderliğinde klasik ve yeni gerçekçiliğin bir karışımı olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, sistemin ve kapasite dağılımının yanı sıra güç, denge politikaları ve devletler arası güvensizliği de ele alarak her iki ana gerçekçilik türünün özelliklerini bir araya getirir (Çıtak, 2014).

Dış politika analizi, iki farklı kuramsal yaklaşım arasında yer alır. Uluslararası sistemin etkili olduğunu savunanlar ve devletlerin iç dinamiklerinin belirleyici olduğunu iddia edenler. Bu kuramlar, bazı unsurlara odaklanırken diğerlerini göz ardı edebilmektedir, bu da bütüncül analiz yapmayı zorlaştırır. Neoklasik realizm, dış

politikaların sistemin ve yerel unsurların birleşimi ile ortaya çıktığını savunur. Bu nedenle, bu faktörlerin ayrı ayrı incelenmesi önemlidir. Uluslararası sistemin etkileri değişkenlik göstermekte ve bu durumu belirleyen karar alıcıların durumu da önemlidir. Devletlerin dış politikaları bağımlı değişken olarak öne çıkarken, güç dağılımı ve yerel sınırlamalar gibi bağımsız ve ara değişkenler dış politikaları etkilemektedir (Kiraz, 2018). Klasik realistler, liderlerin seçim politikalarının dış politikayı şekillendirebileceğini, güç dengesinin önemini vurgularken, zayıf olanların bazen güçlülerle birleşip diğer zayıfları ezeceğini de belirtiyor. Bu durum, güçsüzlerin sadece güçlüye karşı birleşmesi durumunun ötesine geçtiğini gösteriyor.

2.3. Güç Dengesi Kuramı

Uluslararası ilişkiler disiplininde en çok tartışılan konulardan biri güç dengesidir. Genel anlamıyla güç dengesi; uluslararası sistemdeki devletler, aralarındaki dengeleri korumak için ittifaklar kurarak birbirlerini dengelemeleridir. Bu ittifaklar, herhangi bir devletin tüm sistemi kontrol etmesini engelleyecek şekilde kısa veya uzun süreli olabilir. Scweller, güç dengesini farklı şekillerde tanımlar; güç kapasitesinin eşit dağılımı veya gücün eşit dağıtılması gerektiği ilkesinin benimsenmesi gibi. Güç dengesini durum değil süreç olarak görmek, güçlü aktörlerin baskın olma arzusunu da ifade eder. Dengeleyici güçler, hem devletler hem de Birleşmiş Milletler gibi küresel kurumlar olabilir. BM, küresel düzen sağlamak için platform oluşturur (<https://trguvenlikportali.com/ders-6-guc-dengesi/>, 2025). Realist kuram, güç dengesini benimsemiştir.

Realist yaklaşımı benimseyenler, uluslararası istikrar ve barış için devletlerarasında sürdürülebilir bir denge gerektiğini savunur. Dengenin bozulmasını tehdit olarak gören devletler, ya kendi güçlerini ya da benzer tehdit algısına sahip diğer devletlerle birleştirerek dengeyi sağlama çabası gösterir. Farklı realist türler, güç dengesini değişik şekilde değerlendirir. Klasik realistler, güç dengesinin rasyonel kararlarla oluştuğunu, yapısalcı realistler ise anarşik yapının güç dengesini kaçınılmaz hale getirdiğini savunur. Neo-klasik realistler ise bu dengenin otomatik olarak oluşmadığını, devlet yapı ve kimliklerinin etkili olduğunu belirtir. Stephen Walt, devletlerin tehditlere karşı dengeleme yaptığını ve tehdit algısının sosyal bir gerçeklik olduğunu öne sürer. Dengeleme süreçlerinin algılara dayanması, bu anlayışa yeni bir boyut kazandırır. Tüm bu faaliyetler devletlerin kuruluş felsefelerinin değiştirilmesi için

değil dış politikalarının güç dengesini bozacak şekile olmaması için yürütülür (Oğuzlu, 2019).

Ernst Haas, güç dengesini sekiz farklı şekilde tanımlamıştır. Bu tanımlar arasında “*güç dağılımı, denge durumu, üstünlük, istikrar ve barış, istikrarsızlık ve savaş, güç politikası, evrensel tarih yasası ve sistem*” yer alır. Morgenthau ise güç dengesinin dört anlamını belirtir “*devletin bir hedefe ulaşma amacıyla izlediği politika, devletin gerçek ilişkileri, eşit güç dağılımı ve herhangi bir biçimde güç dağılımıdır*”.

Anarşik bir uluslararası sistemde, bir devletin gücünü dengelemek için diğer devletlerin gücü en güvenilir unsurdur. Bir aktör bir bölgeyi ele geçirmeye çalıştığında, diğer devletler bu durumu engellemek için ittifaklar kurar. Güç dengesi teorisi, bu sürecin sürekli olduğunu ve bölgeyi ele geçirmeye çalışan devletin, karşı ittifaklar sayesinde engellendiğini, bu yolla uluslararası sistemin istikrarının sağlandığını öne sürer. Morgenthau’nun güç dengesi politikası, böl ve yönet anlayışını temel bir araç olarak kullanır. Bu yöntem, rakipleri zayıflatmak için onları bölerek veya bölünmüş tutarak uygulanır. İkinci araç toprak paylaşımıdır. Üçüncü araç ise silahlanmadır; bir devletin askeri gücüyle güç dengesini sağlama veya koruma çabasıdır. Silahlanma yarışı, istikrarsız bir güç dengesi yaratır ve ulusal bütçeyi etkiler. Dördüncü yöntem, ittifaklardır. İttifaklar, uluslararası alanda güç dengesini sağlamak için gereklidir. Bir devlet güçlü hissediyorsa ittifaka katılmayabilir (Keyik, Erol, a.g.e., ss. 35-43).

Güç dengesi, köklerini mekanik bilimden alan bir kavramdır. Uluslararası ilişkiler bağlamında bu terim, dengede duran ve eşit şekilde dağıtılmış ağırlıklarla desteklenen bir terazinin, istikrar, düzen ve güvenliğin sağlanmasında bir mekanizma olarak algılanmasını ifade eder (Morgenthau, a.g.e., s. 265). Klasik gerçekçilikte, kalıcı bir güç dengesi oluşturma zorluğu vurgulanır. Bu yapı, sürekli değerlendirme ve güçlü siyasi-diplomatik destek gerektirir. Devlet, toplumunu korumak için gücünü artırmalı ve her türlü ahlaki sınırlamadan uzak durmalıdır. Devlet, halkın güvenliğini sağlarken başkalarının güvenliğini tehlikeye atabilir. Toplumunu korumak ve kendi varlığını sürdürebilmek için devlet, güç dengesinin aleyhine dönüşmesini engellemek adına gücünü en üst seviyeye çıkarmalıdır. Bu süreçte, her türlü yargılamadan, insana özgü ahlaki değerlerden ve kısıtlamalardan uzak kalması gereken bir tavır sergilemelidir. Halkın refahını ve güvenliğini sağlama sorumluluğunu üstlenen devlet, bu hedefe ulaşmak için gerekli tüm yöntemleri kullanabilir; hatta bazen diğerlerinin güvenliğini riske atmak zorunda kalabilir (Çıtak, 2014). Bu bağlamda, bu kavram devletin

“sağlığının” korunması ve daha ileriye taşınması amacıyla her türlü yöntemi meşru kılmaktadır; böylece, devlet çıkarları evrensel ahlak kurallarının yerini almaya başlamaktadır (Kissinger, 1994).

2.4. Çevreleme Politikası

Çevreleme kavramı, Amerikalı diplomat George Kennan tarafından Temmuz 1947’de tanıtılmıştır. Bu politika, İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler’in etki alanını genişletmesini engellemek amacıyla geliştirilmiştir. ABD, çevreleme politikasıyla Sovyetler Birliği’nin uluslararası sistemdeki rolünü kısıtlamayı hedeflemiştir. Politika, realizm üzerine kuruludur ve devletlerin güç mücadelesi içinde kendi güvenliklerini askeri güçle koruduklarını savunur. Çevreleme, komünizmin yayılmasını önlemek için müttefik bulma ve zayıf ülkelere destek verme stratejisi izler. Ayrıca, düşman devletlerin saldırgan davranışlarını caydırmayı amaçlar. Bu politika, düşmanın etkisi altında kalma riski olduğunda çeşitli araçlar kullanarak tehditleri ortadan kaldırmayı amaçlar. Bu araçlar arasında ekonomik destek, propaganda, askeri yardımlar, iş birliği, tek taraflı yardımlar ve askeri müdahale gibi yöntemler yer alır. Amaç, hedef ülkedeki tehditleri engellemek ve istenen davranışları sergilemelerini sağlamaktır. Çevreleme politikası, yayılma eğilimindeki ülkelerin hareketlerini sınırlayarak, bu ülkelerin yönetimlerinin zayıflamasını hedefler (Avcı, 2022).

2.5. Sonuç

Realist kuram, uluslararası ilişkiler disiplinde en köklü ve etkili yaklaşımlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Temel varsayımları sayesinde uluslararası politikayı anlamak için sağlam bir çerçeve sunar. Bu kuram, uluslararası sistemin en önemli aktörünün devletler olduğunu savunur; devletler, kendi çıkarlarını en üst düzeyde gerçekleştirmeyi amaçlayan rasyonel varlıklar olarak tanımlanır. Ayrıca, uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğu kabul edilir, yani devletler üzerinde hiçbir üst otorite bulunmamaktadır. Bu durum, devletler arasında sürekli bir güvenlik rekabetine yol açar. Devletlerin temel hedefi, hayatta kalmak ve güvenliklerini sağlamaktır. Dolayısıyla, güç kazanmak ve bu gücü korumak, devletlerin öncelikli amacı haline gelir. Uluslararası ilişkilerde devletler, kendi çıkarlarını maksimize etmek için çaba sarf ederken, ahlaki değerler ve idealler daha ikincil bir rol oynamaktadır.

Realist kuram, uluslararası politikadaki güç mücadelelerini ve çatışmaları anlamak için sağlam bir perspektif sunar. Devletlerin davranışlarını rasyonel ve çıkar odaklı bir çerçeveden ele alması, uluslararası ilişkilerin daha anlaşılır bir hale gelmesine katkı sağlar. Anarşi kavramı ise, uluslararası sistemin özgün yapısını ve devletlerin davranışlarını anlamada önemli bir araç niteliğindedir. Realist kuramın bazı yönleri eleştirilmektedir. Öncelikle, devlet dışı aktörlerin (uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları, çok uluslu şirketler) rolünü yeterince dikkate almadığı, işbirliği ve barış gibi kavramları açıklamada yetersiz kaldığı, ahlaki değerleri ve idealleri uluslararası politikadaki etkilerini göz ardı ettiği, devletlerin davranışlarını aşırı derecede basitleştirdiğini ve karmaşık uluslararası ilişkileri yalnızca güç faktörüne indirgediği gibi hususlarda eleştirilmiştir.

Realist kuram, uluslararası ilişkileri anlamak için önemli bir araç olmakla birlikte, tek başına yeterli değildir. Uluslararası politikayı daha geniş bir perspektiften kavrayabilmek için, diğer kuramlarla birlikte ele alınması gerekmektedir. Ayrıca, sermaye hareketlerinin etkilerini kavrayabilmek için marksist teoriyi de incelemek gerekir.

3. BÖLÜM

ORTA DOĞU BARIŞI VE EVANGELİZM

3.1. Orta Doğu Barışı

3.1.1. Giriş

Orta Doğu barış süreci, İsrail'in kuruluşundan bu yana İsrail ile Arap devletleri ve Filistin halkı arasındaki çatışmaları sona erdirmek için yürütülen çabaları kapsamaktadır. Bu çatışmaların temel nedenleri arasında toprak anlaşmazlıkları, mülteci sorunları, güvenlik kaygıları ve dini-etnik çekişmeler yer almaktadır. Önceki barış girişimleri, Camp David Anlaşmaları (1979), Oslo Süreci (1990) ve Ürdün-İsrail Barış Antlaşması (1994), BAE ve Bahreyn ile (2020) yapılan İbrahim anlaşmaları gibi önemli adımları içerir. Ancak bu süreç genellikle karmaşık ve zorludur; siyasi değişiklikler, terör olayları ve iç dinamikler barışa ulaşmayı güçleştirmektedir. Günümüzde Filistin ve İsrail arasında uluslararası toplum, diyalog ve uzlaşma sağlamak için diplomatik çabalar göstermektedir. Uzun vadede, kalıcı ve adil bir çözüm bulma hedefi sürdürülmektedir.

3.1.2. Orta Doğu Coğrafyası

Orta Doğu, coğrafi ya da siyasi açıdan ortak özelliklere sahip bir bölge olarak tanımlanamaz. Kıtalar, yarımadalar, dağlar gibi doğal oluşumlar veya dinler, diller ve lehçeler gibi unsurlar, bölgeleri tanımlamada önemli rol oynamaktadır. Ancak, Orta Doğu terimi 20. yüzyıla kadar kullanılmamıştır ve günümüzde “*Genişletilmiş Orta Doğu*” olarak adlandırılan alan, çeşitli kültürler ve coğrafyalar içermektedir. Bu durum, bölge ülkeleri arasında ortak unsurların oldukça az olduğunu göstermektedir. Ortadoğu’da üç büyük tek tanrılı din ve birçok mezhep bulunsa da, etnik ve dilsel çeşitlilik oldukça fazladır. Sudan ile Tunus, Türkiye ile Afganistan, Azerbaycan ile Mısır gibi ülkeler arasındaki kültürel farklılıklar, bu durumu daha iyi kavramamıza yardımcı olmaktadır. “*Orta Doğu*” terimi, aslında bir İngiliz-Amerikan icadı olup, köklü bir tarihsel geçmişe sahip değildir (Şulul, 2015).

Orta Doğu coğrafyasında İngiltere, tarihte birbirleriyle ilişkisi olmayan parçaları bir araya getirmiştir. Madam Gertrude Bell’in Irak haritası bu durumun çarpıcı bir örneğidir. Herhangi bir toplumun, kendi kaynaklarına ve araçlarına dayanarak başka

toplumlar hakkında bu tür haritalar çizme ve bunları cehaletle doldurma hakkı olmamalıdır (Ortaylı, 2023).

“Orta Doğu” terimi ilk kez Eylül 1902’de yayımlanan National Review dergisinde, Amerikalı deniz subayı Alfred Thayer Mahan tarafından tanımlanmıştır. Mahan, deniz gücünün önemi üzerine teoriler geliştirerek, bu bölgenin stratejik önemine dikkat çekmiştir. Ona göre, Basra Körfezi, Hindistan ve Uzak Doğu’nun güvenliği açısından kritik bir geçiş noktasıdır. Temelde, Orta Doğu’nun belirli bir coğrafi veya siyasi özelliği yoktur; aslında bu, küresel çıkarlar için kullanılan bir isimdir (Laçiner, 2007).

Dünyanın veya belirli bir bölgenin coğrafi araştırmaları genellikle bölgesel coğrafya yöntemleri çerçevesinde ele alınır. Bu bağlamda, incelenen alanın coğrafi açıdan benzer özellikler taşıması önemlidir. Bu benzer özelliklere sahip bölgeler, akla kolayca gelen adlarla tanımlanır ve bu tanımlama süreci de bölgesel coğrafyanın temel görevlerinden biridir. Orta Doğuya verilen adları kronolojik olarak “Akdeniz Dünyası, Ön Asya, Ön Batı Asya, Batı Asya, Güneybatı Asya, Arap Asya’sı, Yakın Doğu, Orta Doğu” adları ile sıralayabiliriz. Bütün bunlardan da anlaşılıyor ki Orta Doğu’nun yeri ve sınırları ile bu sınırlar içine giren ülkeler henüz tam olarak kesinlik kazanmamıştır. Bu durum, “Orta Doğu” adının tamamen politik bir kavram olduğunu ve bölgedeki sınırların ve ülkelerin zaman içinde politik olaylara bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir (Türkan, 2025). Cemil Meriç “Orta Doğu kaypak bir mefhumdur. Çünkü ne zaman doğduğu, niçin doğduğu, hudutlarının ne olduğu konusunda rivayetlerin muhtelif olduğu bir kavramdır” sözleriyle bu coğrafyayı tanımlamanın zorluğunu ifade etmiştir (Meriç, 1980).

Özey “Orta Doğu” adının tamamen siyasi bir kavram olduğu ve Orta Doğu tanımının bölgesel siyasi olaylara ve hegemonik güçlerin hedeflerine göre değiştiği ifade etmiştir. Örneğin ABD için, Kuzey Batı Afrika kıyılarından Pakistan’a kadar geniş bir sınıra sahipken, İngiltere sınırlarını çizerken petrole öncelik vermiştir. Günümüzde genel olarak Orta Doğu ülkelerinin; Türkiye, İran, Irak, Suriye, Suudi Arabistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Mısır, Ürdün, Lübnan, İsrail, Filistin Devleti, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman ve Yemen Cumhuriyeti’dir (Özey, 2015).

Orta Doğu teriminin günümüzde dar anlamda kullanıldığı ve Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Körfez ülkeleri ve Mısır'ı içine aldığı söylenebilir. Kavramın kapsamı Libya, Sudan, Eritre, Cibuti, Pakistan ve Afganistan'ı da kapsayacak şekilde genişletilerek kullanıldığı, bazı araştırmalarda dahada genişleterek Atlas Okyanusu'ndan Mısır'a kadar tüm Kuzey Afrika'yı kapsamıştır. Bazı çalışmalarda Orta Doğu kavramının kapsamının Kafkasya ve Orta Asya'yı da kapsayacak şekilde genişletildiği dikkat çekmektedir (Dursun, 2003).

“Orta Doğu” terimi ABD hükümeti tarafından ilk kez resmi olarak 1957 yılında Süveyş Krizi ile bağlantılı olarak Eisenhower Doktrini'nde kullanıldı. ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, Orta Doğu'yu “*batıda Libya, doğuda Pakistan, kuzeyde Suriye ve Irak, güneyde ise Arap Yarımadası, Sudan ve Etiyopya arasındaki bölge*” olarak tanımlamıştır (Davison, 1960). 1958 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı, “*Yakın Doğu*” ve “*Orta Doğu*” terimlerinin birbirinin yerine kullanılabileceğini ilan etmiş ve bölgeyi yalnızca “*Mısır, Suriye, İsrail, Lübnan, Ürdün, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn ve Katar'ı*” kapsayacak şekilde tanımlamıştır (Times, Special to The New York, 1958). T.C. Dış İşleri Sitesinde Orta Doğu ve Kuzey Afrika olarak “*BAE, Suudi Arabistan, Bahreyn, Filistin, Irak, İran, İsrail, Lübnan, Katar, Kuveyt, Mısır, Ürdün, Yemen, Umman, Cezayir, Fas, Libya, Tunus*” gösterilmektedir. Suriye listede gösterilmemiştir (Orta Doğu ve Kuzey Afrika, 2025).

Özellikle bölgede büyük petrol rezervlerinin bulunmasının ardından İngiltere, ABD ve diğer Batılı ülkeler çeşitli oyunlarla bölgenin kontrolü için rekabete girmişlerdir. Anthony Sampson, Petrol Oyunu adlı kitabında şöyle yazıyor “*Bugün Orta Doğu'nun iki haritası var. Biri, çoğu yeni olan ülkeleri gösteriyor. Farklı renklere ayrılmış olan diğeri, petrol şirketlerinin etki alanlarını ve petrol arama, üretme ve satma haklarını tanımlıyor. Bu renkli alanların içinde International Petroleum Corp. (IPC), Kuveyt Petrol Şirketi (KOC), Saudi Arabian Oil Company (ARAMCO), Japonya'nın Arap Petrol Şirketi (AOC) gibi kelimeler vardır. Bunlar petrol şirketlerinin birleşmesiyle oluşan anonim şirketleri simgeliyor*” (Türkan, 2025). Alt ortakları ise genelde yabancı şirketlerdir (Thompson, 2025).

3.1.3. Orta Doğu Tarihi

İnsanlar Afrika'dan Kuzeye doğru yayılarak Mısır'dan Sina üzerinden Arabistan yarımadasına, Akdeniz kıyıları ve Mezopotamya'ya, ardından Anadolu ve İran'a geçer ler.

Bereketli Hilale ulaşan insanoğlu burda yerleşik düzene geçmiş ve ilk medeniyetlerin temeli atılmıştır. Orta Doğu, tarih boyunca insan yaşamının merkezi olmuştur. Bu bölgedeki Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve İran en eski büyük uygarlıkların köklerinin bulunduğu yerlerdir. Devlet, bilim ve kültür burada ortaya çıkmış, yazı ve para icat edilmiş, üretim ve ticaret gelişmiştir. Orta Doğu'da Mısırlılar, Hititler, Sümerler, Asurlular, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi birçok önemli devlet ve imparatorluk kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile birlikte ilk müdahale, Napolyon'un Mısır seferiyle başlamıştır. Böylece Avrupa ülkelerinin eski Doğu'yu fethetme ve egemenlik kurma içgüdüğü, birdenbire Orta Doğu'yu siyasal ve ekonomik olarak egemen olma girişimine dönüşmüştür. Bu çabalar bugün de aralıksız devam etmektedir.

19. yüzyıldan itibaren Orta Doğu'da müdahalelerde başı çeken ülkeler arasında İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. İngilizler, 1878'de Mısır'ı ve 1881'de Kıbrıs adasını ele geçirmiştir. Daha sonraki yıllarda Şerif Hüseyin aracılığıyla, Arapların Türklere karşı isyan etmesini sağlamış, 1916'da da İngiltere ve Fransa arasında Sykes-Picot antlaşması ile Orta Doğu'yu paylaşmışlardır. 1917' de İngiltere, Filistin'de Yahudi merkezi kurulmasını kabul ederek Balfour Deklarasyonu'nu ilan etmiş ve İsrail'in kuruluşu için de ilk adımı atmıştır (Özey, 2019).

Orta Doğu sınırları yukarıda bahsedildiği gibi çizenler tarafından bilimsel yöntemlere, coğrafi ilkelere göre çizilmemiştir. Herhangi bir ülkeye yapılan bir müdahale zincirleme olarak bölgedeki diğer ülkeleri etkilemekte ve bunun farkında olan uluslararası aktörler duvarları yıkmak yerine şekil vermeye çalışmaktadırlar (Davutoğlu, 2011). Orta Doğu'da sınırların değişeceğinin ifade edildiği günümüzde daha önce bu sınırları çizenlerin şimdi neye göre ve kime göre çecekleri sorusu akla gelmektedir. Burda şunuda ifade etmek isterimki Türkiye Cumhuriyetinin sınırları Atatürk liderliğinde milli kurtuluş savaşı ile kanla çizilmiştir.

3.1.4. Orta Doğu Jeopolitiği

Küresel siyaset ve güvenlik politikaları açısından büyük bir öneme sahip olan bu bölge, stratejik konumuyla, zengin enerji kaynaklarıyla, dini ve etnik çeşitliliğiyle, uzun süreli çatışmalarıyla ve karmaşık uluslararası ilişkileriyle dikkat çekmektedir.

Üç kıtanın (Afrika, Asya ve Avrupa) birleşim noktası olan bu bölge, Süveyş Kanalı ve Babülmendeb Boğazı gibi stratejik deniz yollarının geçiş noktasında yer almaktadır. Bu avantajlı konumu, bölgeyi küresel ticaret ve enerji tedarikinde önemli bir merkez hâline getirmiştir. Dünyada bilinen petrol rezervlerinin % 60'ı ve doğalgaz rezervlerinin de % 70'i Orta Doğu'dadır. Orta Doğu, doğudan batıya Akdeniz ile Çin arasında, kuzeyden güneye ise Kuzey Karadeniz bozkırları, Akdeniz ve Mısır arasında bir ekonomik ve politik ticaret eksenini oluşturur. Güney kıyılardan geçen ticaret yolları, Çin, Hindistan, Mısır ve Doğu Afrika'yı birbirine bağlar. Orta Doğu'yu stratejik açıdan önemli kılan bir diğer faktör tarihi derinliğin oluşturduğu jeokültürel özelliklerdir. Bu bölge, birçok farklı etnik köken, dil ve dinin bir arada yaşadığı bir alan olup, İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi önemli dinlerin doğum yeri ve merkezi olmuştur. İslam medeniyetinin bütün Orta Doğu'ya hâkim olması sonucu bölgenin jeopolitik bütünlüğü ile jeokültürel bütünlüğü İslam dini etrafında bir bütünlük arz etmiştir. Günümüzde siyasi çatışmalar, terör, mülteci krizi ve ekonomik eşitsizlik gibi birçok sorunla boğuşmaktadır. İran, Suudi Arabistan, Türkiye ve İsrail gibi bölgesel güçler siyasi, ekonomik ve askeri açıdan Orta Doğu'yu etkilemektedir (Çetinsaya, 2007).

Orta Doğu stratejik olarak dünya hâkimiyet teorilerinin iç veya kenar kuşağını oluşturan hattın bir bölümündedir. Halford Mackinder (1861-1947)'in "*Kara Hâkimiyet Teorisi*" açısından incelendiğinde Avrasya üzerinde kontrol sağlamak için Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve Afganistan kuşağına hâkim olmak gerekmektedir. Nicholas J. Spykman (1893-1943)'nın "*Kenar Kuşak Teorisini*" de ise hâkim güç Heartland (Sibiry ve Doğu Avrupa) değil, Dış- Kenar Hilal üzerindeki ülkelerdir (ABD, İngiltere, Güney Afrika, Avustralya, Kanada ve Japonya). Heartland'a ulaşmak için de İç Kenar Hilâl'in merkezinde olan Ortadoğu bölgesinin kontrol edilmesi gereklidir. Amiral Mahan (1840-1914)'nın "*Deniz Hâkimiyet Teorisi*" ne baktığımızda dünya hâkimiyeti için güçlü bir deniz gücüne sahip olmak gereklidir. Bu teorinin uygulamasını ABD ve İngiltere'nin Orta Doğu'yu kontrol altına tutmak amacıyla, Akdeniz'de ve Hint Okyanusunda büyük bir deniz gücü bulundurmalarında görüyoruz. Yine Orta Doğu, İngiltere ve ABD için kritik bir savunma hattı oluştururken aynı zamanda Avrasya'nın iç kısımlarına ve kıyı denizlerine yönelik stratejik egemenlik için vazgeçilmez bir üs konumundadır. Dünya üzerinde dikkate değer dokuz stratejik deniz geçiş yolundan beşi (İstanbul ve Çanakkale boğazları, Süveyş Kanalı, Aden ve Hürmüz geçişleri) bu bölgede bulunmaktadır (Davutoğlu, 2011). Yukarıda bahsedilen teorilerin temel noktası dünya hâkimiyeti

üzerinde etkili olabilmek için öncelikli olarak Ortadoğu bölgesinin kontrol altına alınmasıdır.

3.1.5. Orta Doğu Sorunu; Filistin, İsrail

Bir Yahudi devletinin kurulması fikrinin ilk doğumu, Boşnak bir Haham olan Yehuda Alkalay tarafından 1843'te ortaya atılmıştır. 1882 yılında yayınlanan Bilu Manifestosu ile Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulması ilan edilmiştir. Theodor Herzl (1896) tarafından “*The Jewish State*” kitabı ile de Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması önerilmiştir. Tüm bu bildiriler ile dini Siyonizmin, 19.yy Avrupa milliyetçilik akımından etkilendiği görülmektedir. 1897'de yapılan ilk Dünya Siyonist Toplantısı'nda, Yahudilerin ortak bir kimlik oluşturması gerektiği, medeni hakların tanınmasının yeterli olmadığı ve Filistin'de kolonizasyona devam edilmesi gerektiği kararları alınmıştır. Bu durum, Yahudi birlikteliğini ve ulusal bilinci güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Gül, 2018).

Siyonizm, 19. yy'da ortaya çıkan bir siyasi harekettir ve başlangıçta kopuntudaki Yahudilerin durumunu iyileştirmek ve “*geri dönüş*” fikrini benimsemek amacı taşımaktadır. Israel Zangwill, Siyonist hareketin Arap varlığını inkâr ederek “*Halkı olmayan bir ülkeyi, ülkesi olmayan bir halka devredin*” diyerek bunu somutlaştırır. Siyonist Yahudiler, Filistin'de bir devlet kurma hedefiyle yola çıkarak kendilerini bu toprakların en eski sakinleri olarak tanıtmışlar ve bu topraklara yerleşmek için Theodor Herzl, 1901'de Sultan II. Abdülhamid'e Yahudilerin göçü hakkında bir teklif sunmuş, ancak bu kabul edilmemiştir. Yahudi olmayan birçok kişi, Siyonizm'i, “*ırksal hoşgörü*” amacıyla desteklediklerine inanarak desteklemiştir. Yine ahir zamanda Yahudilerin Hz. İsa'nın ordusuna katılacakları ve Hz. İsa'nın yeniden dünyaya gelmesi için Yahudilerin göç etmesini beklediği inancına sahip Evanjelizm'in İsrail'in kuruluş aşamasında İngiltere'de çok güçlü olmasıydı. Nitekim Balfour Deklarasyonu'nu kaleme alan Lord Arthur Balfour ve zamanın İngiliz Başbakanı David Lloyd George, Evanjelik inançları nedeniyle Siyonist hedeflere yakın olmalarıydı (Yaşar, Özcan, Kor, 2010). Bugün ise ABD'de aynı dini inancın ikdidarda olduğunu görüyoruz. Avrupanın desteğinin ise yüzyıllardır sorun olarak gördükleri hatta katliama ve soykırıma varan Yahudi sorunundan kurtuluş olarak görülmesidir. Yahudi Fizikçi ve Doktor Leo Pinsker (1821-1891), 1882 yılında Anti-Semitizmin Avrupa toplumundan tamamen ortadan kaldırılamayacağını belirtmiş ve Batı toplumunun değişmesini beklemek yerine, Yahudi toplumunun kendi kaderini belirleme sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, bağımsız bir devlet kurma fikrini de ortaya atmıştır (Abdurahmanlı, 2022).

Antisemitistler ise Yahudilerin kendi aralarından ayrılıp gideceklerini, emperyalistler ise ileride kurulacak bir Yahudi devletinin o bölgede çıkarlarını koruyacak bir ileri karakol olabileceğini, hümanist kesimler de Batı'nın vicdanını rahatsız eden Yahudi sorununa bir çözüm bulunabileceğini düşünmüşlerdir (Ataöv, 1970). Çeşitli görüşler olsada Siyonizm'in Batı desteği ile ortaya çıkan ve ABD'nin desteği ile Arap dünyasının ortasına dikilmiş yabancı bir askeri üs olduğu söylenebilir (Kişi, 2023).

Kendilerini bu toprakların en eski sakinleri olarak konumlandırarak bir meşruiyet sağlamayı amaçlamışlardır. Teopolitik olarak Yahudiler Filistin bölgesinin Tanrı tarafından kendilerine vaat edilmiş bir alan olarak görmektedirler. Tevrat'a göre Tanrı, Hz. İbrahim'e *"Mısır Nehri'nden Fırat Nehri'ne kadar olan bölgeyi, Kenaniler, Keniziler, Kadmoniler, Hettiler, Perizziler, Refailer, Amoriler, Girgaziler ve Jebusilerin yurtlarını senin nesline veriyorum"* demiştir (Tekvin 15, Bap 15). Yahudiler de Nil'den Fırat'a kadar uzanan toprakların İsrailoğulları'na bahşedildiğini iddia etmişlerdir. Bu dini söylem Siyonizm ile birlikte siyasi boyut kazanmıştır (Kızıloğlu, 2012).

Filistin'in Tanrı tarafından vaat edilen topraklar olduğu ilk olarak İngiliz Thomas Brightman'nın (1562-1607) *"Apocalypsis Apocalypseos"* (Kıyamet Günü) kitabında geçmiş ve onların vatanları olduğunu iddia ettiği Filistin'e dönmelerini savunmuştur. Danimarka'lı tüccar Olgier Poulli 1695 yılında Yahudilerin Avrupa'dan Filistin'e gönderilmeleri için hazırladığı planı Avrupa'lı krallara sunmuştur. II. Napolyon Fransa'nın himayesinde Yahudi devleti kurmayı vaat etmiştir. Görüldüğü üzere, Yahudilerin Avrupa'dan Filistin'e yerleştirilmesi yönündeki çabalara, özellikle İngilizler ve batılı güçler tarafından büyük ilgi gösterilmiştir (Köse, 2021).

Siyonistlere amaçlarına ulaşacakları yol 1917'de Balfour Deklarasyonu'nun ilanı ile açılmıştır. Deklarasyon ile İngiltere, Filistin'de bir Yahudi milli yurdunun kurulmasını kabul ettiğini duyurmuş ve günümüze kadar süreç İsrail-Filistin sorununun temeli atılmıştır (Abdurahmanlı, 2022). Siyonist lider Lord Rothschild'e İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour tarafından gönderilen ve *"Balfour Deklarasyonu"* olarak adlandırılan mektup ile Balfour; İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması için tüm imkânlarını kullanacağını bildirmekteydi. Deklarasyon, ABD tarafından da 1922'de *"ABD Filistin'de Yahudilere milli yurt kurulmasına taraftardır"* kararıyla kabul edilmiştir (Yazar, 1991). Bununla birlikte Yahudi devleti kurulmasının ilk girişimlerini *"Fransız General Napolyon Bonapart'ın fikriyle atıldığı, Balfour Deklarasyonu ile şekillendiği ve*

son olarak İsrail'in ilk başbakanı Ben Gurion tarafından somutlaştırıldığı” ifade ediliyor (Yiğit, 2018).

Yahudilerin toprak satın alma işlemlerinin artması, Filistinli çiftçilerin topraklarını kaybetmesine ve bu durumun sonucunda işsiz kalmalarına neden olmuş, dolayısıyla yoksullukları giderek derinleşmiştir. Bu gelişmeler, Araplar ile Yahudiler arasında çatışmaların başlamasına yol açmıştır. Bu dönem, toplumlar arası gerilimlerin tırmanmasına ve 1921, 1928, 1933 ile 1936-1939 yıllarında şiddetli Arap-Yahudi çatışmalarının patlak vermesine yol açmıştır. Yahudilerin kendi savunma örgütleri olan Haganah, Irgun ve Stern (Lehi) gibi gruplar ile hem Araplara karşı saldırılar düzenlemiş hem de manda yönetimine karşı terör eylemlerine katılmışlardır (Abdurahmanlı, 2022).

3.1.5.1. Birinci Savaş

Nisan 1920'de düzenlenen San Remo Konferansı'nda manda yönetimi grantı edilen İngiltere Siyonist Sir Herbert Samuel'i ilk İngiliz Yüksek Komiseri olarak Filistin'e gönderdi. Bu dönemde Filistin'in geleceğinin nüfus ve sahip olunan toprak oranlarına göre belirleneceğinin anlaşılması üzerine Yahudiler toprak ve göç yoluyla nüfuslarını arttırmaya, Filistinliler ise bunu engellemeye çalışmışlardır. Ancak 1922'den 1940'a kadar Yahudi nüfusu 83.790'dan 467.000'e ve sahip olduğu toprak da 60.100 hektardan 155.200 hektara çıkmıştır. 1947 yılına gelindiğinde 181 sayılı karar ile Filistin topraklarının % 57.7'sinin Yahudilere % 42.3'ünün Araplara verilmesini, Kudüs'ün de uluslararası yönetim altıntına alınması kararı ile 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail devletinin kuruluşu ilan edildi. Bunun üzerine Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak'ın İsrail'e savaş ilan ederek birinci Arap İsrail savaşını başlattı. Savaş sonunda İsrail, Taksim Planı ile elde ettiği % 56'lık Filistin toprağını % 78'e çıkarmış, 800.000'den fazla Filistinlinin göç etmesi ile günümüzde de devam eden mülteci sorununun da temeli atılmış oldu. (Yaşar, Özcan, Kor, 2010).

3.1.5.2. İkinci Savaş

Mısır devlet başkanı Cemal Abdul Nasır'ın 28 Temmuz 1956'da Süveyş Kanalının millileştirmesi bu savaşın sebebi olmuştur. Bir Arap İsrail savaşı olmamakla birlikte İsrail bundan Nasırı iktidardan düşürmek amacıyla faydalanmak istemiştir. İngiltere ve Fransa, Mısır'ın bu kararını tanımamıştır. Londra'daki konferanslardan bir sonuç çıkmayınca, İngiltere, Fransa ve İsrail Mısır'a saldırmış ve ikinci İsrail (Arap)

Mısır savaşı başlamıştır. İsrail Gazze ve Sina'yı ele geçirmiş ancak 1957'de bölgeden çekilmiştir. Amerika ve Sovyetlerin müdahalesi ile savaş sona ermiştir (Armaoğlu, 1989). 1956 Savaşı sonrası İngilizlere karşı savaşan Yaser Arafat ve arkadaşları Filistin'in ancak Filistinlilerin çabasıyla kurtulabileceği mottosu ile 1959 yılında el-Fetih örgütünü kurmuş akabinde 1964'de Doğu Kudüs'te yapılan kongrede de Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'nün kuruluşunda gerçekleşmiştir.

3.1.5.3. Üçüncü Savaş (Altı Gün Savaşları)

Mayıs 1967'de patlak veren Suriye-İsrail gerginliği, İsrail için Gazze ve Sina'yı işgal etme macıyla büyük bir fırsat yaratmıştır. 5 Haziran 1967'de, ilk kez Arap düzenli ordularıyla İsrail birlikleri karşı karşıya gelmiştir. Mısır hava kuvvetlerine yönelik ani bir saldırı düzenleyen İsrail, sonrasında Suriye ve Ürdün'e de saldırılar gerçekleştirmiştir. Bu süreçte İsrail, Doğu Kudüs, Batı Şeria ve Gazze'nin yanı sıra, Mısır topraklarının % 6'sını (Sina Yarımadası) ve Suriye topraklarının % 1'ini (Golan Tepeleri) işgal etmiştir. Artık savunmaya geçen Arap ülkeleri BM Güvenlik Konseyi tarafından alınan 242 sayılı karar gereğince İsrail tarafından işgal edilen topraklarını kurtarma çabasına girmiş, İsrail de bu toprakları barış için bir koz olarak kullanmaya başlamıştır (Karaman, 1996). 1970'de FKÖ Ürdün'den çıkarılarak Lübnan'a yerleşmiştir.

3.1.5.4. Dördüncü Savaş (Yom Kippur Savaşı)

Mısır ve Suriye liderliğindeki Arap devletleri, 1967 Altı Gün Savaşı'nda kaybettikleri toprakları geri almak için 6-25 Ekim 1973 tarihleri arasında gerçekleşen savaşta, Mısır'ın Yom Kippur (Yahudi dinî bayramı) günü İsrail'e sürpriz bir saldırı başlattı. Ancak, İsrail ABD'nin de yardımıyla savaşı kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. 26 Ekim'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin ateşkes kararı ile savaş sona ermiştir. Savaş sonunda Mısır ve Suriye sınırlarında BM gözetiminde tampon bölgeler oluşturulmuştur. Uluslararası alanda ve özellikle Avrupa'da Filistin meselesine yönelik bakış açısının değişmesinde ve Filistinlilere kendi kaderlerini tayin hakkının tanınmasına yönelik düşüncelerin yayılmasında, 1973 Savaşı sırasında petrol üreten ülkelerin uygulamaya koyduğu petrol ambargosunun rolü oldukça kayda değerdir. Bu süreçte petrol fiyatlarının dört kat artmasıyla, Arap/Filistin-İsrail meselesinin yalnızca Orta Doğu ile sınırlı kalmadığı, bu meselenin dünya genelinde refahlarını da etkileyebileceği gerçeği fark edilmiştir. Bu nedenle, özellikle Avrupa ülkeleri, ABD'den daha bağımsız bir Orta Doğu politikası izlemeye yönelmişlerdir (Yaşar, Özcan, Kor, 2010).

3.1.5.5. Beyrut Kuşatması (1982)

İsrail İngiltere büyükelçisinin öldürülmesini bahane ederek 06 Haziran 1982’de Lübnan’ı işgal etmeye başladı. Bundaki temel hedefi, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)’nü zayıflatmak, Suriye’nin Lübnan’daki varlığını sona erdirmek, Beyrut’ta kendi yanlısı bir yönetim kurarak kuzey sınırını güvence altına almaktı. Beyrut’a kadar ilerleyen İsrail ordusu şehri kuşatarak FKÖ mesuplarının Lübnan’dan çıkarılmasını istemiştir. FKÖ lideri Arafat, 18 Ağustos’ta ateşkesi kabul etmiş ve FKÖ milisleri Beyrut ile Güney Lübnan’dan tahliye ederek Filistin’den binlerce kilometre uzağa, Tunus’a taşınmıştır (Armaoğlu, 1989). İsrail ise güvenlik gerekçesiyle bazı Hristiyan gruplardan da destek alarak Güney Lübnan’ı işgalini Mayıs 2000’e kadar sürdürmüştür.

3.1.5.6. Birinci İntifada (1987-1993)

8 Aralık 1987’de Gazze’de dört Filistinlinin öldürülmesi İntifada’yı başlatmıştır. İslami Direniş Hareketi (HAMAS)’ın başı çektiği gösteriler kısa sürede Batı Şeria’yada yayılmıştır. Direniş protestolar, grevler, boykotlar ve barikatlar kurularak ve İsrail askerlerine karşı taş ve sopalarla yapılmıştır. HAMAS, İslami Hareket’in bir parçası olarak geniş bir kitle hareketi olarak ortaya çıkmış ve İntifada ile birlikte dünyaya sesini duyurmayı başarmıştır. Kesintiye uğrayan barış görüşmeleri, 1991’deki Madrid Barış Konferansı ile yeniden başlamış ve 1993’te imzalanan Oslo Anlaşması ile birlikte İntifada sona ermiştir (Yaşar, Özcan, Kor, 2010).

3.1.5.7. İkinci İntifada (2000-2005) (Aksa İntifadası)

Oslo Anlaşmaları, Filistinlileri farklı bölgelere ayırmayı ve bu bölgeler arasında Yahudi yerleşimciler yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bu durum, olası bir Filistin devletinin toprak bütünlüğünü engellemiştir. Ayrıca Kudüs’ün durumu, mülteciler, yerleşimler ve sınırlar gibi konularda bir sonuca ulaşılamaması da Filistinlilerde bıkkınlık yaratmıştır. Bu adaletsiz ve tatminsiz ortam, Filistinlilerin İkinci İntifada’yı başlatmalarının önemli sebeplerinden biri olmuştur (II. İntifada’nın başlangıcı – 28 Eylül 2000, <https://ihh.org.tr>, 2013). 28 Eylül 2000’de Ariel Şaron’un Mescid-i Aksa’daki eylemi, İkinci İntifada’nın patlak vermesine yol açmıştır. İkinci İntifada’nın sonucunda binlerce insan hayatını kaybetti, on binlerce kişi yaralandı ve büyük maddi kayıplar yaşandı. 15 Eylül 2005’te İsrail’in Gazze Şeridi’nden çekilmesi ile sonlandı (Asalya, 2019).

En son çatışma ise HAMAS'ın 07 Ekim 2023 yılında İsrail topraklarına girerek yaptığı saldırı sonucu çıkmış ve halen devam etmektedir. Filistin sorununun temelinde, İsrail'in benimsediği saldırgan ve ırkçı politikalar yatmaktadır. Siyonist İsrail'in, başta Amerika olmak üzere, onu destekleyen diğer aktörlerle birlikte Filistin meselesini çözümsüz bırakması, aynı zamanda Orta Doğu ve genel olarak İslam dünyasındaki hegemonyanın ortadan kalkmaması da sorunun devam etmesinin nedenlerindendir (Deri, 2020).

3.1.6. Ortadoğu Barış Süreci

Orta Doğu Barış Süreci (OBS), bugün İsrail-Filistin anlaşmazlığı olarak görülen sorunun bir çözüme ulaştırılmasını amaçlayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu sürecin taraflarını sadece İsrail-Filistin olarak sınırlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Her ne kadar görünen aktörlerin İsrail-Filistin olmasına rağmen ABD, Çin, Rusya, AB, Körfez Ülkeleri, Lübnan, Ürdün, İran, Mısır, Türkiye ve İslam dünyasında bu konuya bir uçundan taraftır. Süreç güvenlik, toprak, mülteciler, tanınma, kimlik sorunlarına çözüm bulmaya çalışılmak olmakla birlikte asıl mesele Filistinliler ve Yahudilerin barış içinde bir arada yaşamalarını sağlamak olarak görünmektedir.

3.1.6.1. 1948-1973 Dönemi

BM'lerin 1947 yılında aldığı 181 sayılı taksim planıyla (% 56 İsrail, % 44 Filistin) iki devlete bölünmesi, Kudüs şehrinin BM tarafından yönetilmesi (corpus separatum) kararları alınmıştır (Taşdemir, 2000). Bunun üzerine 1948 yılında İsrail Devletinin ilanı ile birlikte Ürdün, Mısır, Lübnan, Irak ve Suriye, İsrail'e savaş açmışlar ancak başarısız olmuşlardır. Savaş sonucu İsrail sahip olduğu toprak oranını % 78 çıkarmış, Ürdün Doğu Kudüs'e ve Batı Şeria'ya, Mısır'da Gazze şeridinine yerleşmiştir. BM'lerin arabuluculuğuyla 1949 yılı içinde ateşkes anlaşmaları imzalanarak savaş hali sona ermiştir. Savaş sonu kaybeden taraf Filistinliler olmuştur. Taksim planındaki topraklarının % 22 sini kaybetmişler ve mülteci durumuna düşmüşlerdir. Ayrıca Kudüs sorunu'da ortaya çıkmıştır (Armaoğlu, 1989). İsrail bir devlet olurken, Filistin bir devlet olarak tanınmak için hala mücadele etmek zorunda kalmıştır (Topuz, Arafat, 2023). BM tarafından alınan 194 sayılı karar (11 Aralık 1948) ile mültecilerin topraklarına dönüşü ve Kudüs'ün uluslararası bir yönetime kavuşmasını içeren bir karar almıştır. 303 sayılı karar (9 Aralık 1949) ile de Kudüs'ün kalıcı olarak uluslararası bir yönetimle (corpus seperatum) yönetileceğini açıklamıştır (Yıldırım, 2021).

Filistin meselesiyle alakalı olmamakla birlikte Mısır'ın 1956'da Suveyş Kanalı'nı millileştirmesi sonucu Mısır, İngiltere ve Fransa ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan faydalanmak isteyen İsrail Sina yarımadasına karadan girerek büyük bir kısmının kontrolünü ele geçirmiştir. BM'de alınan ateşkes kararı ile harekât durdurulmuş, ABD ve Sovyetler Birliği'nin devreye girmesiyle de Mart 1957'de İsrail, Sina Yarımadası'nı boşaltmış, Mısır ile İsrail arasındaki Gazze bölgesine, özel BM'ler gücü yerleştirilmiş ve kanal Mısır'ın kontrolünde kalmıştır (Bekar, 2023).

1967 Savaşı'nda İsrail, Sina Yarımadası ve Gazze Şeridini Mısır'dan, Batı Şeria ve Doğu Kudüs'ü Ürdün'den ve Golan Tepeleri'ni de Suriye'den alarak işgal etmiştir. Bunun üzerine BM'ler 2253 numaralı kararla (04 Temmuz 1967) İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik faaliyetlerinden derin endişe duyduğunu belirtmiş ve 242 sayılı kararı (22 Kasım 1967) ile de, İsrail'in 1967 öncesi sınırlarına dönmesini istemiştir (Topuz, Arafat, 2023). Bugün gelinen noktada bu kararların 1948'de alınan Kudüs'ün uluslararası yönetimde olacağı kararı gibi hükümsüz kaldığı görünmektedir.

Mısır ve Suriye'nin İsrail'e saldırısıyla başlayan, Yom Kippur Savaşı olarak adlandırılan ve 6-25 Ekim 1973 tarihleri arasında devam eden savaş yine İsrail'in galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Savaş devam ederken BM Güvenlik Konseyi (22 Ekim 1973) 338 sayılı kararı ile çatışmalara son verilmesini, ateşkesin kabulü ve 242 sayılı kararın uygulanmasını istemiştir (Aral, 2023). Ayrıca BM 13 Ekim 1974' te 3210 sayılı kararı alarak Filistin Kurtuluş Örgütünü Filistin halkının temsilcisi olarak kabul etmiş ve kendisini Genel Kurul toplantılarındaki müzakerelere katılmaya davet etmiştir. 21 Kasım 1974'te alınan 3236 sayılı karar ile Filistin Halkının herhangi bir *“dış müdahale olmaksızın kendi kaderini tayin hakkı, ulusal bağımsızlık ve egemenlik hakkı,.....yurtlarına ve mallarına dönebilmeleri haklarını”* ifade etmiştir (Halloum, 1989, s. 294). Aynı gün alınan 3237 sayılı kararla birlikte FKÖ'ye gözlemci statüsü tanınmış ve FKÖ, tüm toplantılara katılmak üzere davet edilmiştir (Yıldırım, 2021). 1948-1973 arasındaki Arap-İsrail savaşları olarak görülen mücadele şekil değiştirerek artık Filistin-İsrail mücadelesine evrilmiştir.

Moshe Dayan'ın sözleriyle *“Gelecek, Mısır iledir. Arabanın bir tekerleğini alırsanız, yoluna devam edemez. Mısır mücadele dışında kalırsa, bir daha savaş olmayacaktır”*. Camp David süreci sonucunda, 17 Eylül 1978 günü Beyaz Sarayda, ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın arabuluculuğunda Mısır ile İsrail arasında barış anlaşması 26 Mart 1979 tarihinde imzalanmıştır. Bu sürecin ardından, İsrail Sina

Yarımadası'ndan adım adım geri çekilmiş ve bu geri çekilme Nisan 1982'de tamamlanmıştır (Aras, 1997). Anlaşma iki ana bölümden meydana geliyordu; biri Orta Doğu'daki barışa yönelik çözümler sunarken, diğeri İsrail ile Mısır arasındaki ilişkiler üzerine odaklanıyordu. İlk bölüm, Batı Şeria ve Gazze'de Filistinlilere özerklik verilmesi ile kendi kendini yönetebilecek idarenin kurulması gibi Filistin sorununa bir çözüm bulmayı amaçlarken, ikinci bölüm ise işgal altındaki toprakların terkin ve karşılıklı tanımayı hedefliyordu (Yazıcı, 2021). Sonuç olarak, İsrail, Sina Yarımadası'ndan çekilirken, Mısır da İsrail'i resmi olarak tanıdı. Ancak bu durum, İsrail'le kendi başına pazarlığa giriştiği için Mısır, Arap devletleri tarafından boykota uğradı ve Arap Birliği üyeliği askıya alındı.

3.1.6.2. 1980 Sorası Dönem

Filistin Sorunu ile ilgili olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu 13 Haziran 1980'de “*Venedik Deklerasyonu*”nu yayınlamıştır. Filistin meselesinin çözümünün de “*Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkı*” temel ilke olarak deklare edilmiştir (Vatandaş, 2023, s. 4). 1981 yılında Suudi Arabistan “*bölgedeki bütün devletler barış içinde yaşayabilmeli*” çağrısını yaparak örtülü olarak İsrail Devletini tanımış oluyordu. 1982 yılında Reagan Planı olarak bilenen genel anlamda Camp David anlaşmasını kapsayan Batı Şeria ve Gazze özerk yönetiminin Ürdün ile birlikte bir konfederasyon kurması olduğunu açıkladı. Ayrıca 242 sayılı kararında uygulanmasını amaçlamıştı (Karaman, 1996). Buna karşı çıkan Arap devletleride Fas Planını 9 Eylül 1982'de deklare ederek İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'den çekilerek başşehri Kudüs olan bağımsız Filistin devletin kurulmasını istemişlerdir. Sovyet lideri Brejnev 23 Ocak 1981'de 26. Parti kongresinde Orta Doğu'daki krize adil bir çözüm bulmak amacıyla uluslararası bir konferans düzenlenmesini önermiş ve 1967 savaşıdan sonra İsrail tarafından işgal edilen toprakların derhal eski statülerine döndürülmesi gerektiğini istemiştir (Aras, 1997). 29 Ağustos-7 Eylül 1983 tarihleri arasında BM gözetiminde Cenevre'de barış konferansı toplanmış ve “*Filistin Üzerine Cenevre Deklarasyonu*” ve “*Filistinlilerin Haklarına Ulaşmak için Eylem Planı*” adıyla iki doküman ortaya çıkmıştır. Filistin halkının kendi kaderini tayin etme hakkını kullanarak bağımsız bir devlet kurması, İsrail'in 1967 yılından bu yana işgal ettiği topraklardan çekilmesi, Kudüs dâhil olmak üzere yerleşimlerin sona erdirilmesi, Kudüs'ün statüsünü değiştirici tüm önlemlerin geçersiz sayılması ve bölgedeki tüm devletlerin güvenli sınırlar içinde var olabilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Khasanov, 2023).

FKÖ'nün Suriye'den uzaklaşması Ürdün ile ilişkilerini yakınlaştırmıştır. Ürdün Kralı Hüseyin ile Arafat arasında 11 Şubat 1985'te bir antlaşma imzalanarak bağımsız Filistin devletinin (Batı Şeria ve Gazze) kurulması ve Ürdün ile konfederasyon oluşturulmasında anlaşmışlardır. Kral Hüseyin'in Batı Şeria'yı tekrar kazanacağını, Arafat'ta Ürdün sayesinde Amerikan desteğini alacağını düşünüyordu. Kral Hüseyin, Arafat'tan terörü red etmesini ve İsrail'i tanımasını isterken, Arafat buna yanaşmamıştır. Bu görüş ayrılıkları nedeniyle Kral Hüseyin antlaşmayı 19 Şubat 1986'da feshetmiştir (Ürdün-Filistin Anlaşması, 2025).

Hüsnü Mübarek Planı, Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek tarafından 1988 yılında Orta Doğu barış sürecini canlandırmak amacıyla ortaya atılmış bir barış planıdır. Uluslararası bir konferansın toplanmasını, Filistinli görüşmecilerin kabul edilmesi, İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi, seçimler yapılarak Filistinlilere kendi topraklarında özerklik verilmesini ve kendi geleceklerini belirleme haklarının tanınmasını öngörmüştür. Ancak İsrail'in olumsuz yaklaşımı nedeniyle bir sonuca ulaşmamıştır. 1 Ocak 1988'de ABD'yi temsilen Shultz yeni bir barış teklifi hazırlamış, barış için toprak formülünü ileri sürmüş ve bunun İsrail tarafından kabul edilmesini beklemiştir. Görüşmelerin temel olarak BM Güvenlik Konseyinin 242 ve 338 sayılı kararları esas alınarak ve terörizmin red edilmesi ile başlayabileceğini belirtmiştir. Filistin delegasyonunda Ürdün heyetinin içinde olacağını ifade etmiştir. Ancak plan çok bir ilgi görmemiştir (Çalık, 2010).

İsrail Başbakanı Şamir tarafından 1989 Nisan ayında Filistinlilere kısıtlı bir özerklik önerisi içeren bir teklif gündeme getirilmiştir. İşgal bölgelerinde görüşmeleri yapmak üzere temsilcilerin belirlenmesi için seçim yapılmasını içeren teklifte nasıl ve süre olarak bir açıklık olmaması, özerkliğin kendi geleceğini belirleme hakkının ellerinden alınması gibi şüphe ile karşılanmıştır.

İsveç hükümeti ve Dışişleri Bakanı Sten Andersson tarafından İsrail-FKÖ diyalogu için yeni bir girişim başlatılmıştır. Andersson'un ılımlı Yahudiler ile Arafat arasında görüşmeler düzenleyerek nihayetinde İsrail-FKÖ diyalogunun başlamasını amaçlamıştır. Amerikan önde gelen Yahudi liderleri ile FKÖ delegasyonu arasında bir toplantı düzenleyerek yeni bir diplomatik kanal oluşturmuştur. FKÖ ve İsrail arasındaki görüşmelerin ön şartı özellikle, *“barış için toprak”* ilkesinin kabulü ve terörizmin reddedilmesi anlamına gelen 242 ve 338 sayılı BM kararlarının kabulüdür. Arafat 15 Kasım 1988 Filistin Ulusal Konseyi (PNC) toplantısında terörizmi reddetmiş ve bölgede

barış içerisinde yaşama yönünde çağrıda bulunmuş ve BM’lerin 181 ve 242 sayılı kararlarını kabul ederek İsrail’i örtülü olarak tanımış ve iki devletli çözümü kabul etmiştir. AET Madrid Deklarasyonu (1989) ile BM’ler liderliğinde bir konferans çağrısında bulunmuş ve FKÖ’nün sürece katılımını ısrarla istemiştir (Aras, 1997).

3.1.6.3. 1990 Sonrası Dönem

3.1.6.3.1. Madrid Konferansı

Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1991 yılında, uluslararası sistemdeki değişiklikler ve Irak'ın işgal ettiği Kuveyt'ten çıkarılmasıyla yaşanan Körfez Krizi'nin etkisiyle Filistin sorununun müzakereler aracılığıyla çözümüne yönelik kapsamlı bir süreç başlamıştır. 1991 yılında başlayan Madrid süreci Oslo Anlaşmasının da çerçevesini oluşturmuştur. Barış süreci, 2000'li yıllara kadar devam etmesine rağmen, temel sorunlar hâlâ çözülmemiştir ve taraflar arasındaki gerginlik, çatışmaların artmasına sebep olmuştur (Topuz, Arafat, 2023).

ABD Başkanı Bush ve Dışişleri Bakanı Baker'ın girişimleri ile 30 Ekim-1 Kasım 1991 'de Madrid'de uluslararası bir konferansın toplanması sağlanmıştır.

Konferansta daimi sorunlar ile çok taraflı görüşmelerde su, mülteciler, çevre, ekonomik işbirliği, bölgesel güvenlik ve silahlanma kontrolü, iki taraflı görüşmelerde İsrail-Ürdün Barışı, İsrail-Suriye Barışı, İsrail-Lübnan Barışı şeklinde planlanmıştır. Görüşmeler sürecinde Ürdün heyeti içinde olan Filistinliler kendi meselelerini birinci elden anlatma şansı bulmuştur (Aras, 1997). Filistinliler, İsrail'le paylaşılan bir gelecek umudunu dile getirmiş ve geçici özerk yönetimden özerklikle sonuçlanacak iki aşamalı müzakere kavramı oluşturulmuştur. 17 Aralık 1992'de Washington'da yapılan 8. turla sona ermiştir. 1992 yılında ABD'de seçimleri ve İsrail'in HAMAS ve İslami Cihad üyelerini sınır dışı etmesi ile süreç askıya alınmıştır (Çalık, 2010).

3.1.6.3.2. Oslo I ve Oslo II Anlaşmaları

Madrid sonrası İsrail'liler ve Filistin'liler Norveç'in başkenti Oslo'da yürüttükleri gizli görüşmeler 13 Eylül 1993'te “*Oslo I*” olarak da bilinen “*İsrail-FKÖ Prensipler Deklarasyonu*” ile sonuçlandı. Taraflar karşılıklı olarak birbirini tanımıştır. Anlaşmayla İsrail FKÖ'nün İsrail'in güvenli sınırlar içinde var olma hakkını, Gazze Şeridi ve Eriha'dan İsrail askerlerinin çekilmesini ve beş yıllık bir geçiş dönemi için anlaşma

yapılmasını, Batı Şeria'nın büyük bir kısmındaki yönetim, savunma ve dış ilişkiler hariç olmak üzere FKÖ'ye devredilmesini kabul ederken, Filistin tarafı da İsrail'in varlığını ve güvenli sınırlar içinde yaşamasını onaylıyordu. 28 Eylül 1995'te imzalanan “*Oslo II*” yani “*Batı Şeria ve Gazze Şeridi Geçici Anlaşması*” ile Filistin Ulusal Otoritesi, Batı Şeria'nın büyük şehirlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Oslo II anlaşmasının öne çıkan maddeleri arasında Batı Şeria'nın üç farklı bölgeye ayrılması yer alır. Bu bölgeler; El-Halil ve Doğu Kudüs dışındaki ana Filistin kentlerini kapsayan yüzde 7'lik A bölgesi Filistin Ulusal Otoritesi'ne, yüzde 21'lik B bölgesi Filistin Sivil Yönetimi'ne ve İsrail Güvenlik Kontrolü'ne, ayrıca yüzde 72'lik C bölgesi ise İsrail Yönetimi'ne aittir. Ayrıca, Cenin, Beytüllahim, Nablus, Kalkilya, Ramallah ve Tulkarim'den İsrail'in çekilmesi, C bölgelerinin B bölgelerine dönüştürülmesi, ortak güvenlik amaçları doğrultusunda Filistin-İsrail Güvenlik Konseyi'nin kurulması ve Kudüs, yerleşimciler, sınırlar ile mültecilerin ele alınacağı nihai müzakerelere Mayıs 1996'da başlanması gibi önemli hususlar da belirtilmiştir (Yaşar, Özcan, Kor, 2010).

3.1.6.4. Wye River Memorandumu

İsrail ve Filistin arasında, 23 Ekim 1998 tarihinde Washington'daki Wye Plantation Konferans Merkezi'nde imzalanan anlaşma, toprak devri ve güvenlik önlemleri konularını kapsıyordu. Bu anlaşmaya göre, İsrail işgal altındaki bölgelerden çekilecek, tutuklu Filistinliler ise üç aşamada serbest bırakılacaktı, ayrıca teröre karşı bir işbirliği yapılması öngörülüyordu. Ancak, bu adımlar barış sürecine katkıda bulunsa da, temel sorunların çözümünü sağlamıyordu. Anlaşma gereği, Batı Şeria'nın yüzde 40'ının Filistin Yönetimi'ne devredilmesi planlansa da, bu gerçekleştiğinde bile bölgenin yüzde 60'ı İsrail'in kontrolünde kalacaktı. Ayrıca, yeni yerleşim birimlerinin inşası devam etti, bu da şiddet olaylarının artmasına yol açtı (Çalık, 2010).

3.1.6.5. II. Camp David Görüşmeleri

ABD Başkanı Bill Clinton girişimiyle 11-24 Temmuz 2000'de Camp David'de Ehud Barak ve Arafat'ın arasında yapılan görüşmelerdir. Kudüs'ün statüsü ve Filistinli mültecilerin geri dönüş hakları konusunda bir uzlaşmaya varılamamıştır. II. Camp David görüşmelerinin başarısızlığa uğramasından sonra uluslararası toplum pek çok kez yeni barış önerileri ile Filistin sorununa çözüm aramıştır. Bunlar aralarında en önemlileri 2002 yılında Arap Birliği toplantısında öne sürülen “*Arap Barış Girişimi*”, ABD, AB, Rusya

ve BM'den oluşan “*Ortadoğu Dörtlüsü'nün*” desteklediği ve “*Barış için Yol Haritası*” ve 2010 yılında iki taraf arasında başlayan doğrudan görüşmelerdir.

Filistin bağımsız bir devlet olmayı hedeflese de, İsrail sürekli bu hedefin önüne engeller çıkarmıştır. Barış süreci, beş yıl içinde Filistin devletinin kurulmasını öngörse de, çoğu anlaşma İsrail'in işgal altındaki bölgelerden çekilmesini kapsamaktadır. İsrail'in Filistin devletinin kurulmasını engellemesi durumunda uygulanacak yaptırımların belirsizliği, İsrail'i bağımsız bir Filistin devleti oluşturmak yerine Batı Şeria ve Gazze'yi kantonlara ayırma politikasını benimsemeye yöneltmiştir. İsrail'in sömürgeleştirme politikası ve her iki tarafın aşırılıkları da uzlaşmayı engellemektedir (Yıldırım, 2021).

3.1.6.6. Annapolis Barış Konferansı

2002 yılında kabul edilen “*barış için yol haritası planı*” kapsamında, nihai statü konularında gelecekteki müzakereler için bir takvim oluşturmak amacıyla 27 Kasım 2007'de ABD'nin Maryland eyaletinin Annapolis şehrinde önemli bir konferans düzenlenmiştir. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice'ın ev sahipliği yaptığı bu toplantıya, Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas, İsrail Başbakanı Ehud Olmert, BM Güvenlik Konseyi temsilcileri, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği, ABD ve Rusya'dan oluşan Orta Doğu Dörtlüsü ve 30'dan fazla ülkenin temsilcileri katılmıştır. Konferans, ABD tarafından BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan, ancak İsrail'in itirazları üzerine geri çekilen bir karar taslağı ile sona ermiştir. Bu toplantının devamı niteliğinde bir konferans ise 9 Kasım 2008'de Mısır'ın Şarm El-Şeyh kentinde gerçekleştirilmiştir (Annapolis Konferansı, 2025).

Annapolis görüşmelerinde Filistin meselesinin temel konuları ele alınmamış olup, barış görüşmelerinin yeniden başlaması ve 2008 sonuna değin sonuca ulaşılması için bir takvim ve yöntem belirlenmiştir. Olmert, İsrail'in 1967 öncesi sınırlarına dönebileceğini belirtmiştir. Bu durum Doğu Kudüs'ün Filistin denetiminde olacağı Batı Şeria'daki yerleşimlerin tartışmaya açılacağına göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bush, İsrail'in 1967 öncesi sınırlarına geri dönmesini istemiştir. Abbas ise, kurulacak olan Filistin Devleti'nin başkentinin Doğu Kudüs olmasını arzu ettiklerini belirtmiştir (Kılınç, 2018).

3.1.6.7. 2010 Sonrası Dönem

Obama döneminde ABD Dışışleri Bakanı Senatör John Kerry tarafından 2013-2014 yıllarında Filistin meselesinin çözümü hususunda; İsrail'in Yahudi devleti olarak tanınması, doğu Kudüs'ün Filistin'in başkenti olması, Mülteci sorununun Clinton'un önerisi doğrultusunda çözülmesi, 1967 sınırları içinde bulunan Yahudi yerleşimlerinin İsrail'in denetiminde kalması, geçişlerin ve hava sahasının kontrolünün İsrail'de olması ve sınırda ABD, Ürdün ve Filistin ortak kuvvetlerinin oluşturulması önerileri çerçevesinde bir plan sunmuştur. Ancak bu turda bir sonuç vermeden sona ermiştir (Kılınç, 2018). 2010 yılından bu yana Filistin ile İsrail arasındaki barış görüşmeleri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Birçok girişim ve arabuluculuk çabası olsa da, kalıcı bir barış anlaşması sağlanamamıştır. İsrail'in yerleşim faaliyetlerine devam etmesi, Filistin topraklarında genişlemesi ve Filistinlilerin yaşam alanlarını kısıtlaması gerginliği artırmıştır. ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıması ve İsrail büyükelçiliğini Tel Aviv'den Kudüs'e taşıması, Filistinlilerin tepkisini çekmiş ve barış sürecini olumsuz etkilemiştir. HAMAS ile İsrail arasında yaşanan çatışmalar bölgedeki istikrarsızlığı daha da artırmıştır.

3.1.6.8. Sonuç

Sonuç olarak 2000'li yıllardan sonra İsrail ve Filistin arasında devam eden çatışma ve gerginlik ortamı, küresel aktörlerin çabasıyla kısa süreli olarak yatıştırılsa da çatışmalar devam etmiştir. İki ülke arasında yıllarca devam eden sınırlar, mülteciler, Yahudi yerleşimleri, güvenlik, ordusuz Filistin ve Kudüs'ün statüsü çözilemeyen ve sürekli ertelenen problemler olmuştur. Görünen o ki barış denilen kavram ne ise o hala çok uzakta ve barış olsada Filistin'lilerin nasıl bir ülkeye sahip olacağı da merak edilmektedir.

Uluslararası toplum, iki devletli çözüm vizyonunu desteklemeye devam etse de, sahada yaşanan gelişmeler bu çözümün uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Filistin tarafı, uluslararası hukuka dayanarak İsrail'in işgal altındaki topraklarda uyguladığı politikalara karşı mücadele etmeye devam etmektedir. İsrail ise güvenlik kaygılarını öne sürerek yerleşim faaliyetlerine devam etmekte ve Filistin topraklarındaki kontrolünü sürdürmektedir. Gelecekte barışın sağlanması için her iki tarafın da tavizler vermesi, uluslararası toplumun daha aktif rol oynaması ve adil bir çözümün temel alınması gerekmektedir.

3.2. Evanjelizm

Modern Siyonist hareketin kuruluşu bir asırdan fazla zaman öncesine dayansa da, Siyonist düşüncenin kökleri yaklaşık 4000 yıl öncesine, İncil'deki Hz. İbrahim'in memleketi olan Keldanilerin Ur şehrini terk edip “*Vaat Edilmiş Topraklar'a*” yerleştiği güne kadar uzanır. Uzun bir teolojik geçmişe sahip olan Siyonizm'in aynı zamanda Hristiyanlıkla da yakın bağları olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Siyonizm'in Batı ile kurduğu siyasal iletişimin arkasında teolojik bir bağın olması anlaşılır bir durumdur (Kişi, 2023) Reelpolitik açıdan bakıldığında, ABD ve İsrail'in ortak stratejik çıkarları ve güvenlik endişeleri onları Orta Doğu'da işbirliğine yönlendiriyor. Ancak bu işbirliğini yalnızca güvenlik ve ortak çıkarlar açısından tanımlamak, ABD ile İsrail arasındaki “*özel ilişkiyi*” açıklamaya yetmiyor. Eski Ortadoğu Başmüzakerecisi Dennis Ross, “*ortak değerler dış politikada önem taşıdığı için ister Cumhuriyetçi ister Demokrat partili olsun Amerikan başkanlarının İsrail ile özel bir ilişki kurduklarını ifade etmiştir*” (Oran, 2017, s. 2020).

Evanjelizm'in ilk temsilcileri 17. yüzyıl İngiltere'sindeki Püriten (Muhafazakâr) küçük burjuvaziye dayanır. Martin Luther (Almanya) ve Calvin (Fransa) tarafından kurulan Protestan hareketi, Püritenlerle² birlikte radikalleşerek, Eski Ahit'i (Tevrat) tek inanç kaynağı olarak kabul etti. Reform öncesi hâkim doktrin, Yahudilerin Filistin'e geri dönmeye izin vermiyordu; seçilmiş bir halk kavramını ya da Yahudi devletinin varlığını da tanıımıyordu. Filistin gerçekten de İsa Mesih'in “*kutsal toprağıydı.*” Yahudiler, Filistin'e geri dönmeleri beklenen Tanrı'nın “*seçilmiş halkı*” olarak görülmüyordu. Reformasyon, birçok Hristiyanın Yahudilere karşı düşmanlığını (anti-semitizm) Yahudilere karşı sempatiye (pro-semitizm) dönüştürdü. Filosemitizm³ anlayışına göre; Yahudiler, Hristiyanların kurtuluşunda ve İsa'nın dirilişinde oynadıkları rol nedeniyle “*yakın dostlar*” olarak kabul ediliyorlardı. 1985 yılında Basel'de düzenlenen Birinci Hristiyan Siyonist Kongresi'nde alınan kararlar arasında, dünyanın dört bir yanındaki Yahudilerin İsrail'e göç etmesinin teşvik edilmesi ve özellikle Batı Şeria olmak üzere İsrail'in işgal ettiği diğer toprakların ilhak edilmesi de yer alıyordu. Kongreye katılan Yahudi bir izleyici bu kararlara Yahudi halkının üçte ikisinin karşı olduğunu ve

² Püriten, 16. ve 17. yüzyıllarda I. Elizabeth'in İngiliz Kilisesi'nde başlattığı reformist harekete karşı çıkan, kendisini "saflığı" aramak olarak tanımlayan bir Protestan doktrin ve ibadet şeklidir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/P%C3%BCritenlik>).

³ Filosemitizm, genellikle Yahudi olmayan kişilerce, Yahudiliğe ve Yahudilere karşı duyulan sevgi, takdir ve ilgidir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Filosemitizm>).

yumuşatılması gerektiğini söylemiştir. Ancak Uluslararası Hristiyan Elçiliği temsilcisinin verdiği cevap dikkat çekicidir. *“Biz Tanrı'nın ne dediğine dikkat ediyoruz, İsraililerin ne düşündüğü önemli değil. Tanrı, toprağın Yahudi halkına ait olduğunu söylüyor”* diye cevaplamıştır (Acar, 2018, s. 299).

Evanjelistler, muhafazakârlığıyla bilinen ve ABD'nin kuruluşunun temelini oluşturan Protestan mezhebi Püritenlerin mirasçılarıdır. Evanjelizm'in temelleri İngiliz George Whitefield (1715-1770), Metodizm'in kurucusu John Wesley (1703-1791) ve Amerikalı filozof ve ilahiyatçı Jonathan Edwards (1703-1785) tarafından atılmıştır. Günümüz Protestan Evanjelistleri, ilk kez 1909 yılında yayımlanan Scofield İncili'ni başvuru kaynağı olarak kabul ederek, Hz. İsa'nın dünyanın sonundan önce yeryüzüne geleceğine inanmaktadırlar. Scofield, *“Tanrı'nın duasının Yahudi duası olduğunu ve Hristiyanlar tarafından okunması gerektiğini”* söylüyordu (Kurtoğlu, 2013). Bütün önemli olayların merkezinde İsrail'in yeniden kurulması vardır. Evanjelizm, özellikle de Protestan versiyonları aracılığıyla İngiliz Evanjelizmi, tarih boyunca Hristiyanların Yahudi karşıtı tutumlarını ve bu düşmanlığı ortaya koyan edebiyatı ve tarihi yok etmeyi ve ortadan kaldırmayı amaçlayan bir tutum benimsemiştir. Amacı Britanya'yı Hristiyanlar ve Yahudilerin ortak liderliği altına almak olan Yahudi yanlısı bir Hristiyan Siyonizmi'dir (Okumuş, 2025). Evanjelizm, İsrail Devleti'nin kurulduğu dönemde İngiltere'de çok güçlü bir dini hareketti. Hatta Balfour Deklarasyonu olarak tarihe geçen mektubun yazarı Lord Arthur Balfour ve İngiltere Başbakanı David Lloyd George, Evanjelist inançları nedeniyle Siyonist hedeflere yakındılar (Yaşar, Özcan, Kor, 2010).

Ortaçağ Batı Avrupa'sında yaygınlaşan antisemitizmin sonucu olarak Yahudiler 1290'da İngiltere'den, 1392'de Fransa'dan, 1492'de İspanya'dan ve 1497'de Portekiz'den sürgün edilmişlerdir. Bazı Yahudiler inançlarını gizlemek ve Hristiyanlığa geçmiş gibi davranmak zorunda kalmışlardır. 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde İspanya'da öldürülen Yahudilerin sayısı 100.000'e ulaşmıştı. Sürgün edilen Yahudilerin bir kısmı Hollanda'ya sığınmış, ancak çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiştir. Almanya'dan kaçan insanlar ise Polonya'ya yönelmiştir. 19. ve 20. yy'da Avrupa'da çeşitli katliamlara maruz kalmışlardır (Kızıloğlu, 2012). Kendini aydınlanmanın, medeniyetin ve hoşgörünün beşiği olarak gören Batı için Holokost'un yaşayan hatırası bu imajla çelişiyordu. Holokost anılarına sahip olan Avrupa Yahudilerin Avrupa ülkelerinde bile güvende olmadıklarını hatırlatıyor ve bu durum Yahudi politikalarına ve İsrail devletine desteğin devam etmesini sağlıyordu. ABD'de Evanjelist dünya görüşü ABD-İsrail ilişkilerinin normatif

belirleyicilerinden biri olmuştur. Amerikalılar ile İsraililer arasında güçlü ve kalıcı bağlar yaratmış ve dış politikada İsrail'e kalıcı destek kaynağı olmuştur (Oran, 2017).

ABD'nin eski başkanı Jimmy Carter “1948’de İsrail’in kurulması, Yahudilerin yüzyıllar önce sürgün edildikleri yerden sonunda İncil’de sözü geçen yere tekrar döndüğü anlamına gelmektedir. İsrail Devleti’nin kurulması, İncil’in kehanetinin gerçekleşmesidir”, ABD Başkanı Ronald Reagan 1983 yılında verdiği bir röportajda “Eski Ahit peygamberlerine ve Armagedon’u önceden haber veren işaretlere baktığımızda, kendimize bunu görececek nesil biz miyiz? diye sormamız doğaldır. İşte ben de bunu merak ediyorum. İnanın bana, bu kehanetler içinde yaşadığımız zamanın çok açık bir resmini veriyor” diyorlardı. ABD’nin dış politikası her ne kadar reelpolitik olsa da, dinin etkisi dış politikada kendisini hissettirmektedir.

20.yy başlarına kadar Hristiyanlık, Siyonistlerin çabalarıyla bazı yeni fikirler ve inançlar edindi. Bu fikirler İncil Tefsiri adı altında ortaya çıktı. Ancak bu inançlar mantığa aykırıydı ve Hristiyanlığın temel öğretileriyle çelişiyordu. Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar bu fikirleri kabul etmediler. Örneğin, İsa’yı öldüren Yahudiler neden Hristiyanlarla ortak olsunlar ki? Ya da Hristiyanlar neden Yahudileri seçilmiş halk olarak görsünler? Evanjelikler, insan iradesinin Tanrı tarafından belirlenen kaderden sapamayacağına ve Hristiyanların bu kaderi hızlandırma konusunda büyük bir sorumluluğa sahip olduğuna inanırlar. Evanjeliklere göre gelecekte yeryüzünün hâkimiyeti İsrailoğullarına, ölümden sonraki yaşam ise Hristiyanlara ait olacaktır. Ahiretin olabilmesi için kıyametin kopması gerekir. İsrailoğulları yeryüzüne egemen oluncaya kadar kıyamet kopmayacaktır. Dolayısıyla Hristiyanlar ancak İsrailoğullarının isteklerini takip ederek cennete ulaşabilirler. İnanışlarına göre Armagedon’da “iyi” ile “kötü” nün savaşı Megiddo Dağı’nda gerçekleşecek. İyiliğin başında Hz. İsa, kötülüğün başında ise Deccal vardır. Hz. İsa galip gelecek, kısa bir barış dönemi ya da bin yıllık bir altın çağ olacak, sonra kıyamet kopacaktır. Bu noktada Siyonistler ve Evanjelistler arasında bir inanç farklılığı vardır. Evanjelistlere göre Hz. İsa yeryüzüne geldiğinde ve savaş sona erdiğinde, yalnızca İsa’ya inanan Yahudiler hayatta kalacaktır. Siyonistlere göre Hz. İsa bir peygamber değildir, gelecek olan Kurtarıcı Kral Davut’un kanından gelen Moşiyah’tır ve sadece ona inananlar cennete girecektir (Okumuş, 2025).

Bazı araştırmacılar Hz.İsa’nın gökyüzüne yükselmesi ve inmesi hakkında, Hz. İsa’nın öldüğünü iddia etmişler ve tekrar yeryüzüne inmesi inancının hurafe olduğunu söylemişlerdir. “Yani İsa (a.s.), akâid kitaplarında yazıldığı gibi göğe yükseltilmemiş ve

ahir zamanda yeryüzüne de inmeyecektir” (Aydın, 2016). Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş’ta Hz. İsa’nın öldüğünü söylemiştir. Bu bağlamda Kur’anı Kerim’de Hz. İsa’nın çarmağa gerilerek öldürülmediği net bir şekilde ifade edilmiş, Allah’ın elçisini onların elinden kurtardığı, onu daha sonra vefat ettirdiği ve kendine yükselttiğidir. Nisâ Suresi 155-161 Ayet Tefsirinde “Vefat ettirmenin şekli ve zamanıyla kendine yükseltmenin nasıllığı konusu ihtimallere açıktır. Kur’an-ı Kerim’de şehidlerin mutlu sonlarını anlatırken Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah’ın, lutuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar... (Al-i İmrân 3/169-170) buyurulmuştur. Bu âyete göre şehidler de diğer insanların ölmesi gibi ölmemişlerdir, Rableri nezdinde rızıklara mazhar olmaktadırlar. Ancak bu ifadeyi Ruhları ve cesetleriyle Allah’ın nezdine yükseltmişlerdir ve orada dünyalılar gibi yaşamaktadırlar şeklinde anlamak mümkün değildir. Şu halde hayatın da, ölümün de çeşitleri vardır ve Allah nezdinde olmak, Allah’a yükseltilmek maddî olarak anlaşılamaz. Çünkü Allah zamandan, mekândan ve maddeden münezzehtir..... (bu konuda bilgi için ayrıca bk. İlyas Çelebi, “İsâ [Kelâm]”, DİA, XXII, 472-473)” (DİB, 2025).

İmam Sâdık (a.s.) Üniversitesi’nin bilimsel heyet üyesi ve Medeniyet Tarihi ve Mehdevî⁴ Devlet kitabının yazarı Muhammed Hâdî Hümayun’un İsrail’in yok oluşu iki aşamada gerçekleşecek / İran İslam Devrimi’nin zaferiyle Ahir Zaman Savaşı hız kazandı başlıklı röportajda; “Mehdeviyet tüm tarihe egemen olan büyük bir akımdır, başlangıçta vardı ve nihayete kadar sürecektir. Bu akım bizi Recat (geri dönüş), Zuhur (ortaya çıkma) ve Kıyamet’e götürüyor.... İsrâ⁵ Sûresi’nin ilk ayetleri, İsrail’in yok edilmesi ve çöküşünün Zuhur Emrinin gerçekleşmesiyle neticeleneceğini bize açıkça gösteriyor.... İsrail’in ortadan kaldırılmasıyla da İmam Mehdî’nin zuhuruyla yüz yüze olacağız.... Zuhur’u bu sırada kendi gözlerimizle görmeyi ümit ediyorum.....” diyerek bir dini

⁴ İslâm tarihinde mehdilik inancı çerçevesinde farklı coğrafyalarda ortaya çıkan hareketlerden biri olup Hindistan’ın en eski İslâmî akımları arasında sayılır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mehdeviyye>).

⁵ Biz kitapta İsrâiloğulları’na şöyle bildirmiştik: “Yeryüzünde mutlaka iki defa fesat çıkaracak, çok böbürleneceksiniz.” Bu iki fesattan ilkinin zamanı gelince üzerinize güçlü kuvvetli kullarımızı gönderdik. Bunlar, evlerin arasında dolaşp köşe bucak her tarafı aradılar. Bu, yerine getirilmiş bir vaad idi. Bir zaman sonra onlara karşı size tekrar üstünlük verdik, servet ve oğullarla gücünüzü arttırdık; adamlarınızın sayısını daha da çoğalttık. Eğer iyilik ederseniz kendiniz için iyilik etmiş olursunuz; kötülük ederseniz yine kendinize edersiniz. Nihayet ikinci cezalandırma vakti gelince, düşmanlarınız onurunuzu çiğnesinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yakıp yıksınlar istedik. Umulur ki rabbiniz size acır. Ama eğer yine fesatçılığa dönerseniz biz de cezayı tekrarlarız. Biz cehennemi kâfirler için ebedî bir ceza yeri yaptık (İsrâ Sûresi, 4-8) (<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2037/8-ayet-tefsiri>).

kurtuluş savaşı, evanjeliklerin de bir armegadon savaşı ima etmesi aralarındaki benzerlikler bakımından ilginçtir (Özel, 2024).

Evanjelikler 1970'lerden sonra hızla yükselmeye başlamıştır. Ötanazi, kürtaj, homoseksüellik, pornografi, cinsellik eğitimi gibi konular ile ilgili kampanyaları bunda kaldıraç etkisi oluşturmuştur. Ve görüşleri Cumhuriyetçilerele aynı çizgidedir. Pew Araştırma Merkezi'nin 2014 çalışmasına göre, ABD'li yetişkinlerin yaklaşık dörtte biri (% 25,4) evanjeliktir ve ABD'deki nüfusları yaklaşık 100 milyon civarındadır. ABD'de 2024 seçimlerine katılım oranının %63.9 olmuştur (Amerika Birleşik Devletleri başkanlık seçimleri, 2024). Seçimlerde bu durum toplu ve örgütlü halde hareket eden Evanjelikleri önemli bir konuma getirmiştir. Ayrıca devleti ve savaşı kutsayan ve doğallaştıran yönüyle de dünyada ABD dış politikasının askeri, ekonomik müdahalelerini ahlaki olarak meşrulaştırıcı bir işlev görmektedir. Luther'in söylediği gibi, *“kılıcı savuran ve onunla insan öldüren el insanın değil, Tanrı'nın elidir!.. Ona mutlak itaat esastır”* (Demir, 2018).

4. BÖLÜM

ŞİİLİK, Şİİ HİLALİ VE ORTADOĞU BARIŞINA ETKİSİ

4.1. Şiilik

4.1.1. Etimolojisi

Şia kelimesi Arapça Şeye‘a kökünden gelmektedir. “*Bir şeyden yana olmak, bir cemaate katılmak, şîi olmak, şîiymiş gibi davranmak anlamlarını karşılamaktadır*” (Mutçalı, 1995). Çeşitli kalıplarda kullanıldığında örneğin “*bir evin iki ortağı*” anlamında ortak malda bir araya gelmek (bir fikir etrafında birleşmekle ilintili), “*Müşeyya- zayıf koyun*” anlamında da sürünün gerisinde kalan koyun bir başkası tarafından sürüye yetiştirilir. Burda da sevk eden kişinin yardımı söz konusudur. Kulların (zayıf koyunların) güçlü olamayacağı Allah’a ulaşma yolunda ancak masum kişinin yardımına ihtiyaç duyulacağı Şii’lerin iddiasıdır (Güneş, 2014). Kelimenin tekili şii olup kelime isim tamlaması olarak kullanıldığında örneğin Şiatu Ali şeklinde Hz. Ali’ye tabi olanları, sıfat tamlaması olarak örneğin Şiatü’l Aleviyye şeklinde kullanıldığında Ali taraftarlarını belirtir (Öz, 2010). Gölpınarlı Şia’yı taraftarlık etme, uyma, uyanı’da Şii olarak tanımlar (Gölpınarlı, 1969).

Teolojik olarak kelime Hz.Peygamberin vefatından sonra İslam devleti’nin başına hem Allahın emri hem de Hz.Peygamberin vasiyeti ile Hz.Ali’nin daha sonra Hz.Ali ile Hz.Fatma’dan doğanların (İmamet Hz Hüseyin soyundan devam edecektir) soyundan gelen masum oldukları iddia edilen imamların geçmesini savunan topluluğun ortak adıdır (Onat, 1997).

4.1.2. Şiiliğin Oluşumunda Gelişen Önemli Olaylar

4.1.2.1. Kırtas Olayı

İleride Şii âlimler tarafından eleştirilecek olan Kırtas Olayı Peygamberimize ölüm hastalığı geldiğinde yaşanmıştır. Hem sunni hem de şii kaynaklarda çeşitli şekilde aktarılmıştır. Hz. Muhammedin ölüm döşegindeyken “*bana bir kalem kâğıt getirin size bir vasiyet yazayım ki, daha sonra sapıklığa düşmeyiniz*” emri üzerine Hz. Ömer’in “*bize Allah’ın kitabı yeter*” sözleri ile tartışma çıkmış ve Peygamberimiz olaya müdahale ederek onların yanından çıkmalarını emrederek tartışmayı sonlandırmıştır (Karadere,

2020, s. 21). Şiilere göre ise Hz. Peygamberin amacının, Hz. Ali'nin kendisinden sonra yönetici olmasını vasiyet etmektir ve bunun da Hz. Ömer tarafından engellenmiş olduğuydu (Kırtas Hadisesi, 2025).

4.1.2.2. Sakife Olayı

Sakifetü Benî Sâide, gölgelik, çardak anlamına gelen, Hazrec kabilesinden Sâideoğulları'na ait yerdir. Önemi ise ilk halife Hz. Ebu Bekir'in seçildiği mekân olmasıdır. Peygamber Efendimizin (s.a.v.) ölümünün duyulmasıyla Hz. Ali (a.s) ve Fazıl b. Abbas Efendimizin (s.a.v.) cenazesi ile meşgul iken, Ensarın (Medineliler) ileri gelenleri Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubâde'yi devlet başkanı seçmek amacıyla toplanmışlardır. Ancak toplantıyı haber alan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın toplantıya katılmaları ile Sa'd b. Ubâde hariç toplantıdaki herkes Hz. Ebu Bekir'e biad etmiştir (Küçükaşcı, 2009). Bu olaya Sakife olayı denmiştir.

Şia inancına sahip olanlar halifelüğün kuran ve sünnet ile Hz. Ali ve soyuna verildiğini iddia ederek halife seçimine mualif olmuşlardır. Hz. Fatıma ömrünün sonuna kadar Ebu Bekir'e biat etmemiştir. Ancak Hz. Ali eşinin vefatından sonra biat etmiştir. Hz. Ebu Bekir ve taraftarları hilafet ve peygamberliğin bir ailede (Haşimi ailesinde) toplanmasının yanlış olduğu düşüncesindedir (Sakife Olayı, 2024). Halife olduktan sonra Hz. Ali Şıkkıyye hutbesinde “*Andolsun Allaha ki Ebû-Bekr, halifeliği bir gömlek gibi giyindi; oysaki o da bilirdi; ben, halifelğe, âdeti değirmen taşının mili gibiydim, sel benden akardı; hiç bir kuş, uçtuğum yere uçamazdı. Halifelik elbisesini soyundum; kendi kendime düşündüm; yardımcım yokken saldıracam mı, yoksa halkın körlüğüne sabır mı edeyim? Öy lesine körlük ki hem ihtiyarları yıpratır, gençleri kocaltır; hem de inanan, ölünceyedek zahmet çeker. Gördüm ki sabretmek akıllılık; sabrettim; fakat gözlerime toz toprak doluyordu; boğazımda kemik duruyordu; mîrâsımı zaptedilmiş görüyordum*” diyecektir (Gölpınarlı, 1969)⁶.

4.1.2.3. İmamet

İmam ümmetin başında olan yönlendiren, idare eden anlamına gelmekte, imamet (hilafet) ise imamın üzerine aldığı görevdir. Mâverdî ve İbn Haldûn'a göre ise imâmet “*dini koruyan ve dünyevî yönetimde nübüvvetin yerini alan bir müessesedir*” (Öz, İlhan,

⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, İnanç itibariyle Caferi mezhebine mensuptu ve Ayettullah Şeriatmedari'ye ((Türktür) İran devriminde liderler içindedir, Humeyni tarafından pasifize edilmiştir) bağlı idi.

2000). Şia fiilen Hz. Ali ve Hz. Fatma soyundan gelen imamları meşru devlet başkanı görürken, ilk üç halife dâhil diğer halifeleri imam olarak tanımazlar. Şia doktrinine göre imamlar meşruiyetlerini kuran ve sünneten alır ve her türlü gûnahtan arınmış, Allah tarafından desteklenen, dini ve hukuki sorumlulukları bulunmayan siyasi-ruhani bir kimliğe sahipken, Sunni doktrinde İslam toplumu tarafından seçilen, dini ve hukki sorumluluğu olan, liderlik yeteneklerine sahiptir (Aydın, 2000).

4.1.2.4. Fedek Meselesi

Medine'nin 153 km kuzeyindeki Yahudilerin oturduğu Hayber, bereketli topraklara sahiptir ve Peygamberin emriyle Hz. Ali tarafından alınmıştır. Buradaki Fedek arazisinin yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilmişti. Nebi, buranın gelirlerini kamu işlerine, misafirlere ve ailesine harcamaktaydı. Nebi vefat edince, kızı Hz. Fâtıma ve amcası Abbas b. Abdülmuttalib, Halife Ebû Bekir'den Fedek'teki haklarını talep ettiler. Ancak Hz. Ebu Bekir, peygamberlerin miras bırakmadığını belirtmiş ve ailenin ihtiyaçlarının Fedek arazisinden karşılanacağını ve burayı aynı şekilde kullanacağını söylemiştir (Kandemir, 1995). Bunun üzerine Hz Fatma, Hz. Ebu Bekir'in, muhacir ve Ensar'ın hazır bulunduğu bir ortamda Hz. Fatma Hutbesi olarak bilinen konuşmayı yapmıştır. Konuyla ilgili kurani deliler getirmiş ve Hz Ali'nin Hilafetini ve bunun gasp edildiğini söylemiştir. Hz Fatıma'nın bu hareketi hükümete karşı başaltılan ilk mualif hareket olmuştur (Hz. Fatıma'nın Hutbesi, 2025).

4.1.2.5. Cemal Vakkası

Hz. Osman'ın öldürülmesi halife olan Hz. Ali'nin önündeki en önemli mesele Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması olmuştur. Hatta konu Cemal ve Sıffin Savaşlarına sebep olmuştur (Karadere, 2020). Olaylar sırasında Hacda bulunan Hz. Aişe, Hz. Osman (r.a.)'ın haksız yere öldürüldüğünü söylemiş ve Hz. Osman'ın ailesine mensup olanlar ile sahabelerden Talha (r.a), Zübeyr (r.a.), Basra ve Yemen valileri de Hz. Âişe'nin etrafında toplanmıştır (Kelpetin, 2012). “*Hz. Osman'ın kanını talep için*” Basra'ya hareket etmiştir. Hz. Ali'de kuvvetlerini toplayarak Kufe'ye hareket etmiştir. Barış görüşmeleri sürerken savaş başlamıştır. Savaş Hz. Aişe'nin etrafında yoğunlaşması üzerine Hz. Ali onun bindiği devenin öldürülmesini emretmiştir. Devenin öldürülmesiyle savaşta sona ermiştir. Hz. Âişe'nin savaşı deve üzerinden yönetmesinden dolayı tarihinde bu olay “*Vak'atü'l-cemel*” olarak adlandırılmıştır (Fığlalı, 1993). Ümmet birliğinin parçalanmasında önemli rolü olan Cemal Vak'ası, Şiiler tarafından Hz. Ali'ye tabi

olmayanların kâfir olduklarını idda etmelerine, İslam dininin temel esasları, inanılması zaruri hükümleri olan küfür sınırı, irade hürriyeti, kader gibi önemli problemleri tartışma konusu haline getirmiştir (Yavuz, 1993).

4.1.2.6. Sıffin Savaşı

Muaviye Hz. Ali'nin Şam'a atadığı valiyi tanımayarak ancak Hz. Osman'ın katillerinin öldürülmesi karşılığında biat edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali bir mektup yazarak onun ölümünden sorumlu olmadığını, Hz. Osman'ın varislerinin kan davasını güdmesinin senden daha uygun olacağını, kendisinde ona mualif olduğunu yardım istediğinde yardımına gelmediğini söylemiştir (Sıffin Savaşı, 2025). Akbulut *“Gerekçesi ne olursa olsun, hiçbir hadise bir valiye emrine uymakla yükümlü olduğu halifesine karşı böyle bir hak veremez. Bundan dolayı Muâviye'nin hareketini siyâsî açıdan isyan olarak değerlendirmekteyiz”* diyerek düşüncesini açıklamıştır (Karadere, 2020, s. 91).

Hz Ali Şam üzerine hareket geçmesiyle Muaviye de ordusunu toplayarak Sıffin bölgesine ilerlemiştir. İki ordu arasında çatışmalar başlamış, yine Hz. Ali Muaviye'ye elçiler göndererek biat etmesini istemiştir. Muaviye tüm teklifleri red etmesi savaşı daha da şiddetlendirmiştir. Hatta büyük sahabilerden Ammar b. Yasir (r.a.) şehit olmuştur. Ebu'l-Hasen En-Nedvi, aynı eserinde (Hz. Ali el-Murtaza) İbni Kesir'den nakille onun ölümü Hz. Ali'nin haklılığını ortaya çıkardığını yazmıştır. Bunuda Hz. Peygamberimizin *“Ammar'ı isyankâr bir zümre öldürecek”* hadisine dayandırmıştır. Muaviye de onu biz öldürmedik savaşa sürükleyenler öldürdü diyerek cevap vermiştir. Hz. Ali'nin savaşta insiyatifi ele geçirdiği esnada Muaviye Kura'nın hakemliğini istemiştir. Hz. Ali'nin bunun savaş hilesi olduğu ve savaşa devam edilmesi gertiğini söylemesine rağmen çevresindekiler teklifin kabul edilmesini istemişler ve sonuç olarak iki tarafta hakemleşmek üzerine anlaşmıştır (Yaşaroğlu, 2014).

4.1.2.7. Hakem Vak'ası

Muâviye ve Amr b. el-Âs hakemlik isteyerek Hz. Ali'nin saflarında zayıflık oluşturmayı başarmışlardır. Amr b. el-Âs, Muâviye'yi, *“Ali hakemlik teklifini kabul ettiği takdirde, onunla birlikte olanlar dağılıp gidecekler ve şayet reddederse, onu küfürle itham edeceklerdir”* diyerek Muâviye'yi teşvik etmiştir (Yahya, 1994, s. 252). Hz. Ali, Ebu Musa Eş'ari'yi, Muaviye Şam ehli Amr As'ı hakem olarak seçti. Aralarında Hz. Ali

ve Muaviyye'nin azledilmesi hakkında anlaştılar. İlk önce Ebu Musa halkın karşında Hz. Ali'yi azlettiğini söylemesiyle, Amr As'ta bunun doğru bir karar olduğunu ve boşalan makama Muaviyye'yi atadığını söyleyerek Ebu Musa'yı aldattı (Sıffın Savaşı, 2025).

Bazı araştırmacılar ve İslam tarihçileri kararlar alındıktan sonra hakemlerin ayrıldığını, Amr b. As'ın hilesinin sonradan uydurulduğunu iddia etmişlerdir. Netice olarak işler daha içinden çıkılmaz bir hal almış, Hz. Ali kararları kabul etmeyerek Ebu Musa'yı azletmiş, Muaviye Şam'da kendisini halife ilan etmiştir (Yiğit, 2009). Cemel ve Sıffın Savaşları sonunda dini, itikadi ve siyasi sonuçlar doğurması bakımından İslam dünyasını çok fazla etkilemiştir. İman, kader, İmamet ve büyük günah hakkındaki tartışmalar, yorumlar gelecekte yeni mezheplerin temelini oluşturacaktır (Karadere, 2020).

4.1.3. Mezhep

Türk Diyanet Vakfının yayınladığı İslam Ansiklopedisinde mezhep “*dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi; bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî ve fikrî birikim*” olarak tanımlanmıştır. Arapça bir kelime olan ve “gidilecek yer ve yol” manasına gelmektedir (Üzüm, 2004). Abdülbaki Gölpınarlı da mezhebi “*dinin hükümlerinde, anlayışa göre meydana gelmiş olan usûl ve fîrû', yâni inanç ve inançtan başka ibadetlerle(bedeni, mali) muamelelere (dünyevi olan evlenme, boşanma, alım satım, vb.) ve cezalara ait, birbirinden farklı olarak kabul edilen tarzların tümüne*” verilen ad olarak tanımlamıştır (Gölpınarlı, 1969). Bu yapılarda yaşanan bölgenin, eski inançların, geleneklerin, eski normların, dönemin siyasi ortamının izleri de görülür.

İslamın Arabistan'dan İran, Bizans, Orta Asya, Hindistan'a yayılarak yabancı coğrafyalardaki milletlerin eski din ve kültürleri ile karşılaşması inançlar arası geçişlerin yaşanmasını ortaya çıkarmıştır. İran coğrafyasında yaşayan insanların Zerdüştlüğün iyi ve kötülüğün savaşındaki kaderciliği, Sasani hükümdarlarına mutlak itaati, İmamet konusunda onların inanç dünyasını etkilediği düşünülebilir. Aynı şekilde Suriye'de o dönemde hâkim olan Ortadoks görüşünden etkilenerek saltanatçı (hanedanlık) selefi düşüncelere, Arabistan çöllerinde otorite tanımayan bağımsız yaşam karakterleri ile teşbihçi ve cebriyeci akidelere saplanmalarına, Türklerin Orta Asya'da Şamanizm, Budizm, Zerdüş, Mazdek ve Mani dinlerinin etkisi ile sunni, şii, batini, sofî, tarikatçı ve

alevi inançlara sahip olması sonuçlarını doğurduğu değerlendirilmiştir (Ülkü, 2015). İlahiyat Fakültesi Profesörlerinden Yusuf Ziya Yörükan da fakülte ders notlarından, Müslümanlıkta Dini Tefrika adlı bölümün 16. sayfasında; *“Bundan başka Ali’nin oğlu Hüseyin, Yazdigürd’ün kızı Şehr-i Banu ile izdivaç etmiş; İran ile Ali ailesi arasında sıhrıyet hâsıl olmuştu. İraniler aşıkı adamlardı. Ehl-i Beytin, kendi eski hükümdarları gibi ayrı şahsiyete sahip olduklarına inanmaya ihtiyaçları vardı. Sonra Asya’nın ortalığına doğru gidilince oradada halkın en kadim dinlerinin, evvala Şamanlığın sonra Budiliğin ve Brahmaniliğin tesirleri ile hükümdarlarda ulûhiyeti görmek itiyatında idiler”* demektedir.

Şia’nın kucusu Araplar olamsına rağmen Farslar Şia’yı kendi motifleri ile şekillendirmişlerdir. Dr. R. Dozy’ye görede İran’lıların mutlak itaate ve hükümdarlarının dünya ilahlarının soyundan gelmesini istediklerinden bu inancı Hz Ali ve soyuna aktarmışlardır. Hz. Hüseyin Sasanilerin son hükümdarı III. Yazdicerd’in (632-651) kızı ile evli olmasının, İranlıların Ehl-i Beyt ailesini sahiplenmelerine ve Hz. Hüseyin’i eski hükümdarlarının varisi kabul etmelerine sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Emevilerin Arap olamyan Müslümanlara ikinci sınıf olarak görmesi Farsları onlarla mücadele eden Ehli Beyte yakınlaştırmıştır (Ecer, 1983).

Mezhepleri başlıca siyasi ve itikadi olarak ikiye ayırabiliriz. Hz. Peygamber zamanında olamayan mezhepler nasıl olduda ortaya çıktı? Sorusuna genel bir cevap vermek gerekirse bunlardan birisi; kader ile ilgili olan insanın eylemleri dâhil kader ile olaylar önceden belirlenmiş ise insan niçin sorumlu olsun ki? Bu soru ve insanın iradesinde hür olup olmadığı sorunu (hürriyet) tartışılmaya devam etmiştir. Bunun sonucunda da itikadi mezhepler olan Cebriye, Mu’tezile, Eş’ariyye ve Matüridi ekolleri ortaya çıkmıştır (Üzüm, 2004). Siyasi mezhepler Şiilik, Hariciler, Ehli Sünnet vel Cemaat’tir. Şiilik bu fıkrayı aşağıda daha detaylı inceliyeceğimizden burda genel bir tanımla geçeceğim. Hz Ali’nin nassla imam olduğunu iddaeden, Hz. Ebu Bekir ve diğer iki halifenin bu makamı gasp ettiklerine inan ilk mezhep sayılır. Şiilikte kendi içinde birçok fıkraya bölünmüştür. Bunlardan Zeydiye ve İmamiye Ehli Sünnet dairesine en yakın kabul edilir. İmam Zeyd b. Ali Zeynelâbidin b. Hüseyin’e mensup Zeydiye mezhebine bağlı olanlar yönetimin Hz. Fatma soyundan gelenlere verilmesini tavsiye etmekle birlikte bunun bir zorunluluk olmadığını, Hz. Ali’nin nass ile tayin edilmediğini bir yöneticide bulunması gereken sıfatlar itibariyle zikredildiğini ve yönetim makamının miras olarak bırakılamıyacağını söylerler. Diğer bir fıkrada İmamiyye olarak da

adlandırılan (Keysaniyye ve İsnâ-Aşeriyye, Oniki İmamı kabul edenler)'dir. Yönetim yetkisinin nassla Hz Ali'ye verildiği devamlı sadece Hz. Hüseyin soyundan devam edeceğini ve bu silsilenin on ikinci İmamı Muhammed b. Hasan el-Askeri'nin kayıp olduğunu ve mehdi olarak döneceğine inanmaktadır. İsnâ-Aşeriyye fıkrası İmamı İmam Cafer-i Sadik'ı, Zeydiyye fıkrası Zeyd b. Ali Zeynel-âbidin'i, İbâziyye fıkrası Abdullah b. İbâz'ı fikh imamı olarak kabul ederler. Her siyasi fıkranın bir İtikadi mezhebi vardır. Bu fıkralar başlıcaları Murciye, Cebriye, Mu'tezile, Eş'ariyye ve Matüridilik'tir. Şiiilerin çoğu mu'tezilidir. Mu'tezile (Kaderiyye); insan iyi olmayan eylemlerini kendi iradesiyle yaratır, bunda Allah'ın bir müdahalesi yoktur. İyi eylemleri ise Allah'ın iradesi ile yaptıklarına inanırlar (Zehra, 1976).

4.1.4. Şia

Şii mezhebinin İran'daki gelişimi, İran halklarının beşeri, toplumsal ve ekonomik hayatındaki rolü, içindeki bölünmeler, radikal yönlerinin incelenmesi İran'ı tanımayı ve dış politikasını anlamamızı daha da kolaylaştıracaktır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi başlıca Şii fırkaları, Zeydiyye, İsnâaşeriyye adıyla da anılan imamiyye (caferiyye) ve İsmailiyye'dir.

İbni Haldun Şii'liğin Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte yöneticinin kim olacağı tartışmasıyla çıktığını söyler. Mısır'lı yazar Ahmet Emin de *"Nebi (s.a.v.) vefat ettikten sonra bazı topluluklar, Peygambere halef en layık olan Onun Ehli Beyti'dir görüşünü ortaya attıkları zaman, Şia'nın ilk nüvesini oluşturmuştur"* demiştir (Ecer, 1983).

4.1.4.1. İmamiyye (İsnâ-Aşeriyye (On İki İmamı kabul edenler))

Şiiiler'in çoğunluğu Hz. Ali'nin yöneticiliğinin kuran ve sünnetle sabit olduğuna, İslam dünyasının yönetiminin şuraya bırakılmayacak kadar önemli olduğuna ve Hz. Peygamberin bu konuyu düşünmemesinin ihtimal dâhilinde olmadığını ve hatta yöneticiyi seçmek zorunda olduğunu ifade ederler (Zehra, 1976). Bu düşünce Şia'nın temelini oluşturan İmamiyye (İsnâ-Aşeriyye (Oniki İmam kabul edenler)) fırkasının ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

İmamiyye inancında imanın gereklerinden sayılmıştır. Ümmetin yöneticiliği sadece Hz. Ali (1) ile başladığı, Hz. Fatma'dan çocukları Hz. Hasan (2) ve Hz. Hüseyin (3) ile devam ettiği, silsilenin Hz. Hüseyin soyundan sürdüğü sırasıyla; Ali Zeynelâbidin b. Hüseyin (4), Muhammed Bakır (5), Cafer-i Sadık b. Muhammed Bakır (6), Musa

Kâzım b. Cafer (7), Ali Rıza (8), Muhammed Cevad (9), Alı el-Hâdî (10), Hasan el-Askeri (11) ve Muhammed b. Hasan el-Askerî (12) ile de son bulmuştur. Ancak en son imamın bir mağraya girerek kaybolduğuna, halen hayatta olduğuna, gelecekte mehdi olarak döneceğine ve dünyayı düzeltereğine inanırlar (Karadere, 2020). İmamiyye mezhebi mensuplarının çoğu İran, Irak'ta olmakla birlikte Hindistan, Pakistan ve Kuzey Afrika'da bu mezhebe bağlı olanlar vardır.

İmamiyye (İsnâ-Aşeriyye (Oniki İmam kabul edenler))⁷ iki ana unsur üzerinde inşa edilmiştir. Bunlar İslam hükümeti ve İlmi Mercilik konularıdır. Hükümetin adalet ve doğruluktan ayrılmaması ancak gûnahtan ve yanlıştan uzak olan kişiler aracılığı ile gerçekleşir. Aksi takdirde ehliyet sahibi olmayanların elinde harap olur. Kuran ve Hz. Peygamberin yolunda gidebilecek yalnız Hz. Ali ve İmamlardır. Fıkıhi konularda bir hüküm çıkarabilecek bir âlimi (müçtehid) taklit etmek yeterli olacaktır (Şia, 2025).

4.1.4.2. Caferilik

Cafer-i Sadık b. Muhammed Bakır'a nispet edilen ve İmamiyye (İsnâ-Aşeriyye (Oniki İmam kabul edenler)) Şii'liğinin fıkıhi mezhebidir. Caferilik “*Hz. İmam Cafer Sadık (a.s) mezhebine mensup olmak demek olup, Hz. Resuluilah (s.a.a)'dan sonra İslam camiasının önderliğinin ilki Hz. Ali olan on iki imama ait olduğuna inanan Ebl-i Beyt mektebinin ortak ismidir. Bu mektebe aynı zamanda İsnaaşeriyye, İmamiyye ve Şiilik denmektedir*” tanımlamaktadırlar (Albayrak, 2012, s. 559).

Tek olan Allaha (bu inançlarını Hiristiyanlık, Yahudilik, Mecusilerden almazlar), Peygamberlerine, Hesap gününe (tenasüh, rekarnasyonu red eder), son Peygamberin Hz. Muhammed olduğuna (Ona selam getirirken Ehlibeyt'i de anarlar), bugün tüm Müslümanların evlerinde bulunan Kur'ân-ı Kerim'in tahrif ve değişime uğramadığına, Hz Ali'nin ve diğer on bir İmamın nass (Mâide 67, Mâide 3, Mearic, 3) ile yönetici tayin edildiğine, Nebilik ve Vahiy hariç Peygamberin sahip olduğu diğer sıfatlara sahip olduğuna, Sahabenin bazı tutumlarından dolayı eleştirilebileceğine, on ikinci İmam Mehdi'nin yaşadığına, İslamın şartı olan namaz, oruç, hac, zekât yerine getirilmesi ve humusun Seyit'lere verilmesine, Farz namazları beş vakit olduğuna (uygulamada öğle ve ikindi, akşam ile yatsı peşi sıra cem edilir) inanırlar. Ezanda "Heyye ale'l-felah" cümlesinden sonra "Heyye ala hayri'l-amel" cümlesini, "Eşhedu enne Muhammeden

⁷ On iki (Arapça isnaaşar)

Resulullah" cümlesinden sonra "Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah" cümlesini ekleyerek (Ali'nin Allah'ın dostu olduğuna şehâdet ederim) okurlar. Secdeyi temiz toprak cinsinden materyal üzerine yaparlar. Namazda kollarını Malikiker gibi birleştirmez, abdest alırken elelerini dirsekten parmak uçlarına doğru yıkarlar, ayaklarını mest ederler, Ehlibeyt'in türbelerini ziyaret ederler, dualarda Hz. Peyganber ve Ehlibeyt'i aracı kılarlar, müt'a nikâhının caiz olduğuna inanırlar. Peyganberimizin ve Ehlibeyt İmamlarının doğum ve ölüm günlerini anarlar. Kendi hadis kaynakları vardır. Canlarını korumak, Müslümanlar arasında tartışma çıkmaması için takiyye yaparlar (Hadi, 2011).

4.1.4.3. Mutezile

İslam mezhepleri siyasi, fıkıhi ve itikadi fıkralar olarak sınıflandırılmıştır. Siyasi ve fıkıhi fıkralar bir itikadi fıkrayı içinde bulundurmıştır. Örneğin fıkıhi olarak Hanifi olan bir müslüman itikadda Maturidi olduğunu söylerken Şiilerin çoğuda mu'tezile olarak kendini ifade eder (Zehra, 1976). İtikad; terim olarak inanmak, peyganberin bildirdiği dini hususları doğrulamak manasında kullanılmıştır (İtikad, <https://islamansiklopedisi.org.tr/itikad>). İtikadi mezhepler arasında olan Mutezile kelime olarak "*uzaklaşan, bir köşeye çekilen, ayrılan*" anlamına gelmektedir. Vasıl bin Ata'nın kurduğu mezhebi Mutezile adıyla anılmaya başlanmıştır. Ancak onlar kendilerini "*ehlü'l-adl ve'ttevhid (adalet ve tevhid ehli)*" olarak adlandırmışlardır (Gölpınarlı, 1969).

Aklı ön planda tutan Mutezile'nin beş temel yorumu Tevhid (Allahın birliği ve sıfatları), Adalet (kader), İki Şey Arasında (büyük günahlar), Öz ve Tehdit (Allahın sözünden geri dönmeyeceği) ve emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i anil münkerdir (iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmaktır). Tevhid; İslam dininin en önemli temeli olan Allah'ın birliğidir. Allah zatında ve sıfatlarında tektir. Yaratıklarının hiç birisi O'na hiç bir sıfattan ortak olamaz; örneğin tecsimi (Allahın yaratılmışlara benzetilmesi ve cismi çağrıştıracak şekilde kabul etmesi) ve Allah'ın ahirette görülmesini red eder (Öz, İlhan, 2000). Adalet; Mutezile'nin kader konusunda savunduğu görüşüdür. Cebriyye mezhebinin insan eylemlerinin Allahın iradesi altında olduğu ve onun tarafından yaratıldığını ve bu nedenle eylemlerinde özgür olmadığı görüşüne karşı çıkan Mutezile insan eylemlerinde tamamen hür olduğunu Allah'ın insan eylemlerinde hiç bir dahli olmadığı görüşünü savunur. Buna göre insanlar, eylemlerinden sorumlu ve tamamen özgürdür. Bu yaklaşımda Allah'ın insan eylemlerinde bir etkisi yoktur. Böylece kadeciliğede karşı çıkar ve insanın iyi ve kötü eylemlerinden dolayı hesap gününde mükâfatlandırılmaya ve cezalandırmaya tabi olduğunu söylerler (Koloğlu, 2018). İki Şey

Arasında (büyük günahlar); Bu esasa göre, Mutezile mezhebinin büyük günah işleyeninin durumu hakkında sahip olduğu görüşü ile ilgilidir. Mutezile mezhebine göre büyük günah işleyen bir mümin yani iman etmiş kişi artık ne kâfirdir ne de mümindir, o artık fasıktır, yani kısacası kâfırlık ile müminlik arasında bir yerdedir. Söz ve tehdit; Allah'ın vadettiği iyilik ve sevabın tehdit ettiği cezanın gerçekleşeceğine inanır. İyi iş üzerine olan mümin mükâfatlandırılırken kötü iş üzerine olan mümin tevbe etmeden ölürse cezalandırılacaktır. Şayet Allah iyi amelleri ödüllendirirken kötü amelleri cezalandırmazsa adaletine uygun davranmamış olur. Emr-i bi'l ma'rufve nehy-i anil münker; kötülüklerden sakınmak ve iyiliği emretmektir. Mutelize kişi ameli ve itikadi konularda insanlara iyiliği yaymalı, iyiliğe çağırmalı, kötülüğe karşı ise sakındırmalı ve uyarmalıdır (Ülkü, 2015). “Akılcılığı ön plana çıkaran ve akıl ile nakil çeliştiğinde akli esas alan ve nakli de akla göre tevil eden” yaklaşımı Mutezile mezhebinin kendi görüşlerine uygun sonuca ulaşmak için nass üzerinde tekvile yönlendirmiştir (Çelik, 2022, s. 92).

4.2. Şii Hilali ve Ortadoğu Barışına Etkisi

4.2.1. Şii Hilali Kavramı

4.2.1.1. Kavramın Ortaya Çıkışı ve Anlamı

Harita 1. İran'ın Artan Nüfusu ve Şii Hilali

Kaynak: <https://stratejikortak.com/2020/05/iran-ortadogu-strateji-sii-hilali.html>

Coğrafyacılar, jeopolitik üzerine çalışanlar ve tarihçiler hilal kelimesini genellikle bir grubu veya coğrafi bölgeyi tarif ederken kullanmışlardır. Amerikalı arkeolog James H. Breasted “*Bereketli Hilal*” kelimesiyle Filistin, Fenike, Suriye, Asur ve Babil topraklarını, Kara Hâkimiyet Teorisinde İngiliz coğrafyacı ve jeopolitikçi Halford Mackinder merkez bölgeyi çevreleyen orta kuşak olarak isimlendirebileceğimiz “*İç Hilal*” ile Asya ve Avrupa ülkelerini işaret etmiştir. Kral Abdullah tarafından ilk defa kullanılan “*Şii Hilali*” de Ortadoğuda Şii’lerin yaşadığı bölgeleri işaret etmekle birlikte aynı zamanda mezhebi ve politik gerilimleri de anlatmaktadır (Avcı, 2022).

Şii’ler dünya Müslüman nüfusun yaklaşık % 10’nu sahiptir. İran, Irak, Bahreyn, Lübnan ve Azerbaycan’da çoğunluğu oluştururken Afganistan, Pakistan, Kuveyt, Suriye, Ürdün, Katar, Yemen, Suudi Arabistan’da önemli bir nüfusa sahiptir. Suudi Arabistan ve körfez ülkelerinde özellikle doğalgaz ve petrol yataklarına sahip bölgelerde yaşamaları da burdaki rejimler açısından daha fazla önem arz etmiştir.

İran’ın, Ortadoğu bölgesinde bulunan bazı devletlerdeki Şii inancına bağlı topluluklarla kurduğu özel ilişkiler bu devletleri rahatsız etmiş ve bunu bir çevreleme politikası olarak görmüşlerdir. İran öncelikle rejimi korumak ve bölgede hâkim güç olmak amacı ile uygulamaya soktuğu bu politika Ürdün Kralı Abdullah tarafından ilk defa Şii Hilali olarak adlandırılmıştır (Avcı, 2022). Devrim sonrası İran’ın Bahreyn, Irak, Kuveyt, Lübnan, Pakistan ve Suudi Arabistan’da Şii oluşum ve isyanlara verdiği destek ve Şii uyanışını kendi ulusal çıkarlarına göre kullanması bölge rejimlerini bu şekilde düşünmeye sevk etmiş olabilir. Özellikle 2004 yılında Kral Abdullahın verdiği bir röportajda Irak’ta ABD müdahalesinden sonra Şii’lerin yönetimi ele geçirmesinin Sunni Arap dünyasını, İran, Irak ekseninden Suriye, Lübnan ve körfez ülkelerine ulaşacak bir Şii Hilal ile kuşatılacağı endişesini ifade etmiştir (Sinkaya, 2007). İranlılar bu kavramı red ederek ümmeti parçalıyacak herhangi bir siyasetin içinde olmayacaklarını, bunun batı üretimi ayrıştırıcı bir kavram olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat devrim ihraç politikası ve ulusal çıkarlarına ulaşmak için bu kartı dış politika aracı olarak kullanmıştır (Aydın, 2021). İkinci bir yaklaşımda Şii bloğunun HAMAS’ı da içine alan İsrail ve ABD karşıtı bir yapı olarak tanımlanmasıdır (Sinkaya, 2007). Ancak Hama katliamındaki sessizliğine baktığımızda, İran’nın Sunni HAMAS’ı kullanarak, İslam dünyasında bir meşruiyet sağlamayı amaçladığı şeklinde de değerlendirilebilir.

Bu güç mücadelesinde birbiriyle çatışan iki başat aktör olan İran ve Suudi Arabistan karşımıza çıkmaktadır. İran öncelikli olarak mezhebi kimliğini kullanarak

Lübnan, Irak, Yemen, Suriye, Bahreyn, BAE, Katar ve Suudi Arabistan'da yaşayan Şii'leri örgütleyerek tekrar tarihsel hafızasındaki siyasi güce ulaşmayı hedefleyen politikalar üretmesi, Suudi Arabistan rejiminin de kendini tehlikede hissetmesine sebebiyet vermiştir (Öçal, 2018). Bu da bölgede Suudi Arabistan liderliğinde bir sunni cephenin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Hatta Körfez ülkelerini ABD ve İsrail ile stratejik ortak yapmıştır.

Çatışmanın görünen tarafı her ne kadar mezhepsel farklılıklar olarak gözüksede aslında bunlar üzerinden çarpışan ulusal çıkarlardır. İşcan bu manada mezhep çatışmalarının *“dinin ahlaki manevi bir öğreti olmaktan çıkıp devletlerin ya da toplulukların gerçeklik algılarının tezahür ettiği bir dünya haline geldiğini”* ifade etmiştir (İşcan, 2018, s. 246). Bu da; rejimlerini bu bağlamda şahsi ekonomik menfaatlerini korumak, petrol bölgelerinin kontrolü, enerji pazarından daha fazla pay almak, dünya ticaret yollarını kontrol, silah pazarı olmak, çevreleme, güvenlik için bölgeye yerleşme gibi gerçekçi politikalara evrilmiştir. İranın Şiilik mezhebi üzerinden Orta Doğu'da batı ve körfez ülkelerinin çıkarları hilafına yayılmacı politikalar izlemesi alarm zillerini çaldırmıştır. Yani İran'ın bölgede artan gücü ve yayılması rejimlere yönelik bir tehdit olarak görülürken batı için ise petrol ve İsrail'in güvenliği için endişe kaynağı olmuştur. Yani İran'ın kendi çıkarları doğrultusunda bölgedeki diğer oyuncular üstündeki çalışmaları batılı ve körfez ülkeleri için aleyhte olabilecek sonuçlar doğuracağı anlamına gelmektedir (Reyhanoğulları, Özgen, 2023).

Orta Doğu'yu mezhepler çerçevesinde açıklamaya çalışan düşüncenin öncülerinden olan Amerikan Donanma Okulunda görevli Profesör S.Vali Nasr ve savunucuları Irak'ta yaşanan mezhepsel mücadelenin bu bölge ile sınırlı kalmıyacağını, Orta Doğu'da yayılacağını söylemişlerdir. Profesör Mahir Kaynak'ta Orta Doğu'daki çatışmaların mezhepsel görüntü alçağını ifade etmiştir. Nasr; İran Devriminin Sunni egemenliği altında yaşanan Şiiler üzerindeki etkisi ile çoğunluğun yönetmesi fikri hafızalarda daha belirgin hale gelmiş ve Amerikanın Irak müdahalesi de fiili mücadeleyi tetiklemiştir. Ayetullah Humeyni'nin Şii'lerin koruyucusu rolünü üstlenmesi ve özellikle İran, Irak savaşında devrimci ve Şii İrana karşı bir Sunni Arap ittifakının oluşmasına karşı İslam dışı olarak nitelendirilen bir toplum üyesi olan Hafız Esad'a yaklaşmış ve Nusayriliği Şii mezhebi olarak kabul etmiştir. Tahran ve Şam ararsındaki oluşumu Sunni Arap'lara karşı dengeleyici olarak gören Humeyni, Hama katliamına ses çıkarmamıştır (Sinkaya, 2007).

İran ümmet birliği üzerine oluşturduğunu iddia etteği dış politikasında genellikle Şii'lik argümanını kullanmaktan kaçınmıştır. Bunun sebebi de Şii birliğinin kuramsal bir altyapısının olmamasıdır. Bu nedenle İran dış politikasında Şii'lik kartını gerçeğe yönelik, faydacı düşünce temelleri üzerinde kullanır. Her zaman öncelik rejimin korunmasıdır. Ancak bu politika Suudi Arabistan ve körfez ülkelerini ABD, İsrail ve Batı ile yakın ilişkiler kurmasına ve onların Orta Doğu'ya müdahalelerini meşrulaştırmıştır. Şii Hilali körfez ülkelerinin politik değerlendirmelerinin temeli olmuştur. Bu temel de İran'ın bölgesel güç olmak için konumunu güçlendirmek amacıyla Arap yarım adasını kuşatması ve bölge rejimlerini tehdit edecek oluşumları desteklemesidir (Reyhanoğulları, Özgen, 2023).

4.2.1.2. Güç Mücadelesi ve Mezhepler

Aydınlanmanın başlangıcında baş gösteren din savaşları (1618-1648) Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmiştir. Katoliklik, Ortadadoskluk ve Protestanlık temel anlayışlar bakımından ayrı birer din özelliği taşıırken, genel olarak İslam mezheplerinin Kuranı Kerim, imanın esasları (tevhid, nübuvvet ve ahiret) ve İslam'ın şartları arasında (Kelime-i şehadet, namaz, oruç, zekât, hac) bir farklılık yoktur. İslam tarihinde 16. yy kadar bu boyutta bir çatışma görülmemiş olmakla birlikte Osmanlı ile Safaviler arasındaki mücadelenin amacı da cihan hâkimiyetidir ve mezhep burada siyaset aracı olarak kullanılmıştır. İslam'ın fıkıh mezheplerinin her birinin aklı öne alan itikadi birer mezhebi vardır ki siyasi mücadelede siyasi iktidarın meşruiyeti konularında dine referans vermişlerdir ve bu nedenle siyasi fırkalar olarak adlandırılmıştır. İktidar veya ekonomik mücadeleye girenler meşruiyetlerini dine ya da faşizm, komünizm, kapitalizm vb. dünyevi düşünce kalıplarına dayandırmışlardır. Dünyada kaynaklar ve güce sahip olmak üzerindeki mücadele dini düzen dışında da devam etmesi, yalnız din ve mezhep olgusunun çatışmacı bir yapıda olmadığını göstermektedir. Bir numaralı ve İki numaralı savaşlar bir dini inancı diğerlerine kabul ettirmek için yapılmadı. Sonuç olarak mezhep çatışması olarak gösterilen olayların arka planının realist politikalar ve ekonomik çıkarlara dayandığını söyleyebiliriz (Bulaç, 2024).

İran rejimi içinde Şiilik önemli bir yer tutmakla birlikte Şii Hilali gibi ifadeleri red ederek daha ümmetçi mesajlar vermektedir. Suuniler arasında tepki çekmemek için bu konuda dikkatli davranmaktadır. Ancak ulusal çıkarları söz konusu olduğunda bölgedeki Şii oluşumlara destek vermekten çekinmemiş ve Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) vasıtasıyla onları örgütlemiştir. Ayetullah Humeyni tarafından kuramsallaştırılan

Velayet-i Fakih yani Şiiilerin bir kişinin ikdidarını koşulsuz kabul eden görüşü Şii'lerin bazıları tarafından eleştirilmiştir. İran içinde Şeriatmedari ve onun gibi düşünenler, Irak'taki Şii havzasındaki âlimler bunu kabul etmemiştir. Yine mezhepleri burda ikdidarın meşrulaştırılmasını sağlayan araç olarak görüyoruz. Ayrıca bölge ülkelerindeki Şiiiler genelde petrol ve doğalgaz yatakları bakımından zengin yerlerde yaşaması davranışlarını belli bir amaç için deştirmeğe çalışmaları o ülke güvenliğini ve enerji arzını etkileyeceği de bir gerçektir.

4.2.1.3. Şii Hilalinin Coğrafyası

Şii Hilali, İran Hilali, Direniş Ekseni olarak da adlandırılan Lübnan, Suriye, Irak, Azerbaycan, İran, Bahreyn ve Yemen ülkelerinin oluşturduğu, bir hilal şeklinde dizilmiş, genel olarak Sunnni olan Ürdün ve Suudi Arabistan, İsrail, Basra Körfezi, Umman Denizi, Aden Körfezi, Kızıl Deniz, Süveyş Kanalı, Babu'l Mendep Boğazı, Hürmüz Boğazı ile enerji kaynakları ve yollarını kuşatan siyasi bir kavramdır. Hilalde Lübnan, Azerbaycan, İran, Irak, Bahreyn, Yemen Şii nüfusun yoğun olarak yaşadığı ülkelerdir (Avcı, 2022). İran yaklaşık % 90'lık Şii nüfusa sahipken İran'ı, % 65'lik oranlarla Azerbaycan ve Bahreyn, % 45 ile Irak ve Lübnan, % 40 Yemen , % 15 Suriye, % 10 Afganistan, Pakistan, S. Arabistan, % 5 ile Mısır takip etmektedir (Yetim, 2020).

4.2.1.3.1. Afganistan

Halkın % 99 müslümandır. Yine aynı şekilde % 80-89 Sunni, % 10-19 arası Şii nüfusa sahiptir. Afganistan'da yaşayan Peştunlar % 42 (% 99 Hanifi), Tacikler % 27 (% 99 Hanifi % 1 İsmaili), Hazaralar % 9 (% 99 Şii), Özbekler % 9, Aymaklar % 4, Türkmenler % 3, Beluçiler % 2 ve diğer kalan etnikler gruplar % 4 oranını oluşturmaktadır.(Afganistan, 2025). Afganistandaki Şii mezhepleri İmâmiyye ve İsmâîliye'dir. İmam Hüseyin'in torunu, İmam Zeynel bin abidin'in oğlu Zeyd b. Ali soyunun kuzey Afganistan'a yerleşmesi ile birlikte gelişmeye başlamıştır. İran İslam Devrimin'den etkilenen Afgan Şiiileri burdan aldıkları eğitimlerle ülkelerine dönerek çeşitli siyasi partiler kurmuşlardır (Oghlı, 2018).

Afganistan'da etnik mensubiyet mezhepsel, siyasi bağılıktan önce gelmektedir. Çoğunluğunu Peştunların oluşturduğu Taliban aynı mezhebe bağlı olmalarına rağmen Özbeklere, Türkmenlere ve Taciklere kötü muamele etmekten geri durmamıştır. 12 İmam Şia'sına bağlı olan Hazaralar Selefilik ideolojisi etkisinde olan Talibanın hedefi olmakla

birlikte; ABD ve Taliban arasında yapılan anlaşmaya başta Hazaralar (Hizb-i Vahdet - İslami), Peştun Şiileri (Hareket-i İslami) olmak üzere diğer Şii gruplar olumlu yaklaşmıştır. Ancak Hazaralar kaygılarını bir bildiri ile deklare etmişlerdir (Horasanlı,(1) 2020).

4.2.1.3.2. Pakistan

Pakistan 1947 yılında Muhammed Ali Cinnah'ın liderliğinde Müslüman nüfusun Hindistandan ayrılması ile kurulmuştur. Pakistan halkının % 96.4 Müslüman olup bunun % 10-15 Şii'dir, % 1.4 Hristiyan, % 1.6 Hindu, % 0.6 diğer dinlere mensuptur (Pakistan, 2025). Şiilerin çoğunluğu On İki İmam fıkrasındadır. Ülkenin kurucusu Muhammed Ali Cinnah, Pakistan siyasetinde önemli bir aile olan Butto ailesi de Şii fıkrasına mensuptur. 1979 yılına kadar Pakistanda mezhepsel bir gerilim yaşanmamıştır. Fakat İran devrimi ve İran'ın rejim ihraç politikası ülkede Şiiler üzerinde bir etki yaratmıştır ve şiddet olayları yaşanmaya başlanmıştır. Pakistan'daki en büyük Şii organizasyonu 1979 yılında Ziya-ül Hak'ın politikalarının kendilerine sunniliğin dayatılması olarak gören Şiiler tarafından kurulan Caferi Hareketi (TPJ)'dir. İran etkisinde olan ve hareketin başında olan Allame Sacid Nekvi İran İslam Cumhuriyeti Rehberi Ali Hamaney'in Pakistan'daki temsilcisidir (Çevik, 2013).

İran; Beluçistan, Sind, Pencap, Azad Keşmir ve Gilgit-Baldistan bölgelerinde yaşamakta olan Şiiler üzerinde yumuşak güç unsurlarından kültürel yaklaşımları kullanarak ilişkilerini geliştirme gayretinde olmuş ancak İran'ın teokratik bir yönetime sahip olması Pakistan'daki medreseler ve dinî âlimlerle olan özel ilişkileri “*dinî meselelerin siyasi alanlara da sıçramasına zemin hazırlamıştır*”. İran'a eğitim amacıyla gelen veya mülteci statüsünde bulunan Pakistanlıların Suriye iç savaşın da Zeynebiyyun Tugayı adı altında sevk edilmesini siyasi yansımalarından biri olarak kabul edebiliriz (Horasanlı, (2) 2020).

4.2.1.3.3. Irak

Hiz. Ali halife olduğu zaman Kufe'yi başkent yapması, Hiz. Hüseyin Kerbela'da şehit edilmesi, Musa Kazım ve Muhammed et-Takî'nin kabrinin bulunduğu Bağdad, Ali en-Nakî ve Hasan el-Askerî'nin kabrinin bulunduğu ve on ikinci imamın gaybete girdiği yer kabul edilen Samerra'nın Irak'da bulunması bu ülkeye Şii'ler için farklı bir değer katmıştır (Arıkan, 2018) ve bu topraklarda Şii'liğin gelişmesine vesile olmuştur (Akoğlu,

2013). Ebu Cafer et-Tusi gibi Şii âlimlerin Necefe yerleşmesi bu şehiri Şii ilim merkezi yapmıştır (Arıkan, 2018). Irak'ta Şii nüfus % 66, Sunni nüfus % 32, diğer % 2 dir (Irak, 2025).

Yukarıda bahsettiğimiz Şii âlim Şeyh Muhammed bin el-Hasan el-Tusi'nin (995-1067) Necefe yerleşmesi ile burası Şiiler için önemli bir eğitim havzası olmuştur. Ayrıca Hz Ali'nin kabrinin de burda olması havzayı daha önemli hale getirmiştir. İran dâhil birçok bölgeden öğrenci burada eğitim görmüştür ve yaşamışlardır. Havza 20. yy ilk çeyreğine kadar Şii toplum üzerinde etkisini sürdürmekle birlikte bu etkinlik İran'da bulunan Kum Havzasına kaymıştır. Bu etkinlik İran Devrimiyle birlikte daha da artmıştır. Necef âlimleri İran devrim kadrosunda önemli bir yeri olan Şeriadmedari ile aynı fikirleri paylaşmaktaydı. Necef âlimleri Kum âlimlerinin İran devletinin ideolojik baskısı altında olduklarına inanıyorlardı. Necef âlimleri bağımsızlıklarını korumak için devletle ilişkilerinde çok hassa davranmakta olup Ayetullah Uzma el-Hâkim'e göre *"merci'nin görevi siyasetçilerin doğru istikamete yönelmelerinde yardımcı olacak nasihatlerde bulunmak ve rehberlik yapmaktır"* görüşü üzerine ittifak etmişlerdir. Bu görüş Ayetullah Humeyni'nin Velayet-i Fakih anlayışına tamamen zıttır. Onlara göre bu mevki sadece bir müctehidde toplanamaz. Bununla birlikte halkoyuyla seçilmiş bir Cumhurbaşkanı'nın seçilmemiş bir dini otoriteye bağlı kalması da ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Necef Havzada merci makamına sahip Ayetullah Ali Sistani de din adamlarının yönetiminde olduğu bu sistem anlayışını red etmiştir. Yine İran ile bağlantıları dikkat çeken bir figür olan Hüccetü'l-İslam Mukteda Es Sadr ve ona bağlı Mehdi ordusudur. Hem Sistani hem de Sadr'ı Sadamın devrildiği ve Irak işgalinde ABD ile işbirliği içersinde oldukları da iddalar arasındadır (Baştürk, Torlak, Ziya, v.d., 2013, ss. 152-157).

ABD, Irak'ta Şii toplumla işbirliğine gitmiş ve bununla birlikte Saddam'ın yıkılmasıyla İran etkisinden kurtulan birçok Şii âlim için Necef bir kurtuluş kapısı olmuştur. Bugün Havza tekrar Irak ve sınır ötesi Şii toplumuna liderlik edeceği bir yola girmiştir. Bu kapsamda birçok siyasi girişim ortaya çıkmış olup bunlardan biride İslâmî Dava Partisidir (Akoğlu, 2013).

ABD'nin Saddamı devirmesi Irak'ta İran etkisini artırmış ve ülkede Şiiler iktidara gelmiştir. Bu da Riyad ve Tahran'ı bölgede karşı karşıya getirmiştir ve işgal Şii-Sünni savaşına evrilmiştir (Domazeti, 2023). Bu iç savaşta rol oynayan ve Irak'ta faaliyet gösteren terör örgütlerine baktığımızda; üyelerin çoğunluğu Sünni Müslüman olan Irak Kürtleri veya Irak Araplarından oluşan şeriat yorumuna uygun devlet kurmak

isteyen Ensar el-İslam (AAI), Baascı, laik bir hükümet kurmak isteyen Jaysh Rijal al-Tariq al-Nakşibendi (JRTN), Kürt özerkliğini ve güvenlik hedeflerini ilerletmek isteyen kürdistan işçi partisi (pkk), İslam Devrim Muhafızları Ordusu - Kudüs Gücü (IRGC-QF)'nü görmekteyiz (Irak, (2) 2025).

4.2.1.3.4. Suriye

Dini dağılıma baktığımızda % 86 Müslüman (% 60'ı Sünni, % 16'sı Alevi), % 12 Hristiyan, % 2 (Şii, Dürzi) olarak görüyoruz (Suriye Ülke Profili, 2024).

Suriye'de Şii nüfus olarak ifade edilen fıkra Nusayriler olup İsnâaşeriyye mensup az bir nüfus da vardır. Son dönemlerde On İki İmam Şiiliğine geçiş temayülü vardır (Arıkan, 2018). Nusayrilik, Ebû Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'den (ö. 270/883) ismini almıştır. Hüseyin b. Hamdân el-Hasîbî (ö.346/957) tarafından Suriye'de yayılan fıkra yaklaşık 2,5 milyon nüfusa sahip olup Suriye'nin batısında Alevî Dağları olarak adlandırılan Cebel-i Ensâriyye civarında ve Lazkiye kentinde yoğun olarak yaşamaktadırlar (Büyükkara, 2013). Hz. Ali'ye ilahiyet veren, tenasüh inancının olduğu, haramları helâl saymak gibi aşırı görüşler ileri süren batını bir fıkradır. Tankut Nusayrilikte eski Türk inançlarının kalıntıları olduğunu söyleyerek Türk olduklarını savunur. Antropolog Felix Von Luschan ise “*Tahtacı*” olarak isimlendirilen Türkmen Alevilerinden geldiğini iddia eder (Türk, 2023).

Suriye'de başlayan iç savaşta Tahran Esed rejimini desteklerken, Suudi Arabistan karşı cephede yer almış ve muhalefeti desteklemiştir. Ancak varlık gösterememiş ve bölgeden çekilmiştir çekilmiştir (Domazeti, 2023). Son gelişmelerle Esed rejimi düşmüş, İran bölgeden çekilmiş ve Lübnan Hizbullağı ile fiziki bağlantısı kopmuştur.

4.2.1.3.5. Lübnan

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Fransa'nın yönetimine giren Lübnan'da 1926 Anayasası ve 1943 Ulusal Pakt ile bir denge sistemi kurulmuştur. Cumhurbaşkanı Hristiyan (Marunî), Başbakan Sunni, Meclis Başkanı da Şiiler arasından seçilmiştir. Bu yapı 1932 yılı nüfus sayımına göre yapılmıştır. Alagha'ya göre “*Hristiyan çoğunlun yaşadığı bölgelerde Şiiler, Hristiyan olarak sayılmışlardır. Bu da Şiilerin kimliklerini gizlemelerine ve sonuç olarak nüfus oranlarının az hesaplanmasına neden olduğunu*” ifade etmiştir. Göç ve iç savaş nedeniyle Şiiler de siyasi ve silahlı mücadeleye

katılmıştır. Hatta Filistinlilerin göçünün etkisini Pape ve Feldman “*İsrail askerleri Güney Lübnan’ı işgal ettiklerinde üzerlerine çiçek ve pirinç serpilerek karşılanmışlardır*” diyerek anlatmışlardır (Elhan, 2019). Bugün Suriye’de de Nusayri ve Hristiyan nüfusun yaşadığı bölgelerde de bu yaklaşımla karşılaşılabilir. Değerlendirebiliriz.

Nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Arapları, Yunanlılar, Ermeniler, Dürziler ve diğer azınlıklar takip eder. Tahmini olarak nüfusunun % 40’ını Hristiyanlar oluşturmaktadır. Ülke nüfusunun yüzde 30-35’i Şii, yüzde 30-40’ı Sünni’dir. (Bayraktar, 2013).

Şai’nın varlığını kimi araştırmacılar Sahabilerden Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/652)’ye dayandırmakla birlikte bir kesinlik yoktur. Lübnan’ın güneyinde bulunan Cebelü Âmil bölgesi On İki İmam Şiiliği için önemli bir yer olup burda birçok âlim yetişmiş hatta Safeviler döneminde İran’a davet edilmişler ve İran’ın Şii’leşmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Yani Lübnan Şiileri ile İran’ın ilişkileri çok eskilere dayanmaktadır. Lübnan’na İran’dan gelen Musa es-Sadr tarafından yürütülen eğitim faaliyetleri Şii’lik bilincinin oluşumunda etkili olmuştur. Sadr tarafından kurulan Lübnan Direniş Tugayları (AMAL: Afvaj Al-Mukavmat al Lubnaniyya) (EMEL) örgütünü İran destekli Hizbullah örgütü izlemiştir (Arıkan, 2018). Burada Velayet-i Fakih teorisi açısından önemli olan hususlardan biri olarak değerlendirebileceğimiz bir konuda Hizbullah’ın kurucu ve manevi lideri sayılan Ayetullah Muhammed Hüseyin Fazlullah (ö.2010), Rehber Ali Hamaney’in merci’yetini kabul etmemiştir ve kendisini bağımsız bir konuma oturtmuştur. Fakat günümüzde Hizbullah’ın liderleri tamamen İran liderliğini kabul etmiş ve daha önce Necef Havzasının etkisinde olan Lübnan Ulemasının üstünde Kum havzasının etkisi görülmektedir (Büyükkara, 2013).

İran’ın ekonomik ve siyasi desteğiyle güçlenen Lübnan Şiileri, 1989 Taif Anlaşmasıyla elde ettikleri kazanımlarla ülkenin en büyük silahlı grubu haline gelmiştir. 1975 yılında başlayan Hristiyan gruplar ve Şii Emel grubu Filistinlilere ve onların Sünni destekçilerine karşı iç savaş yürütmüştür. 1979 İran İslam Devrimi ile birlikte Hizbullah’ın güçlendiği görülmüştür. Taif Anlaşması (1989 Lübnan iç savaşını sona erdiren) tüm gruplar silahlarını teslim ederken yalnız Hizbullah İsraille karşı kullanılmak şartıyla silah bırakmamıştır. 8 Mart Cephesi olarak isimlendirilen grubun başında olan Hizbullah’a Sosyalist Parti ve Mişel Avn’a bağlı Maruniler de destek vermişlerdir. Suriye desteği ise rejiminin yıkılmasıyla ortadan kalkmıştır. Bu grubun karşısında ise Suudi Arabistan tarafından desteklenen Saad Hariri’nin oluşturduğu içinde Ermeni ve

Dürzilerin desteklediği 14 Mart Cephesi yer almıştır (Dağ, 2019). İran, Hizbullah'ı desteklerken, Suudi Arabistan, Sünnilere mali ve siyasi destek sağlamıştır (Domazeti, 2023).

4.2.1.3.6. İran

Dinlere göre dağılım; Müslüman (resmi) % 98,5, Hristiyan % 0,7, Bahai % 0,3, agnostik % 0,3, diğer (Zerdüşt, Yahudi, Hindu dâhil) % 0,2 (2020 tahmini)'dir. (İran, (2), 2025).

17. yy kadar Sunni olan İran coğrafyası Safeviler ve Kaçar döneminde Şiileşmiştir. Lübnan'ın Şii Havzası olan Cebel-i Âmil, Irak ve Bahreyn'den Şah İsmail'in isteği ile başlayan Şii ulemanın İran göçü bu değişimde etkili olmuştur. Bu dönemde Türkler de Şiileşmiştir. Ancak Kuzey-Doğuda Türkmenistan sınırında yaşayan Türkmenler, Afganistan ve Pakistan sınırında yaşıyan Beluclar, Türkiye ve Irak sınırında yaşıyan Kürtler, Basra körfezindeki Buşehr ve Hürmüzgah bölgelerindeki Araplar Sunni olarak kalmışlardır (Büyükkara, 2013).

Devrimin başında Ayetullah Humeyni'nin Şii-Sünni yakınlaşmasını savunduysa devriminden bu zamana umut verici yaklaşımlar görülmemiştir. Örneğin bir milyondan fazla Sünniye ev sahipliği yapan Tahran'da Sünniler için bir cami bulunmuyor. Sünnilerin çoğunluğunun Beluciler, Araplar ve Kürtler olması meseleye etnik bir boyut da kazandırıyor. İran'da Sünnilerin hükümete girmesi ve önemli görevlerde bulunması mümkün değildir. Ayrıca İran rejiminin Rusya'nın Çeçenistan işgalinde Rusyayı desteklemesi (Suudi Arabistan Çeçenleri desteklemiştir), Afganistan iç savaşında tarihsel olarak yakın gördükleri Şii Hazaraları desteklemesi, Azerbaycana karşı Ermenistana destek vermesi, Irak iç savaşındaki rolü, Suriye ve Yemen de uyguladığı siyaset ümmetçi söylemleri ile tezat oluşturmuştur. Realist bir yaklaşımla dış politikada ulusal çıkarlarını gözetken ve bu amaçla Şii grupları siyasallaştırarak örgütlediği görülmüştür. Ayrıca İran'ın Orta Doğu'da Suudi Arabistan ile yürüttüğü güç savaşında kendi çıkarına uygun olan her yolu kullanmaktan kaçınmadığıda bir gerçektir. İran rejimi, Ermenistan, Suriye, Çin ve Rusya ile işbirliği yaparak, sahadaki Şii milislere güvenerek hayatta kalmaya çalışmaktadır (Dağ, 2019).

Hizbullahın eski genel sekreteri Tufeyli İran'ın Azerbaycan siyasetini açık bir şekilde eleştirerek bunun İran için bir zillet olduğunu ve bunun sebebinin İran Dışışleri

Bakanına sorduğumda kendisine “*Ermenistan Türkiye’nin sınırındadır ve biz Türkiye’nin Türkmenistan, Özbekistan’la ve Azerbaycan’la ve diğerleriyle bağlantı kurmasını engellememiz gerekiyor*” diyerek cevap verdiğini söylüyor. Gördüğümüz gibi İran Anayasasının 154 maddesi burada boşa çıkmaktadır. Ayrıca bu tutumlarıyla ümmetçi söylemden uzak olduğunda söyleyebiliriz (Şeyh Tufeyli: İran, Türkiye’nin, Türk devletleriyle bağımlı engellemek istiyor, 2020).

İran devrim ihraç politikası haricinde bölgedeki ülkelerde yaşayan Şii toplumları rejimin güvenliğinin yanı sıra ekonomik-kültürel çıkarları için stratejik bir hedef olarak belirlemiştir. Bölgede bu politikasıyla ulaşmak istediği “*İran’a karşı herhangi bir geçmiş veya düşmanlığı olmayan yeni nesil dost elitlerin devletler düzeyinde oluşturulmasıdır*” ki bu İsrail’in kendi için uyguladığı politikayla bire bir aynıdır (Yılmaz, 2021).

Bu amaçla ulaşmak için kullandığı araçlardan bir tanesi olan kontrolündeki örgütlere baktığımızda; İran İslam Devrimi’ni korumak, Şii nüfuzunu yaymak, sınır kontrolü, kolluk kuvvetleri ve iç muhalefeti bastırmak da dâhil olmak üzere iç güvenlik, ülkenin füze ve roket sistemlerini kontrol etmek, İran siyasetini ve ekonomisini etkilemek ile görevli İslam Devrim Muhafızları Ordusu (DMO), İran İslam Devrimi’ni korumak, Şii nüfuzunu yaymak, gizli yurtdışı operasyonları yürütmek, genellikle diğer terör örgütlerini (amaçları örtüştüğünde Taliban gibi Sünni gruplar dâhil) önemli miktarda fon, lojistik, eğitim veya silah desteğiyle destekleyerek, doğrudan veya vekiller aracılığıyla terör saldırıları düzenlemek, Orta Doğu genelindeki yabancı İslamcı devrimci grupları işe almak, eğitmek ve donatmakla görevli İslam Devrim Muhafızları Ordusu - Kudüs Gücü (DMO-KF)’dür. Ayrıca uluslararası sorunlarına baktığımızda; Basra Körfezinde Şattülarap su yolu anlaşmazlıkları, Irak ile deniz sınırı, BAE’leri ile Tunb Adaları ve Ebu Musa Adası, Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya ile Hazar denizi paylaşımı, Afganistan ile su ve sınır sorunları ile mülteciler, insan ve uyuşturucu ticareti önemli konular arasındadır (İran, (1) 2025).

4.2.1.3.7. Suudi Arabistan

Günümüzde hala enerji sektörü gelirlerine bağlı olan Suudi Arabistan yaklaşık olarak dünya petrol rezervinin % 22-25’ine, doğalgaz rezervinin % 3-4’üne sahiptir (Bilgi Notu. 2023).

Vehhabilik hareketinin öncüsü Muhammed İbn Abd al-Wahhâb (1703-92), bir kabile reisi olan Muhammed İbn Suud ile işbirliği yaparak Osmanlıya karşı ayaklanmışlardır. Nihayetinde II. Abdülaziz İbn Suud tarafından 1924'te Suud hanedanlığı kurulmuştur. Tarihten gelen fıkra ve kabile müttefikliğinin günümüzde de devam etmekte olduğunu görüyoruz. Suudi dini yapılanmasında en üst makam olan Başmüftü Abdülaziz Alü's-Şeyh'in büyük dedesi Muhammed bin Abdülvehhab ile Prens Muhammed'in büyük dedesi Muhammed bin Suud bu ittifakla Suudi Arabistan'ın temelini atmışlardır. Selefi Vehhabilik'te devletin resmi mezhebi olmuştur. Farklı düşüncelere tabi olan Müslümanları kâfir ilan eden aşırı yaklaşımı diğerlerini dışlama takip etmiş ve sonuç olarak bu kesimlere karşı yıldırma Vehhabiliğin ana düşünce yapısını oluşturmuştur (<https://stratejikortak.com/>, 2017). Suudi Arabistan Hanbeli İslam hukuk okulunun katı bir yorumu ve adını kurucusu olan Muhammed ibn Abd al-Wahhâb'dan (1703-92) alan Vehhabilik (Selefiler) yorumunu benimsemiştir. Ülkenin doğusunda çoğunlukla el- Hasa ve el- Katif vahalarında yaşan ve nüfusun % 10'u oluşturan Şii (On İki İmam Şiası) nüfusta bulunmaktadır. (Suudi Arabistan, 2025).

Selefiyye; sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn'in gibi İslamı yaşamak ve anlamak olan düşünceyi ifade ederken kendilerini Ehl-i Sünnet'in temsilcileri olarak görürler. Selefilerin bir grubu Suûdî/Vehhâbî'ler oluşturur. Hanbelî mezhebi kurucusu İmam Ahmed b. Hanbel, âlimleri ve emirleri iktidarın en üst düzey iki gücü kabul eden İbn Teymiyye ve Vehhabiliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb (1703-1792) önemli temsilcileridir. Selefilerin Cihâdî grupları arasında ise el-Kâide ve DAİŞ (ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-İrak ve's-Şâm) yer alır (Arıkan, 2018). Vehhabiliğin Şiilik ile ilgili görüşlerine baktığımızda belki Orta Doğu'daki mücadeledeki dini alt yapıyı da çatışmaları da daha iyi okuyabileceğiz. Allahın birliği inancına sıkı bir şekilde bağlı olan Vahhabilik, Hz Ali ve Ehli Beyt'e duyulan aşırı sevgiyi ve Şia'da önemli olan Ehlibeyt türbelerine gösterilen saygıyı Allaha karşı onun yarattığına boyun eyme olarak gören ve bunun sonucu olarakta şirkin ortaya çıktığını düşünmektedir. Böyle bir yaklaşımla Şiileri Allaha ortak koşan bir fıkra mensubu olarak konumlandırmaktadırlar. Bu da onlara karşı savaşmayı farz kılmıştır (Goldberg, 1991).

Suudi Arabistan'ı dini düşünce bakımından dört ana bölgeye ayırabiliriz. Bulardan birincisi Necid bölgesidir. Hanbeli fıkрасının Vehhabi okumasının hâkim olduğu yerdir. Devletin dini merkezidir. Toplam ülke nüfusun yüzde 32. 12'sini oluşturan Necef Suudi Arabistan topraklarının yüzde 36.20'sini kapsamaktadır. İkincisi Hicaz

bölgesidir. Maliki ve Şafiler çoğunluktadır. Medine’de Şiiler de yaşamaktadır. Mısır’daki el-Ezher üniversitenin ekolüne yakın olan Hicaz bölgesinin dini kararlarda ve ülke yönetiminde bir etkisi kalmamıştır. Toplam ülke nüfusunun yüzde 32.87’sini oluşturan Hicaz, Suudi Arabistan topraklarının yüzde 20.99’unu kapsamaktadır. Üçüncü Asir, Ceyzan ve Necran bölgeleridir. Vahhabilikle birlikte Şafî, Zeydi, Maliki fıkraları olmakla birlikte Necran da çoğunluk İsmailiye fıkрасına mensupturlar ve sayıları yaklaşık beş yüz bindir. Son bölge olan Kutayf ve el-İhsa’da (Doğu Bölgesi) çoğunluk Şii’dir. Toplam ülke nüfusunun % 14.67’sini oluşturan bölge ülke topraklarının % 31.28’ini kapsar. Görüldüğü gibi fıkрасal olarak bir çeşitlilik (heterojen) sergileyen Suudi Arabistan tek bir fıkрасa sahip değil ancak tek bir fıkрасanın hâkimiyetindedir. Diğer fıkрасalar ise baskı altındadır. Bu da ileride bu baskıdan kurtulmak isteklerini güdüleyebilir (El- Hasan, 2003).

Bununla birlikte Jacob Goldberg Suudi nüfusununu hem ırkı hem de fıkрасal olarak homojen olduğunu ifade eder. İstisna olarak Şii nüfusunu gösterir. Yerli nüfusun % 6 sını oluşturdıklarını bununda yaklaşık 350 bin olduğunu söylemektedir. Doğu bölgesi (Hasa), Katif, Hufuf şehirlerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Bu bölge İran’a yakınlık, Basra Körfezi boyunca uzanması ve Petrol sahalarını kapsamaması nedeniyle Suudi Arabistan’ın en stratejik noktasıdır. Nitekim 1979 İran devrimi bu bölgedeki Şiilere Suud yönetimine karşı hareke geçme cesareti vermiştir. İran’ın bu ayaklanmalarda etkisi de büyük olmuştur. Ortaya çıkan ayaklanmalar zor kullanılarak bastırılmış ancak Humeyni’nin İslam ve monarşinin birbirine zıt olduğu şeklindeki görüşü ile Suudilerin dini kimliklerin siyasal bir amaçla kullanılması ve bu etkinin Körfezdeki güç dengesini de bozabileceği hafızalarında yer etmiştir (Goldberg, 1991). Nitekim 2011 yılındaki Bahreyndeki Şii ayaklanmasını destekleyen açıklamalar yapan Suudi Şii lider Şeyh Nimr El-Nimr 2016 yılında idam edilmiştir.

Yukarıda genel olarak bahsettiğimiz gibi Suudi Vehhabi ekolü Şiiliği İslam dışı görmesi nedeniyle onları kendi içlerinde eritmeye veya yok etmeye sevk etmiştir. Bir Şii’nin “*Suudilerin gözünde Sünniler ilk sıradadır; onlardan sonra Hristiyanlar gelir ve Hristiyanlar’ın altında da yahudiler vardır. Bizler onların gözünde Yahudilerden bile aşağıdayız*” ifadesinden anlaşıldığı gibi ehli kitaptan sonra gelmektedirler. Diğer bir bakış açılarıda İran devrimden sonra hafızalarında daha belirgin yer eden kendi rejimlerine karşı bir tehdit olarak görmeleridir. Ancak şu da bilinmelidir ki İran etkisinden bahsetmekle birlikte Şii’lerin uğradığı ayrımcılık ve ekonomik adaletsizliklere

gösterdikleri tepkide etkilidir. Hatta bölgedeki Arap Şiiilerin önemli bir bölümünün İran'a bir yakınlık duymadığı da söylenebilir. Orta Doğu'daki güç mücadelesinde İran bölgedeki Şii güç bölgeleri oluşturmak için çabalarken, Suudi Arabistan da buna karşı İran'ı kâfir ilan ederek ekonomik gücünü de kullanarak İran karşıtı bir cephe oluşturma çabasıdadır. Bu amaçla ABD ve İsrail ile işbirliğine dahi girmiştir. Mezhebi bir örtüye bürünmüş bu güç mücadelesi aslında devletlerin ulusal çıkarlarını korumak ve iç sorunlarını baskılamak (rejimlerini korumak) amacı taşımaktadır (Dağ, 2019). İki ülkedeki hâkim olan yöneticiler ülke içinde yaşadıkları krizlerde tarihten gelen mezhepsel düşmanlıkları ileri sürmekten geri durmamışlardır. Burda Suudi Arabistanın kullandığı söylem “kafir” ve “tevhid” üzerine kuruluyken, İran da “*Kâbe'nin işgalci Vehhabi-Harici güçlerden kurtarılması gerektiği*” söylemini ileri sürererek iç cepheyi konsilide etmeye çalışmıştır. İran ve Suudi Arabistan'ın bölgedeki birçok vekil savaşta parmağı vardır. Suudi Arabistan Yemene askeri müdahalede bulunurken, Lübnan, Irak ve Suriye'de vekil savaşçıları ile varken, İran Suriyede'den çekilmiş ancak Yemen, Lübnan ve Irak'ta hala belirleyici konumdadır. Bununla birlikte İran'ın nükleer silaha sahip olmasını engellemek için ABD ve İsrail ile birlikte hertürlü ittifak içersin de olan Suudi Arabistan nükleer silah elde etmek içinde girişimlerde bulunmaktadır (Domazeti, 2023). Ortadoğu barışı artık Arap-İsrail ekseninden kayarak İran-Suudi Arabistan güç mücadelesine evrilmiştir. Bu mücadelede kazanan tarafın İsrail olduğu nettir.

Yemen'deki güç mücadelesine İran bu ülkedeki Şii'lere destek vererek başarı kazanmalarına çalışmaktadır. Suudi'ler ise bunun hem perol sevkiyatlarını engeleyeceği hem de ülkesindeki Şii toplumun kontrolünü zorlaştıracakını düşündüklerinden Yemen'e Arap müttefikleriyle müdahalede bulunmuştur. Irak'ta ise İran-Suud mücadelesi Şii/Sunni ekseninde devam ederken, körfezdeki varlığı Kuveyt ve Bahreyn'i baskılamakta, BAE'ninde körfezdeki adalar nedeniyle İran ile sorun yaşaması bu körfez ülkelerini İran'a karşı Suudi Arabistan liderliğinde ittifaka itmiştir. Lübnan'da ise Suudiler 18 Mart cephesine, İran'da 8 Mart cephesine ve kendine yakın silahlı gruplara yardım etmeye devam etmektedirler (Erhan, 2016). Suriye'deki güç mücadelesi ise İran'ın bu bölgeden çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca bu güç mücadelesinde İran faktörü Suudi Arabistan'ı İsrail ile stratejik ilişkiler kurma noktasına getirmiş, ABD'in en büyük silah ithalatçısı ve Orta Doğu'daki müttefiklerinden biri yapmıştır.

Mücadele sadece sınırlar dışında değil uluslararası örgütler cephesinde de devam etmektedir. Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) gözükmeyen lideri konumundaki

Suudi Arabistan ile mücadeleleri burda da devam etmektedir. İran ambargolar sonucu petrol pazarını kaybetmiştir. Tekrar bu pazarı kazanabilmesi için eski olan teknolojisine 200 milyar dolarlık yatırım yapmasını gerektirmektedir. Bu açığı kapatmak isteyen İran modern teknolojiye sahip Irak ile anlaşarak üretim kısıtlaması ve fiyat artışları nedeniyle pazar kaybeden Sudi Arabistanın yerini alarak hem petrol arzını arttırmış hemde Suudi Arabistan'ın pazar payını azaltmıştır (Tok, 2017). Bu noktada hatırlatmada fayda gördüğüm bir husus da OPEC'te en büyük petrol üreticilerinden olan İran ve Suudi Arabistan önderliğinde 1973 yılında uygulanan petrol ambargosudur. 1973 Arap- İsrail Savaşı'yla birlikte Arap ülkelerinin İsrail destekçisi ülkelere petrol ambargosu uygulamış ve bu nedenle petrol fiyatları da artmıştır. Burda petrol ilk defa jeopetrol olarak kullanılmıştır. ABD'nin bundan aldığı ders ile önceliği petrol sevkiyatının güvenli sevkiyatı ile birlikte bir daha bir ambargonun yaşanmasını engellemekte olmuştur. Bu gün baktığımızda bu ambargoya liderlik yapan ülkeler kanlı bıçaklı olmuştur.

4.2.1.3.8. Bahreyn

Din; Müslüman % 73.7, Hristiyan % 9.3, Yahudi % 0.1, diğer % 16.9. Haliç El-Bahreyn bölgesinde yeni petrol ve doğalgaz rezervleri keşfedilmiştir. Bu bölgede 81,5 milyar varil petrol, 10-20 trilyon kübik feet doğal gaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir (Bahreyn Ülke Profili, https://ticaret.gov.tr/data/5f102cc913b87611789c8ebc/Bahreyn%20%C3%9C%9C%9C%20Pr ofili_2024.pdf, 2024). Körfez bölgesindeki coğrafi konumu ile Katar'a 45 km, Suudi Arabistana da 24 km mesafede bulunması onun Jeopolitik önemini de arttırmaktadır (Çolak, 2017).

İngilizlerin bölgeden çekilmesi üzerine Bahreyn üzerinde hak iddiasında bulunan İran konunun BM gözetiminde yapılacak referandumla çözülmesini kabul etmiştir. 1971 yılında yapılan referandumda Şiilerin de bağımsızlıktan yana oy kullanması ile ülke kurulmuştur (Dağ, 2019). İran devriminden sonrada; 1981 darbesi, 2009' daki Bahreyn'in İran'ın 14' cü eyaleti olduğu söylemi ve dini lider Hameney'in 2011' deki olaylarda İran Anayasası'nın 154. maddesi gereğince destek verdiğini söylemesi buradan vazgeçmediklerini göstermektedir (Horasanlı, (3) 2020). Ayrıca İran Anayasasının "*İran İslam Cumhuriyeti'nin toplumların tümünde insan saadetini kendi gayesi olarak bilip bağımsızlık, hürriyet, hak ve adalet yönetimini dünya insanların tümünün hakkı olduğunu ilan eder. Bununla beraber, diğer milletlerin içişlerine her tür müdahaleden tam olarak çekinmekle beraber, mazlumların zalimlere karşı haklı*

mücadelelerini dünyanın neresinde olursa olsun himaye eder” 154 maddesi ile sınırları dışındaki olaylara müdahaleyi meşrulaştırmaktadır (Doğan, 2018).

Ülkede faaliyet gösteren terör listesindeki İran destekli olduğu idda edilen yapılar ise; el-Eştar Tugayları; iktidardaki Sünni aileyi devirmek amacıyla 2013 yılında kurulan İran destekli Şii militan bir grup, Saraya el-Muhtar (diğer adıyla Muhtar Tugayı); İran'ın Bahreyn'de daha fazla nüfuz kurmasının önünü açmak ve Bahreyn Hükümeti'ni devirmek olan örgütleridir (Bahrain. 2024). İslam Devrim Muhafızları Ordusu/Kudüs Gücü (IRGC-QF); Sünni el-Halife iktidar ailesini devirmeyi ve Amerika'nın askeri varlığını kovmayı amaçlar. Hükümet karşıtı isyancı grupları fon, silah ve eğitim yoluyla destekler (Bahrain. 2019). Bunlar yanında İran destekli oldukları iddia edilen siyasi oluşumlara da bakalım. El-Vifak Cemiyeti; Şeyh Ali Selman, Dr. Said Şahabi, Şeyh Abdül Emir el-Cumari gibi önde gelen diğer Şii âlimlerce kurulmuştur. Tuiyye Cemiyeti; liderliğini Ayetullah Ali Sistani'nin Bahreyn'deki temsilcisi olan Ayetullah Şeyh İsa Kasım yapmaktadır. İran Kum'da yaşadığı iddia edilmektedir. Emel Cemiyeti; manevi lideri Seyyid Hadi Müderrisi, 1981'de Al-i Halife'ye karşı darbe girişiminden dolayı sürgün edilmiştir. Bahreyn birinci derecede tehdit algılaması İran'ın ülke içindeki terörist gruplara verdiği destektir. Bu tehdit algısına göre savunmasını oluşturmuştur. Ordusunun % 80'ini Pakistan ve diğer Arap ülkelerinden Sunni personel oluştururken iyi donanımda sahiptir. ABD, Suudi Arabistan, İngiltere, Kuveyt ve BAE ile güvenlik ilişkilerine sahiptir. ABD Deniz Kuvvetleri Merkez Komutanlığı burada konuşlanmış ve bölgedeki deniz ticaret yollarının güvenliğini sağlayan Birleşik Deniz Kuvvetleri koalisyon gücünde ev sahipliği yapar. Ayrıca ABD tarafından NATO Dışı Büyük Müttefik statüsü vermiştir (Horasanlı, (4), 2020).

Yukarıda da bahsettiğimiz bu tehdit algısı, Şiiilerin İran siyasetine hizmet ettiği sonucunu doğurmuştur. Bu da onların ekonomi, devlet yönetimi, ordudan uzaklaştırılmalarına neden olmuştur. Çoğunluğu oluşturan Şii nüfusun dengelenmesi için Sunni Araplara vatandaşlık vermesi de huzursuzluk yaratmıştır (Dağ, 2019) ve Sunnilerle eşit haklara sahip olmak isteyen Şiiiler hak mücadelesine girmişlerdir. Ayaklanmalar (2011) Suudi Arabistanın desteğiyle zorla bastırılmıştır. Suudi Arabistan Bahreyn'deki Şiiilerin güçlenmesinin Doğu Bölgesinde yaşayan Şiiileri de etkileyeceğinden endişe duyması onun her türlü desteği vermesine neden olmuştur. Ülke İran ve Suudi Arabistan'ın güçlerini sınıadığı ilk yer olmuştur (Domazeti, 2023).

İran'ın bölgedeki politikalarının bir sonucu olarak Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri, İsrail ile İbrahim Anlaşmaları'nı (2020), Bahreyn, Amerika Birleşik Devletleri ile savunma ve güvenlik, gelişen teknolojiye, ticarete ve yatırıma kadar çok çeşitli alanlarda iş birliğini artırmak için Kapsamlı Güvenlik Entegrasyonu ve Refah Anlaşması'nı (C-SIPA) (2023) imzalamışlardır.

4.2.1.3.9. Yemen

Coğrafi konum olarak Orta Doğu'da Arap Yarımadası'nın güney ucunda, doğusunda Umman, kuzeyinde Suudi Arabistan, batısında Kızıl Deniz, Güneyinde Hint Okyanusu bulunur (Yemen Ülke Profili, <https://ticaret.gov.tr>, 2024). Jeopolitik konum olarak, Akdenizi ve Kızıldenizi, Hind Okyanusuna bağlayan Aden Körfezi ve Babül Mendep Boğazı küresel petrol-doğalgaz ticaretinin % 12'si, taşımacılık ticaretinin % 30'unun gerçekleştiği bu su yolları girişindedir (Bardakçı, 2024). Ayrıca Mekke ve Medine'nin savunması içinde kritik bir konumdadır.

Müslüman % 99.1 (%65'i Sünni (Şafi Mezhebi) ve % 35'i Zeydi ve küçük bir grup İsmaili'dir. Yahudi, Bahai, Hindu ve Hristiyanlar da yaşamakta olup birçoğu mülteci veya geçici yabancı ikamet edenlerdir (Yemen, <https://www.britannica.com>, 2025). Yemen'de Afganistan'da olduğu gibi devletten de mezhepten de önce kabileye bağlılık sosyal bir gerçekliktir. Ülkede 399 şeyh kabile lideri bulunur ve Yemen'de birçok sorun bir tahmine göre % 80'i kabile kurallarına göre çözülür. Özellikle kuzey bölgesinde yaşayan kabilelerin çoğu Zeydi olup kırsala hâkimdirler (Domazeti, 2018).

Zeydiyye Mezhebi, Hz. Hüseyin'in oğlu Ali Zeynelâbidîn'den torunu olan 740 yılında Emevilerle yapılan savaşta öldürülen İmam Zeyd'den ismi alır. (Köse, <https://islamansiklopedisi.org.tr>, 2013). MÖ 864 İran'ın kuzey batısında Hazar Denizi'nin de güneyinde hâkim mezhepken Safeviler zamanında On İki İmam Şii'liğinin etkisi altında erimiştir. Ancak mezhep Yemen'de varlığını sürdürmüştür. Zeydiyye'ye mezhebî kimliğini kazandıran kişi Yahya b. Hüseyin (ö. 910) Yemen'deki ilk Zeydî devletinin kurucusudur (Büyükkara, 2013).

Tarihsel olarak dünya ticaret rotalarının önemi günümüzde de devam etmektedir. Nitekim Çin'in “*Bir Kuşak Bir Yol*” veya “*Yeni İpek Yolu*” projesi malların Avrupaya taşınmasında önemli bir eşik noktasıdır. Proje kapsamında Yemen'in jeopolitik konumu ileride Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki (BAE) Dubai gibi merkezlerin ticari önemini

giderek azaltması bekleniyor. Bu nedenle BAE'leri Suudi Arabistan itifakı içinde bölgeye müdahale eden askeri güç içerisinde olmuş ve ülkenin liman şehirlerinin olduğu kıyı şeritlerini Güney Geçiş Konseyi vasıtasıyla kontrol altına almıştır. Bu açıdan bakıldığında Yemen'deki kargaşa BAE'nin yararına gözüküyor. İlginçtir Libya, Irak, Suriye gibi Yemen'de üçe bölünmüştür. İran dış politikasının eserimidir diye sorası geliyor insanın. Acaba bu durum İsrail için uygun düşen bir pozisyon mudur? sorusunu da ileride tartışırız. Bu durum, Yemen ihtilafının küresel, ticari ve ekonomik boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus ise ABD'nin bölgedeki en yakın müttefikleri olan Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin Temmuz 2018'de Çin-Arap İşbirliği Konseyi'ne katılmamış olmalarıdır (Domazeti, 2018). Yemen'deki olaylara Hindistan-Ortadoğu-Avrupa Ekonomik Koridoru (IMEC) bağlamından ayrı değerlendirmek mümkün gözüküyor. Mevcut istikrarsızlık; oyunda Yemen ve Kızıldeniz'i saha dışına çıkaran IMEC projesine bölge ülkelerinin desteğini arttıran bir araç olarka karşımıza çıkıyor (Tahvil, 2023).

İran dış politikasının İsrail çıkarlarına yönelik bir hizmet mi gördüğü sorusunu yukarıda sormuştuk. Suudi Arabistan, İran anlaşmasının Çin vasıtasıyla imzalanmasına İsrail eski başbakanlarından Yair Lapid “*İsrail hükümetinin tam ve tehlikeli bir dış politika başarısızlığı*” olarak ifade etmiştir (Domazeti, 2023).

Kendini genelde Şia yerine Zeydiler olarak tanıtan mezhep sunniliğe çok yakındır ve bir nevi beşinci mezhep olarak görülür. Ancak son yıllarda (Afganistan cihadından dönenlerinde etksi yadsınamaz) kuzeydeki Suudi destekli selefi hareketler ve ekonomik olarak ihmal edilmişlik Zeydî Hûsî hareketinin doğuşunda önemli faktörler olmuştur (Büyükkara, 2013). Yemen'in ekonomik olarak kötü yönetilmesi, körfez savaşında Irak'ın yanında olması ve Arap Baharı ile ilerleyen olaylar sonucunda iç karışıklık içine girmiştir. Yukarıda bahsedilen jeopolitik önemi yine bölgede Riyad, Tahran güç mücadelesi yaşanmasına neden olmuş ve bunun gelecekte Cibuti, Eritre, Etiyopya ve Mısır'ı da karıştırabilecek etkiye sahip olduğu değerlendirilmektedir (Domazeti, 2018).

İran devrimden sonra Kum kentinde dini eğitim alan öğrenciler arasında yer alan Husilerin mevcut lideri Abdul Malik El-Husi'nin babası (Tamer, 2017) Hüseyin Bedrettin Husi tarafından başlatılan hareket özellikle Suudi Arabistan'ın kendi ülkesindeki Şiileri'de etkilemesinden çekinmesi nedeniyle yaptığı müdahaleler sonucu büyümüştür.

İran desteği ile başkenti ele geçiren Hussiler 2014 yılında yönetimi ele almışlardır (Dağ, 2019).

Bardakçı Yemen Cumhuriyetini yetersiz doğal kaynakları, dengesiz politik yapısı ve sonucunda idare edilemeyen yoksul bir ülke olarak başarısız devletler kategorisinde değerlendirir (Bardakçı, 2024). Başarısız devletler insan hakları saygılı bir davranış göstermez, komşuları ile saldırgan bir ilişki içindedirler. Kitlemel göç ve felaketlere yol açarlar. Yaşamlarını sürdürmek ve temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapmak için din, dil, adalet, aile, hukuk, mülkiyet, devlet vb. insanlarca oluşturulan ve belli düzeni, yasası, ilkesi bulunan manevi varlıkları bir araya getirip yönetme yetisine sahip olmamış veya kaybetmişlerdir. Sonuç olarakta oluşturdukları uygun ortam da uluslararası terör örgütlerini barındırırlar. İşte bu aşamada yeni devlet inşası nasıl gerçekleşeceği konusu gündeme gelmiştir. Oded planına benzer daha güçlü (kontrol edilebilir) ve daha küçük... (Fukuyama, 2005).

Yemen'deki Tahran Riyad mücadelesine jeopolitik perspektiften baktığımızda mezhepler bu mücadelede taraflara ulusal çıkarlarına sağladığı katkı kadar önemlidir. Yani iki devlet için amaçlarına ulaşmada kullanacakları tuşlardan sadece biridir (Domazeti, 2018). Süreç Yemen'in körfez krizinde Irak'ın yanında yer almasıyla başlamıştır. Suudi Arabistan ve uluslararası toplum tarafından izole edilen ülkede ekonomik kriz çıkmış, kriz ortamında Husiler İran etkisinde keskinleşmiş ayrıca Suudi'ler tarafından da cihadçı selefilere karşı desteklenmiş ancak İran'ın baskın çıkması sonucu politikalarını değiştirmiştir. 2011 Arap Baharı etkisiyle de ülke çeşitli nüfus alanlarına bölünmüştür. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi asıl itaatin kabilelere olması parçalanmayı daha da hızlandırmıştır (Dağ, 2019).

Ancak Husilerin İran ile ilişkilerinde sınırın ne olduğu hakkında farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden biri Husilerin Velayeti Fakih teorisine bağlı olduğudur. Yaşamlarının bir bölümünü İran'da geçiren Hüseyin Bedreddin el-Husi'nin Humeyni'nin emri ile Yemen'e döndüğüdür. Bunu da döndüklerinde İran lehine yaptıkları propaganda (Humeyni'nin kasetlerinin izletilmesi eğitim faaliyetleri vb.) faaliyetleri, sloganları ve özel günlerin kutlanmaya başlanmasında (Aşüre günü, Velayet günü vb.) görünmekte olduğu iddia edilmektedir. Diğer bir görüş ise On İki İmam Şii'liği içinde Zeydiliğin erimiyeceğini iddia eder. Husilerin, mezhepsel farklılıkları, tarihsel deneyimleri ve liderlerinin kişisel ve siyasi görüşleri nedeniyle İran'a karşı nispeten bağımsız bir yaklaşım sergiledikleri söylenebilir. Bu durum, İran'ın, örgütün yapısı, siyasal ve

düşünsel tercihleri, bölgesel ve uluslararası meseleye ilişkin duruşu üzerindeki etkisinin zayıf olduğu anlamına gelmektedir (Tahvil, 2023).

Sonuç olarak baktığımızda Yemen'in Suudi Arabistan için; stratejik konumu, 1458 km'lik çok uzun bir sınıra sahip olaması, içinde barındırdığı İran etkisindeki Zeydi nüfus ile ülkede konuşlanan cihadçı selefi terör örgütleri bir güvenlik sorunu yaratmaktadır. Dünya ticareti bakımından çok önemli olan bu suyunun Husiler tarafından kontrolü bölgede İran etkisini artırmasına ve Suudi Arabistan'ın çevrelenmesine neden olacaktır (Bardakçı, 2024). İran açısından; Afrikaya açılabilceği bir kapı olması, Suudi Arabistanı Kuzey'den Irak, Güney'den Yemen ile çevreleyebilme kapasitesi kazanımı, dünya ticareti için önemli olan bir suyunun, Aden körfezinin ve Kızıldenizin kontrolünün sağlanması bakımından önemlidir (Tamer, 2017).

İran Hilali ve son olarak Direniş Ekseni olarak adlandırılan ABD'nin bir kara harekâtı kararı almadığı sürece Şii Hilali'nin en uç noktasında tutunmaya devam edeceği değerlendirilmektedir.

4.2.1.3.10. Birleşik Arap Emirlikleri

Birleşik Arap Emirlikleri (BAE); Abu Dabi, Dubai, Sharjah, Fujairah, Umm Al Quwain ve Ajman Emirliklerini biraraya gelmesiyle 1971 yılında kurulmuştur. Bilahare Ras Al Khaimah da 1972'de federasyona katılmıştır. Böylece BAE, sözkonusu 7 Emirliğin oluşturduğu bir federasyon haline gelmiştir. Federasyonun kuruluşundan itibaren, Devlet Başkanının Abu Dabi Emiri, Başbakanın ise Dubai Emiri olması yönünde yazılı olmayan bir mutabakat vardır. Dış politika, güvenlik, ordu ve askeri konular ağırlıklı olarak Abu Dabi Emirliği'nin kontrolündedir (Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili. 2024). Dini yapısı Müslüman % 74.5 (resmi) (Sünni % 63,3, Şii % 6,7, diğer % 4,4), Hristiyan % 12.9, Hindu % 6.2, Budist % 3.2, agnostik % 1.3, diğer % 1.9 (2020 tahmini) (BAE, 2025). Büyükkara Kuveyt ve Birleşik Arap Emirliklerinde yaklaşık yüzde 20 (Büyükkara, 2013) Arıkan ise BAE'lerinde yüzde 9.2 oranında Şii olduğunu tahmin etmektedir (Arıkan, 2018).

Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri ile Cumhurbaşkanlığı Muhafızlarına sahip olan 65 bin aktif ve önemli sayıda yabancı personelden oluşan bir kuvvete sahiptir. Basra Körfezindeki en eğitimli ve birçok yeteneğe sahip güçlerden biridir. ABD ve Fransa ile

arasında güvenlik ve işbirliği bağları mevcuttur. Fransız ve ABD askeri üslerine ev sahipliği yapar (BAE, 2023).

Özellikle 1990 sonrası BAE'lerinin dış politikasının oldukça aktif olduğunu görüyoruz. 1971 den beri İran hâkimiyeti altında buluna Ebu Musa ve Tunb adaları iki ülke aralarındaki ilişkileri günümüze kadar etkileyen bir konu olarak ortada durmaktadır. İran'a karşı Batı'lı güçler ile işbirliğini tercih etmiş olan BAE'leri yine İran karşıtı bir oluşum olan Körfez İşbirliği Konseyinde de yer almıştır. Bu politik duruşu ile başta Bahreyn'deki Şii ayaklanmasına bastırmak için asker göndermiş, Umman'daki hareketlere karşı mevcut hükümete mali yardımda bulunmuştur. Yemen'in Güney kıyı bölgesi ile Husiler için önemli bir gelir kapısı, gıda ve insani yardımların giriş noktası olan liman kenti El-Hudeyde'yi kontrolü altına almış ve Güneyli ayrıcılıkları desteklemeyi sürdürmüştür. Afganistan ve Somali harekâtlarında da yer almıştır (BAE Dış İlişkiler, 2025). Emirlik çıkarlarının Filistin Devleti tarafından dikkate alınmadığını iddia ederek 2020'de BAE'leri ABD'nin arabuluculuğunda İsrail ile İbrahim Anlaşmasını imzalayan BAE'likleri Bahreyn, Mısır ve Ürdün ile birlikte İsrail'i tanıyan dördüncü Orta Doğu ülkesi olmuştur. Genel olarak BAE'lerinin Orta Doğu politikasına baktığımızda; mevcut yapının yani monarşilerin korunması, monarşilere karşı olan Müslüman Kardeşler ve Monarşileri İslam dışı ilan eden Humeyni rejimine karşı mücadele etmek ve bunlara karşı olan yapılara destek vermektir (Cook, 2022).

Bu amaçla Libya'da, Mısır'da, Katar'da, Yemen'de aktif olarak hem askeri ve hem de ekonomik boyuttayla karşı mücadelede Suudi Arabistan ile ortak politikalar üretmiştir. Son zamanlarda ve ileride bu ortak harekette karşılıklı çıkar çatışmaları nedeniyle sorunlara karşılaşmıştır. Yemen'de stratejik öneme sahip limanları kontrol altında tutmak amacıyla Suudi Arabistan'ın desteklediği merkezi hükümet yerine kendisinin organize ettiği Güney Geçiş Konseyini (GGK) desteklemiştir. GGK aracılığı ile gerçekleştirilen Aden Körfezi girişinde son derece stratejik Sokotra adasını da işgal etmiştir. İsrail ile İbrahim anlaşmasını yapması, ekonomik alanda OPEC'te petrol üretiminin kısıtlanması konusunda karşı karşıya gelmesi (İran gibi kısıtlamaya karşı çıkmıştır), finans ve turizm eksenli mücadeleleri, Hava yollarında ki rekabet iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir (Yüksel, 2021).

4.2.1.3.11. Katar

Çoğunluk Sunni Müslüman olup Yönetici Al Thani ailesi Vehhabidir. Hristiyanlar ve Hindular diğer büyük grupları oluşturur. Müslüman % 65.2, Hristiyan % 13.7, Hindu % 15.9, Budist % 3.8, diğerleri % 1.3' dür (Dinler, 2020). Şii nüfusu Izady % 9.2, Nasr % 16 olarak vermiştir (Arıkan, 2018). Büyükkara ise yüzde 15'lik bir Şii nüfusun olduğunu ifade etmektedir (Büyükkara, 2013).

1971'de bağımsızlığını ilan eden Katar, İran'ın bölgede oluşturduğu tehdide karşı ve ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla Suudi Arabistan, Kuveyt, Bhareyn, BAE, Umman ile birlikte Körfez İşbirliği Konseyi (KİK)'ne katılmıştır. Ülke genelde arabulucuk girişimleriyle öne çıkmıştır. Ukrayna, Yemen, Lübnan ve İsrail-HAMAS savaşında rehinelere, insani yardımlar ve ateşkes görüşmelerinde arabuluculuk görevini icra etmiştir. Ancak Şii Müslüman din adamı Şeyh Nimr El-Nimr'in Suudi Arabistan'da idam edilmesi üzerine başlayan olaylar neticesi İran'la kesilen diplomatik ilişkileri yeniden başlatması, İran ile kuduğu ilişkiler ve İslamcı gruplara verdiği destek nedeniyle Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Bahreyn tarafından abluka uygulamasına maruz kalmıştır. Fakata uygulamanın Katar üzerinde bir etkisinin görünmemesi ve İran ile ilişkilerde daha ileri gidilmesi ablukayı sonlandırmıştır (Kristal, J.A., Anthony J.D, 2025).

ABD tarafından savunma ve güvenlik alanlarında çeşitli imtiyazlar veren NATO Dışı Büyük Müttefik statüsü verilen Katar ABD Merkez Komutanlığı'nın (CENTCOM) karargâhına ve Al Udeid Hava Üssü de dâhil olmak üzere çeşitli askeri tesislerde birkaç bin ABD askeri gücüne ev sahipliği yapmaktadır. Türkiye'nin de iki askeri üssü bulunan Katar ile yakın güvenlik ilişkileri vardır (Katar, 2025).

4.2.1.3.12. Kuveyt

1756 yılından beri Al-Sabah ailesi tarafından yönetilen Kuveyt'e Kuveyt'liler ülkede azınlıkta olup nüfusun yaklaşık üçte ikisini Güney ve Güneydoğu Asya'dan gelen göçmen işçiler oluşturmaktadır. Nüfusun % 77.6 Müslümlar (% 70 Sünni, %30 Şii), % 16.9 Hristiyan, % 5.5 Hindu ve diğerleri oluşturur. (Kuveyt'in Temel Göstergeleri, 2017). Izady Kuveyt'te Şii'leri % 22.8 olarak göstermiştir (Arıkan, 2018).

Devrim sonrası İran; Kasım Süleymani ile birlikte öldürülen Haşdi Şabi liderlerinden Ebu Mehdi el-Mühendis'in (1983 yılındaki Kuveyt bombalamalarına ve

suikast girişimlerine karışan ve gıyabında idama mahkûm edilmiştir) içinde olduğu milis faaliyetlere girişmiştir (Ebu Mehdi el Mühendis, 2021). Yapılan saldırıları İslami Cihat üstlenmiş ve el-Mühendis'in adı da şüpheliler arasında geçmiştir. 1990 Irak işgalinde Kuveytli Şiilerin hükümetin yanında yer almaları Kraliyet ailesinin onları kucaklamasına vesile olmuştur ve körfez ülkeleri içersinde ekonomik, sosyal ve siyasal olarak en iyi pozisyona gelmişlerdir. Hatta tarihinde ilk defa bir kadın Şii Masume el-Mübarek bakan olarak görevlendirilmiştir. Bu yaklaşımlar ülkede İran etkisini en aza indirmiştir (Horasanlı, (4), 2020). Bölgede istikrarın sağlanması açısından Kuveyt örneğinin daha detaylı incelenmesi faydalı olacaktır.

Tahran yönetiminin Sünnilere karşı kötü muamelesini eleştirirken, Arap ülkelerindeki Şiilerin de maruz kaldığı davranışı aynı şekilde görmek ve eleştirmek önemlidir. Mezhepsel çatışmalarda sadece bir tarafı suçlamak, sorunun çözümünü zorlaştırır. İran'ın dış politikada mezhepçi davranışını etkisiz hale getirmekte Arap monarşilerinin sorumluluğunda olacaktır. Arap Baharı döneminde Suudi Arabistan'da başlayan Şii protestoları, hukuki hak talepleriyle ortaya çıkmış; ancak bu talepler sert bir şekilde bastırılmıştır. Ne İslam dünyasından ne de Batı'dan bu duruma karşı anlamlı bir eleştiri gelmemiştir. Arap Baharı döneminde yaklaşık 30. 000'i aşan siyasi tutuklunun büyük bir kısmını Şii muhalefet oluşturmuştur (Dağ, 2019).

4.2.2. İran ve Orta Doğu Şii'leri

Friedrich Ratzel "*Hayat Alanı*" (1901) eserinde ilk defa "*Lebensraum*" kavramını ortaya atmıştır. "*Var oluş mücadelesi*" nin aslında bölge savaşı olduğunu ifade etmiştir. İran rejimi içinde "*var oluş*" bu teoriden hareketle İran ekseninde vücut buluyor. Velayeti Fakih teorisi ile inşaa edilen İran rejimi Batı ve emperyalizm karşıtı sloganlarla ön planana çıkan devrim bölgesindeki Şii nüfus içinde de etkili olmuştur. Bu Şii nüfusa sahip ülkelerin bunu bir tehdit olarak algılamasına neden olmuştur. Yukarıda anlatıldığı gibi pekde haksız olmadıklarını söyleyebiliriz (Reyhanoğulları, Özgen, 2023).

Kral Abdullah ile CCN arasında yapılan röportajda;

"CNN: Suudi Arabistan'ın görünüşte saldırgan yeni dış politikasının ardındaki strateji nedir? Lübnan'da, Suriye'de, Irak'ta, Katar'da ve tabii ki Yemen'de İran'a meydan okuyor. Tüm bu yerlerde, alabileceği en saldırgan tavrı almış gibi görünüyor. Tüm bu

durumlarda, şimdiye kadar, pek başarılı olamadı. Bu neden oluyor ve devam etmesini bekliyor musunuz?

Kral Abdullah: Majesteleri Kral Selman'ın bir süredir görmediğimiz proaktif bir Suudi rolü üstlendiğini düşünüyorum. Ve daha önce de söylediğim gibi, İran politikalarının birçok Arap devletine müdahale ettiğini ve yine, dünyamızın bizim tarafımızdaki grupların ve konuların dini bir bağlamda kullanılmasının tehlikesini görüyoruz. Ve sanırım bunu ele aldım. Dolayısıyla, sadece Suudi Arabistan değil, aynı zamanda bazı Körfez ülkelerinin de, sizin de belirttiğiniz gibi, Yemen, Irak, Suriye ve Lübnan'da ve dünyanın diğer bölgelerinde gördüklerini gördükten sonra endişeleri olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla aramızda bir gerginlik var, bölgemizde oynanan politika var ve biz İranlıların bunu durdurmasını istiyoruz. Dolayısıyla, bence Suudi politikası, kırmızıçizgilerin burada olduğunu söylemektir” (Zakaria, 2018).

Devrim sonrası yeni rejim, batı desteğinden yoksun kaldığı ve yalnızlaştığı bir bölgede varlığını korumak ve güçlenmek için çaba göstermiştir. İslam Devrimi ile dış politika hedefi yeniden şekillenmiş ve rejim ihracı ile kendini göstermiştir. Aslında İran, mezhepsel siyaset yerine bölgesel çıkarları öncelikli yapan bir yaklaşım izlemiştir. Şiilik, bu çıkarları elde etmek için İran'ın elindeki yardımcı bir unsur olmuştur. İran devrim öncesi ve sonrasında jeopolitiğini ve ulusal çıkarlarını Şii jeopolitiğine ve Şiiliğin gücüne tercih etmiştir. Şii Hilali, İran'ın ulusal çıkarlarını takip etmesinde en etkili silah olarak kullanılmıştır (Dündar, 2019).

İran Devrimi, Şiilere iktidara giden yolu öğretmekle kalmamış, aynı zamanda Şii siyasi hareketlerine finansal, manevi ve örgütsel destek de sağlamıştır. 1960'lar ve 1970'lerde, birçok Şii, Arap milliyetçiliği ve sol ideolojilere yönelmeyi denemiştir. Açık bir şekilde kendini gösteren Şii siyasi hareketleri (Lübnan'da EMEL, Irak'ta Dava, Afganistan'da Hizbi Vahdet, Pakistan'da Tarik- Caferi) ancak 1970 ve 1980'lerde sahneye çıkarak varlık göstermiştir (Sinkaya, 2007). İran Devrimi, modern Orta Doğu siyasetinde önemli bir dönüm noktası olarak öne çıkmaktadır. Bu devrim, bölgede hem Sünni (ilk başlarda) hem de Şii İslamcılarının harekete geçmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra, İran'ın jeopolitik rolünü de artırmıştır. Devrim, birçok Şii azınlık topluluğunu cesaretlendirerek, onların kimliklerini güçlendirmiştir. Ziyaülhak'ın İslam'a olan bağlılığı ve Pakistan'ı İslami bir sisteme dönüştürme çabaları, İran'daki Şii devriminden önce başlamış olmasına rağmen, Pakistan'ın İslam devleti olma hedefini önemli ölçüde

hızlandırmıştır. Bununla birlikte devrim politikalarına karşı Sünni radikal grupların oluşumunda arttırmıştır (İşcan, 2018).

Devriminin ardından, Lübnan özelinde Hizbullah ile güçlü bağlar kurmuş hata Hizbullah lideri Ayetullah Hasan Nasrallah İran dini lideri Ali Hamaney'e biat ederek Lübnan'daki temsilcisi olmuştur. Hizbullahı Hizbullah yapan İsrail ile mücadelesi olmuştur. Bu mücadelede Müslüman Kardeşler, Arap medyası, bölge halkı Lübnan Hizbullahına destek vermiştir. Buna rağmen bölge ülkelerin Şii ekseninin en batı ayağını oluşturması algısını oluşturmuştur. İran, Hizbullah'ın İsrail'e karşı yürüttüğü mücadeleyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemiş ve İsrail karşıtlığı üzerinden bölge devletlerinin desteğini sağlamayı hedeflemiştir (Aydın, 2021).

Gördüğümüz İran'ın Bahreyn'deki hareketleri destekler politikaları, Irak' ta Ayetullah Sistani'nin Şii iktidarını sağlama politikaları körfez ülkelerindeki Şii'leride etkilemiştir. Ayetullah Humeyni'nin *"İslam monorşi ile uyuşmaz"* fetvası ile birlikte Şii çoğunluk veya etkili olabilecek azınlığa sahip başta körfez ülkeleri, İslami rejim isteyen grupların desteklenmesi üzerine bölge ülkelerini alarma geçirmiştir.

Kral Abdullah'ın CCN'ne verdiği röportajda;

CCN *"Ve Arap Baharı çok hızlı bir şekilde Arap Kışı'na dönüşmüş gibi görünüyor. Güçlü adamlara ve otoriterliğe geri döndük. Bu vaadin işe yaradığı görünmüyor."*

Kral Abdullah *"Eğer izin verirsiniz, Arap Baharı'nın, dediğim gibi, değişim isteyen gençler tarafından başlatıldığını düşünüyorum ve hak ettikleri değişimi. Daha sonra, bence Batı tarafından desteklenen, Batı medyası tarafından desteklenen dini kuruluşlar tarafından kaçırıldı, orada yaşayan hepimiz Aman Tanrım! Bu hikâyenin nasıl biteceğini tam olarak biliyoruz derken. Ve bu, bahsettiğimiz birçok ülkede gördüğünüz istikrarsızlıkları yarattı....."* (Zakaria, 2018)

Bir iktidar değişimi veya büyük bunalım dönemlerinde mezhepsel kimlikler istismar edilmekte ve Arap Baharı sürecinde de Suudi Arabistan ve İran gibi ülkeler tarafından karmaşık iç huzursuzlukları ve reform taleplerini gizlemek amacıyla kullanılmışlardır. Dini bir kisve altında sorunların ideolojik olarak çözümsüz olduğunu göstermek istemişlerdir (İşcan, 2018). Kral Abdullah röportajda söylendiği gibi *"Kara Kışa"* dönüşen Arap Baharı'nın Suudi Arabistan liderliğindeki körfez ülkelerinin,

rejimlerinin çökmesinden endişe ederek olayları içeriden sabote etmeleri ifade etmiştir (Tan, 2020).

Arap Baharı sonrası İran; Irak, Yemen, Lübnan ve Suriye gibi dört Arap ülkesinde önemli kazanımlar elde etmiştir. Bu başarılar, bölgedeki mezhepsel bölünmeler ve dış müdahalelerin etkileriyle ilişkilidir. Bu durum, Suudi Arabistan ve İsrail için büyük bir tehdit oluşturmuş ve iki ülke arasında yakınlaşmaya yol açmıştır. İsrailliler, Suudilerle ortak bir bakış açısına sahip olduklarını ve istihbarat paylaşma isteğini dile getirmiştir (Miller, 2017). Ancak Suriye ve Lübnan'daki son gelişmeler İran'ın bölgesel gücünü sorgulatmış görünüyor.

2010 yılında Tunus ve Mısır'da başlayan Arap Baharı, Ortadoğu'da büyük etkiler yaratmıştır. “*Ekmek, adalet ve özgürlük*” talepleriyle başlayan bu süreç, Suriye'de şiddetli çatışmalara dönüşmüştür. Suriye'deki iç savaş, isyancılar ve rejim güçleri arasındaki çatışmanın yanı sıra mezhep sorunlarını da beraberinde getirmiştir. 2014 yılında IŞİD'in ortaya çıkmasıyla Irak'ta yeniden bir iç savaş başlamıştır. İstikrarsızlık, radikal grupların doğmasına yol açmıştır. Irak Başbakanı Nuri el-Maliki, Körfez ülkelerini bu duruma katkı sağlamakla suçlamıştır (Demir, 2019). İlginç olan “*Ekmek, adalet ve özgürlük*” sloganları ile birlikte Orta Doğu'daki sorunların tamamı mezhep sorunlarına, mezhepsel çatışmalara evrimleşmesidir. Altı yüz yıllık Osmanlı hâkimiyetinde ortak yaşam anlayışı sağlanmışken son yüzyılda görünen yüzü mezhep çatışmaları olan oluşumlar bölgeyi dış güçlerin etkisine açık bırakmıştır.

İran'ın Arap Baharında uyguladığı politikalarını anlamak için Tunus, Mısır, Yemen, Bahreyn, Suriye ve Libya politikalarına bakmak gereklidir. Tunus'taki ayaklanmasını İran Devrimi'nin getirdiği “*İslami Uyanış*” ile ilişkilendirerek bu sürecin yayılmasını amaçlamıştır. Mısır'daki ayaklanmalara ise Hüsnü Mübarek'in İran'ın bölgedeki etkisini azaltma çabasında olması nedeniyle destek vermiştir. Yemen'deki ayaklanmada Şii Zeydilere destek vererek Suudi Arabistan'ın etkisini dengelemeye çalışmıştır. Ayrıca, Basra Körfezi'nde bölgesel güç haline gelmek ve rejimin güvenliğini sağlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle 1970'te Şah'ın vazgeçtiği Bahreyn toprakları üzerindeki hak iddialarını, 2009 tanımadığını açıklamıştır. Bahreyn'de Şii bir hükümetim kurulmasını desteklemiştir. Suriye'deki ayaklanmaları ise Beşşar Esad'dan yana tavır alması, ABD ve İsrail ile güç dengesini koruma amacı taşımaktadır. Suriye, İran için önemli bir stratejik noktadır ve bu bağlamda Hizbullah ile olan bağlantıları devam ettirmek ve Akdeniz'e inmek açısından önemliydi. Libya'daki

olaylara başta İslami uyanış şeklinde yaklaşmıştır. Ancak daha sonra bölgenin düşman olarak nitelediği Batılı devletlerin etkisine girmesini engellemek için politikasını değiştirmiştir. Tüm bunlara baktığımızda İran ulusal çıkarlarına göre politikalarını inşa etmekte ve yeri geldiğinde mezheb tuşlarını da kullanmaktan imtina etmemektedir (Aydın, 2021). İran, Batı yanlısı yönetimlere karşı değişime olumlu bakmış, ABD'nin Orta Doğu'daki gücünü zayıflatmayı hedeflemiştir. İran'ın bu desteklemesi, Batı yanlısı monarşilerin yıkılması isteğiyle bağlantılıdır, ancak esas olarak kendi politikalarına yakın yönetimlerin devamını istemektedir. Bu nedenle, İran, İsrail ve ABD ile benzer politikalar izlemeyen rejimlerin varlığını desteklemektedir (Reyhanoğulları, Özgen, 2023).

4.2.3. Bölgesel Güç İran ve Mezhep

İran, mezhepçi ve çatışmacı bir ülke olarak algılanmaktadır. Bu algının nedeni, bölgedeki silahlı milislere sağladığı destek ve özellikle orta ve hafif silahlar yanı sıra füze platformları kurmasıdır. Örneğin, Husiler'in Suudi Arabistan'a fırlattığı füzelerin İran kökenli olması bu durumu gösterir. İran, sadece Şii grupları desteklemekle kalmayıp, mezhepçi imajını azaltmak için Sünni gruplarla da işbirliği yapmaya çalışmıştır. İran, devletlerarası ilişkileri bir gereklilik olarak yürütse de, dış politikasının temelinde devlet dışı aktörler ve çıkar grupları ile kurduğu ilişkiler yer almaktadır

Hayfa Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim görevlisi Benjamin Miller, İran'ın Irak, Yemen, Lübnan ve Suriye gibi ülkelerde önemli kazanımlar elde ettiğini vurgulamıştır. İran'ın bölgedeki gücünün artışı, bu ülkelerdeki gelişmelerle doğrudan ilişkilidir. Nitekim Suriye'yi kaybetmesi ve Lübnan Hizbullah'ına İsrail tarafından yapılan saldırılar ile Hizbulahın bozulan imajı bunu göstermiştir. Bu kayıplar İran'ın kendi içine dönmesine neden olmuştur.

2003 sonrası İran yürüttüğü politikalar ile Irak'ta İran yanlısı Şii grupların iktidara gelmesini, Bahreyn'de Sünni iktidara karşı isyan başlatan Şii muhalefeti destekleyerek körfezde etkisini arttırmasını, Suudi Arabistan'ın batısındaki Şii nüfusun hareketlenmesini, Yemen'deki Zeydileri ve Afganistan'daki Hazaraları Şii siyasetine dâhil etmesi bölgedeki etkisini arttırmıştır (İşcan, 2018).

İran'ın bölgede büyük başarılar elde etmesinin ve etkinliğinin artmasında mezhepsel bölünmeler ve dış müdahalelerin etkileri tartışılmaktadır. Bu kazanımların

sebepleri, özellikle sınır ötesi Şii bağlantıları ve dış müdahalelerin yarattığı istenmeyen sonuçlar olarak öne çıkmaktadır (Miller, 2017).

Buna ilk örnek İsrail'in Lübnan'a müdahalesidir. 1982 İsrail işgali ve Mayıs 2000'e kadar Güney Lübnan'ın işgali İran destekli Lübnan Hizbullah'ını güçlendirmiş ve İran vekili olarak ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Ayrıca, İsrail'e karşı mücadelede Hizbullah'a silah taşıma ve Lübnan içinde bir yönetim kurma konusunda meşruiyet kazandırmıştır. İkinci örnek ise ezeli düşman Irak'ın İran etkisine girmesi olmuştur. İran, Irak'ta etkisini artırması ise Riyad için güvenlik sorunları yaratmıştır. Diğer bir örnek ise Yemen'de Suudi Arabistan ve koalisyon ortaklarının yaptığı harekât, Husilerin İran ile ittifakını güçlendirmiş, Yemen nüfusunun büyük bir bölümünü Suudilerden ve Sünni müttefiklerinden uzaklaştırmıştır. Yemen İran için Afrika'ya açılan bir kapı ve de Suudi Arabistan'ın çevreninmesini sağlayacak bir değer taşımaktadır (Avcı, 2022).

Ancak tüm bu politikaların sürdürülebilirliğini incelediğimizde; Karagiannis; İran'ın dış politikasının mezhep odaklı hale gelmesi İran'ın Sünni ülkelerle ilişkilerini bozabileceğini, Filistin üzerindeki etkisinin zamanla azalabileceğini, İran'da, Şii çoğunluğuna rağmen, Sünni azınlık da bulunduğunu ve aşırı Sünni grupların terör eylemlerini arttırabileceğini, İran'ın kısa vadeli kazançlarının muhtemelen sürdürülebilir olmayacağını değerlendirmiştir (Karagiannis, 2016).

Sinkaya ise Şii mezhepsel söylemin İran'ın dış politikasında rolünün abartıldığını ifade etmiştir. İran liderleri, Şii merkezli dış politikanın zorluklarını bilmektedir. Bu nedenle, İran'ın İslam ülkeleriyle ilişkileri, mezhepten çok siyasetle belirlenmektedir. Örneğin, Mısır ile ilişkilerin bozulması, mezhepten değil, politik nedenlerden (ABD ile ilişkileri) kaynaklanmaktadır. Suudi Arabistan ile ilişkiler de, din faktöründen ziyade, bölgesel rekabetle şekillenmektedir. İran, dış politikasında Şiiliği temel almaktan kaçınarak, Şiilerin etkin konumlara gelebilmesi için dini demokrasileri desteklemektedir. İran'ın Irak'taki amacı, Irak'ın İran karşıtı bir tehdit olmasını engellemektir (Sinkaya, 2007). Zaten bizde tezimizde İran'ın reelpolitikaya uygun davrandığını, ulusal çıkar ve rejimin güvenliği için mezhebi sadece dış politika araçlardan bir olarak gördüğünü söylemekteyiz.

İran, “İslami vahdet” sloganını kullanmasına rağmen, iç politikasında mezhepçilik yaparak Arap dünyasına karşı farklı bir tutum sergilemektedir. Ayrıca, İran, tarihsel çatışmaları mezhepsel bir savaş olarak sunarak, Şiilere yapılan baskıların

tekrarlanmaması için taahhütte bulunmaktadır. Tahran, ulusal bir perspektif benimsediğinde İslam dünyasında sosyal destek kaybı ile karşılaşmaktan korktuğu için mezhepçi politikalar izleyerek Orta Doğu'da önemli bir aktör olmuştur. İran için Mezhepçilik, Sünni Müslümanlarla rekabet etmesine ve Orta Doğu'daki çıkarlarını korumasına yarayan bir araç olmuştur. Kasım Süleymani, İran'ın İslam Dünyası'ndaki rolünü vurgulayarak, bu misyonu başkasının üstlenemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Süleymani, İran'ın gücünü, devrim ve Şiilik inancına dayandırmıştır. Genel olarak, İranlı yetkililerin söylemleri mezhepçiliği yaygın bir şekilde yansıtmaktadır. Çünkü bölgedeki diğer ülkelerin kapasiteleri İran'dan daha güçlüdür ve ancak kendisine yönelik tehditleri daha çok silahlı milislere dengelemeye çalışmaktadır (Elias, 2018).

İran'ın HAMAS'a verdiği destek, İslami birlik ve Şiilik iktidarını güçlendirme amaçlarını taşımaktadır. HAMAS lideri Heniyye, İran'ın desteğinin sadece Allah rızası için olduğunu belirtmiştir. Ancak İran, Filistin direniş örgütlerinin finansal destek ihtiyacından faydalanmış ve kendini Arap ve İslam topluluklarına bir alternatif olarak göstermiştir. Bu destekle, Filistin topraklarında Şiilik misyonerliğini yaymayı hedeflemiştir. Heniyye, bazı HAMAS üyelerinin Şiiliği benimsediğini kabul etmiştir. İran, Caferilik misyonerliğini Yemen'de de uygulamaktadır. Ayrıca, Sünni Arap ve Müslüman ülkelerde on binlerce kişiyi Şii hale getirmiştir. İran, bu Şii toplulukları, siyasi ve askeri genişleme için kullanmaktadır ve Hizbullah'ın Suriye halkına yönelik suçları konusunda da ise bir cevap yoktur (Macid, 2023).

İran'ın Orta Doğu'ya yönelik dış politikası, devrim ihracı fikrine dayanıyor. Bu politika, Şiiliği diğer Orta Doğu ülkelerine yayarak İran'ın bölgedeki etkisini artırmayı amaçlamıştır. *“Bu nedenle, İran'ın güvenlik alanı kendi sınırlarını aşarak Akdeniz'e kadar genişlemiştir”*. Uluslararası alanda yalnız kalma korkusu yaşayan İran, benzer rejimlerin kurulmasını teşvik ederek düşman devletlere karşı bir güç dengesi oluşturmayı hedeflemiştir. İran, dini dış politikasını yalnızca Orta Doğu'da uygulamakta, Kafkasya ve Orta Asya'da ise klasik ulus-devlet davranışları sergilemektedir. Çeçenistan ve Dağlık Karabağ konularında da bu tutum gözlemlenmektedir (İşcan, 2018).

Devrim ihracı politikası incelenirken, Irak'ta, Humeyni, Saddam Hüseyin'in Baas rejimini ateist olarak nitelendirerek bu rejimin devrilmesi gerektiğini savunmuş, Irak'ın önemli Şii şehirleri olan Küfe ve Kerbela, İran'ın devrim ihracı politikası için stratejik hale gelmiştir. 1959'da Şii muhalefet hareketi temsil eden Dava Partisi gibi gruplar ortaya çıkmış, 1970'lerde faaliyetleri artmıştır. Şii muhalifler, baskılar yüzünden

yeralına çekilmiş ve silahlı mücadeleye yönelmiştir. Suudi Arabistan'da ise, Şii nüfusunun az olması ve örgütlü bir Şii hareketinin bulunmaması, İran'ın devrim ihracı hedeflerini zorlaştırmaktadır. İran, Suud hanedanına güç kaybettirerek etki alanını artırmayı hedeflemiştir. Lübnan'da, İran destekli Hizbullah'ın etkinliği, daha geniş bir devrim fikrini doğurmuştur. İranlı diplomatlar ve askerler, Hizbullah'ın faaliyetlerini koordine etmek üzere Lübnan'a gönderildi. Hizbullah, İran desteği sayesinde sağlık ve eğitim hizmetleri sunarak bölgede güçlenmiştir. Türkiye ise, seküler yapısı nedeniyle İran'ın devrim ihracı politikası için alternatif bir model olarak görülmüştür. Humeyni, Türk halkını Atatürk'e biat etmekle suçlayarak propaganda başlatmıştır. Türkiye'deki Türk Hizbullahı, Lübnan'daki Hizbullah ile benzerlikler göstermekte ve İran'ın devrim ihracı politikası burada da uygulanmaya çalışılmıştır. pkk ile mücadele eden Hizbullah, zamanla başka hedefler de almaya başlamış ve bu da İran'ın planlarının anlaşılmasını sağlamıştır. İran, ayrıca Türkiye içinde radikal İslamcı unsurlara destek vererek, Türkiye'yi zayıflatma çabası içinde olmuştur (Aydın, 2021). 1980 sonrası artan pkk terörüne karşı net bir tutum takınmayıp adeta Türkiye'nin istikrarsız bir durumda kalmasını sağlamaya çalışmıştır. İran'ın pkk'ya verdiği destek, Türk - İran ilişkilerini de olumsuz etkilemiştir.

4.2.4. İran Destekli Şii Vekil Gruplar

İran, Batı Sahra'dan Pakistan'a kadar geniş bir alanda Şii milis grupları aracılığıyla faaliyet yürütmektedir. Bölgesel rekabet yarışında İran'ın stratejisi, Sünni olmayan rejimlerle ilişkileri güçlendirmek ve Sünni rejimlerin olduğu ülkelerde Şii grupların silahlı güçler oluşturmalarına yardımcı olmaktır. İran, Devrim Muhafızları Ordusu-Kudüs Gücü vasıtası ile bu grupları organize etmiş ya da destek vermiştir. Bir dönem ABD'nin Bağdat'ta düzenlediği hava saldırısında öldürülen Kasım Süleymani'nin yönetiminde olan Kudüs Gücü, Devrim Muhafızları'nın dış operasyonlarından sorumludur ve bu Şii milis ağının yönetiminde yer alır. Bu örgütlerin bir listesi aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.
İran'ın Sınır Ötesi Destek Sağladığı Milis Grup ve Yapılanmalar

SURİYE	Liva el İmam el Hasan el Mucteba, Muhtar el Sakafî Tugayı, Ebu Fadl el Abbas Tugayı, Seraya el Cihad, İmam Hüseyin Tugayı, Esedullah el Galip Tugayı, Seraya el Muhtar, Yevm el Mev'ud Tugayı, Suriye Hizbullahı, El Galibun, Fevc el İmam el Hucce, Hareket el Nuceba-Liva el Hamd, Liva el Seyyide Rukiyye, Cunud el Mehdi, Ketaib el Sabirun, Liva el İmam el Bakır, Liva el İmam Zeynelabidin, Liva el İmam el Mehdi, Liva el Muammel, Liva Zülfikar, Seraya el Horasani, El Mukaveme el Vataniyye el Akaidiyye, Fevc Tedhul el Seri Hizbullah Hareketi, Kuvvet el Rida, Fevc Seyyide Zeyneb, Asaib Ehl el Hak, Liva Esedullah el Galib, Ketaib İmam Ali, Ketaib Hizbullah Bedir Örgütü, Ketaib Seyyid el Şuheda, Zeynebiyyun Tugayı, Fatımiyyun Tugayı, Liva el Kudüs, Filistin Kurtuluş Ordusu, Fetih el İntifada, Filistin Halk Kurtuluş Cephesi - Genel Komutanlık, Kuvvet el Celil
IRAK	Haşdi Şabi, Bedir Örgütü, Ketaib Hizbullah, Asaib Ehl el Hak, Hareket el Nuceba, Ketaib İmam Ali, Ketaib Seyyid el Şuheda, Ketaib Cund el İmam, Liva el Muntazar, Seraya Aşura, Liva Kerbela, Liva Ali el Ekber, Seraya el Cihad, Fırka Abbas el Kıtaliyye, Ebu Fadl el Abbas, Hareket el Abtal, Liva Ensar el Merciiyye, Salahaddin Tugayı,, Kerkük Haşd, Kuvvet Ahrar el Irak Fursan el Cubur, Liva Muntazir, Ceyş el Muammel, Liva el Tafuf, Kuvvet el Şehid el Sadr, Seraya Horasani, Liva el Taf, Seraya Ensar el Akide, Fırka İmam Ali el Kıtaliyye, Hareket el Abtal, Liva Ensar el Merciiyye, Salahaddin Tugayı, Kerkük Haşd, Kuvvet Ahrar el Irak, Fursan el Cubur, Liva Muntazir, Ceyş el Muammel, Liva el Tafuf, Kuvvet el Şehid el Sadr, Seraya Horasani, Liva el Taf, Seraya Ensar el Akide, Fırka İmam Ali el Kıtaliyye
FİLİSTİN	Sabirin Hareketi, HAMAS, İslami Cihad Hareketi, Filistin Kurtuluş Ordusu, Fetih el İntifada, Filistin Halk Kurtuluş Cephesi - Genel Komutanlık, Kuvvet el Celil, Liva el Kudüs, Özgür Filistin Hareketi
LÜBNAN	Hizbullah Hareketi
AFGANİSTAN	Cephe-i Mukaveme, Fatımiyyun Tugayı, Hizbi Vahdet, Afgan Hizbullahı, Yerel Hazara milis grupları
PAKİSTAN	Zeynebiyyun Tugayı, İmamiye Öğrenci Organizasyonu, Sipah-i Muhammed, Tahrik-i Caferiyye, Kurram bölgesi merkezli milis gruplar, Şia Ulema Konseyi, Leşker-i Mehdi-Leşker-i Hüseyin
BAHREYN	Seraya el Eşter, Seraya el Muhtar, Seraya el Kasar, Seraya Vaadallah, Seraya el Mukaveme el Şaabiiyye
SUUDİ ARABİSTAN	Hizbullah el Hicaz, Katif ayaklanması
YEMEN	Ensarullah Hareketi (<i>Husiler</i>)
NİJERYA	Nijerya İslami Hareketi
FAS	Polisario Cephesi

Kaynak: <https://islam-tr.org/konu/iranin-sinir-otesi-gucu-milis-grup-ve-yapilanmalari.56071/>

İran cumhurbaşkanı Hasan Ruhani “İlk olarak bilinki bizim İslam inkılabımız İslami İranı müdafa etmek üzerinedir” ifadesiyle devrim ihraç politikalarından vaz geçtiklerini söylemiştir. 1990’lardan itibaren daha faydacı bir dış politika izlemiştir.

Ancak, Arap ülkelerindeki Şii gruplarla ilişkilerini sürdürerek onlara yardım etmeye devam etmiştir. Bu şekilde Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen'de önemli bir etki alanı oluşturmuştur.

İran'ın Vekil Örgütler içinde başarı elde etmiş ve Lübnan'da iktidara ortak olmuş Hizbullah'a ayrı bir yer ayırmak istiyorum.

Hizbullah, Maide suresi 54-56 ayetinden (*Allah'ı, Resul'ünü ve inananlarını dost edinenler bilmelidir ki Allah'ın tarafını tutanlar (Hizbullah) hiç kuşkusuz zafer kazanacaklardır*) ilhamla adını almış olup, Lübnan'ın en güçlü siyasi ve askeri gücüdür. 1982 yılında, Lübnan iç savaşının şiddetli bir döneminde kurulmuştur ve İran, tarafından desteklenmiştir. Bugün Hizbullah'ın etkin olduğu yerlerde, İsrail tarafından öldürülen genel sekreter Hasan Nasrallah'ın resimleri yanında Humeyni ve Ayetullah Ali Hamaney'in resimleri de sıkça görülmektedir (Gümüşlüoğlu, 2024). Ancak Lübnan Hizbullahı'nın kurucularından ve Genel Sekreterliğinde yapmış olan Şii Din Âlimi Subhi Tufeyli İran ve Lübnan Hizbullahından farklı düşünmektedir. Suriye halkına karşı savaşmanın İsrail'in faydasına olacağı eleştirisini getirmiştir (İran ve Hizbullah İsrail'in çıkarlarına hizmet ediyor. 2014). Yine Şii âlimlerden İslami Şura Meclisi sözcüsü Şeyh Muhammed el Hüseyini'de Hizbullah, İran, Ayetullah Sistani ve diğer Şii milislerin ABD adına Sünni'leri katlettiklerini ve Hz. Hüseyin'in onların faaliyetlerinden beri olduğunu duyurmuştur (Hz. Hüseyin İran ve Hizbullah'tan Beridir. 2016).

Kuruluşunda, Humeyni'den “*Müminlerin emiri*,” “*veliy-i fakih*” diyerek övgüyle bahsetmesi İran'a yönelik tutumunu yansıtır. İran destekli Hizbullah, Lübnan'ın en güçlü askeri gücü olup Yemen'deki Şii Husi milislere de ilham vermektedir. Arap Birliği, ABD, Fransa, Körfez İşbirliği Konseyi, Kanada, Japonya ve Hollanda, Hizbullah'ı terör örgütü olarak sınıflandırırken Avrupa Birliği, Yeni Zelanda, Birleşik Krallık ve Avustralya ise Hizbullah'ın sadece askeri kanadını terör örgütü olarak tanımlamaktadır (Gümüşlüoğlu, 2024).

Hizbullah Olivier Roy tarafından üç katmanlı olarak tanımlanmaktadır: dini bir parti, milliyetçi bir oluşum ve İran ile ilişkili bir örgüt. Suriye iç savaşının başlangıcıyla Hizbullah'ın İran ile ilişkileri, İsrail'e karşı yürüttüğü savaşın önüne geçmiştir. Örgüt, önceki yıllarda kazandığı itibarın ötesinde, mezhepçilikle ilişkilendirilmeye başlanmıştır (Elhan, 2019).

İran'ın milis güçlerle Orta Doğu'yu istikrarsızlaştırma politikası ile İsrail'i askeri sahada dengeleyebilme kabiliyetine sahip olan Irak, Suriye ve Mısır zayıflatılmıştır. Realist yaklaşıma göre bölgede güç dengesi bozulmuştur ve İsraili dengeleyecek bir ülke kalmamıştır. Ancak son gelişmeler dengeleyici rolünü Türkiye'nin mi oynayacağı sorusunu da akla getirmektedir (Acar, 2024).

Lübnan'daki Hizbullah, İran politikalarını desteklemekte ve İsrail'e karşı mücadele yürütmektedir. Yemen'deki Husi (Ensarullah) İsyanlılar da İran tarafından desteklenmektedir. Babülmendep suyolunda yürüttükleri askeri faaliyetler bölgesel ve uluslararası deniz ticaretini doğrudan etkilemektedir. İran, Filistin'deki HAMAS ve diğer gruplara da destek vererek bölgesel etkisini artırmaktadır. Diğer Ortadoğu ülkelerinden; Pakistan'da Zeynebiyyun Tugayı; İran'ın Suriye savaşı için oluşturduğu Pakistanlı Şiilerden oluşan paralı asker gruplarından bir tanesidir. Irak'ta Irak Hizbullah'ı ve diğer Şii Milis gruplar, Bahreyn'de el Aştar Tugayı, Afganistan'da Fatimiyyun Tugayları İran destekli unsurlar arasındadır. Bölgede güçlü olan devletin, rakibi olan diğer güçlü devlete karşı azınlıkları veya zayıf ülkeleri desteklemesi sıkça görülen bir stratejidir. İran, desteklediği gruplarla birlikte stratejiler geliştirerek bölgedeki gücünü korumaya devam edeceği değerlendirilmektedir (Taş, 2024).

Orta Doğu'da İran etkisi altında olan diğer örgütlere de kısaca bakalım; Bahreyn'de, Hadi Müderrisi, Humeyni'nin Bahreyn temsilcisi olarak tanındı. Müderrisi, Bahreyn'in bağımsızlığı için bir örgüt kurdu, sınırdışı edildikten sonra İran'a gitti ve oradan hareketlerine devam etti. Arap Baharı ile Bahreyn'de protestolar başladı ancak Suudi Arabistan'ın öncülüğündeki askeri güçlerle bastırıldı. 2012'de Saraya el-Aştar ve 2013'te Saraya el-Muhtar adında iki örgüt kurulmuştur. Bu gruplar, hükümet güçlerine saldırmak ve İran'ın Devrim Muhafızları'ndan destek almakla suçlanmış ve Amerika, Bahreyn, Suudi Arabistan ve BAE tarafından terörist olarak kabul edilmiştir. Irak'ta öne çıkan örgütler olarak Bedir Örgütü, Ketaip Hizbullah ve Asaib Ehli'l Hak'ı görüyoruz. Bedir Örgütü, Saddam rejiminden kaçan bazı Şiiler tarafından İran'da kurulmuş Irak İslami Devrim Yüksek Konseyi'nin askeri koludur. 2003'te Saddam'ın düşmesinin ardından Irak'a dönmüş ve önemli bir siyasi güç haline gelmiştir. Irak'ta, Bedir Örgütü dışında İran ile bağlantılı diğer Şii gruplar da aktiftir. Bunlardan biri, 2007'de kurulan Kataib'i Hizbullah'tır. Bir diğer grup ise 2006'da kurulan Asaib Ehli'l-Hak örgütüdür. Bu örgüt, Mukteda el-Sadr'ın Mehdi Ordusu'ndan ayrılanlar tarafından kurulmuştur. Suudi Arabistan'da 1987 yılında kurulan Hicaz Hizbullahı, İran ile bağlantılı bir Şii örgüttür.

1987 ve sonrasında Suudi petrol tesislerine saldırılar düzenlemiştir. 1996'da Riyad'daki Huber kulelerine yapılan saldırıda 19 Amerikan askeri ölmüş, 498 kişi yaralanmıştır. Hicaz Hizbullahı, bu olay sonrası etkisini kaybetmiştir. 2014'te Suudi Arabistan, örgütü terörist gruplar listesine eklemiştir. Örgütün şu anda aktif olup olmadığı ve gücü belirsizdir (Gümüşlüoğlu, 2024).

4.2.5. Velayet-i Fakih Kuramı ve Şii Toplum Üzerindeki Etkisi

Velâyet-i Fakih, İran İslâm Cumhuriyeti'nde İmam kayıp olduğu sürece, halkın kabul ettiği, dini bilgiye sahip, adil bir fakihin yönetim hakkını ifade eder. Ayetullah Humeyni'ye göre, insanların, İslami bir devlet olmadan kalmaması gerektiği vurgulanır. Humeyni, beklenen İmam Mehdi'nin ortaya çıkmasını beklemek yerine, belli liderlik özelliklerine sahip bir fakihin yöneticiliğini savunur. Ancak, bazı Şii âlimleri bu görüşü reddetmiştir. Ayetullah Şeriatmedari gibi âlimler, halkın yönetim hakkını savunur ve İslami yönetimi halkın bizzat yönlendirmesi gerektiğini belirtir (Karaman, 2003).

Devlet olmanın dört önemli boyutu vardır. Bu boyutlar şunlardır; örgütsel planlama ve yönetim, siyasal sistemin planlaması, meşruluğun temelleri, Kültürel ve yapısal unsurlar (Fukuyama, 2005). Devrim sonrası, İran'ın siyasi kültüründe Şiiliğin etkisi büyük ölçüde Humeyni'nin devrim öncesi Şia anlayışından gelmektedir. Yeni İran Anayasası'nda Velâyet-i Fakih maddesi ile Ayetullahlar ve imamlara tanınan yetkiler kurumsallaşmıştır. Velâyet-i Fakih, İran politik sisteminin merkezinde yer alarak bu inanç, İran Devrimi'nin devamı için rejimin meşrutiyetini ve temelini oluşturmuştur (Yılmaz, 2021).

Dünyadaki Şiiler arasında Velayet-i Fakih'in Şiiliğe uygunluğu konusunda birçok görüş ayrılığı vardır. Hiçbir Şii hareketi Lübnan hariç, kendi ülkelerinde böyle bir yönetim şekli tavsiye etmemiştir. İran dışındaki Şiiler, İran devrimini farklı bir önemle değerlendirmektedir. Bu önem, “ülkeye bağlılık” ve ırk gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır (Yıldız, a.g.e., 2020). Iraklı Şiiler, İran'ın Velayet-i Fakih yönetim modelini uygun görmemişlerdir. Bu, Iraklı Şiilerin geleneksel Şii siyasi düşüncesini benimsemelerinden kaynaklanmaktadır. Ayetullah Ali Sistani, bu kurumu iktidarın işgali olarak değerlendirir, çünkü geleneksel düşünceye göre iktidar yalnızca On İki İmam'a aittir. Suriye'deki Nusayriler ile İran'ın On İki İmamcı inançları arasında büyük farklılıklar vardır. Nusayri inancında Hz. Ali'ye ilahlık adledilmekte, reenkarnasyon, ekmekle şarapla ibadet gibi İslam dışı uygulamalar yer almaktadır (Aydın, 2021).

4.2.6. Orta Doğu ve Mezhepsel Çatışmalar

Tarih güç mücadelelerinin sürdüğü mecrada seyreder. Tarih boyunca, kişiler ve gruplar siyasi güç elde etmek için mücadele etmişlerdir. İslam tarihindeki çatışmalar da bu mücadelelerden etkilenmiştir. Gruplar, dinin kaynaklarına başvurarak meşruiyet aramışlar ve bu süreçte yorum farklılıkları ortaya çıkmıştır.

Mezhep çatışmaları bölgede yer altı ve yerüstü kaynaklarının kontrolünü sağlamakta ve sömürü düzenini kolaylaştırmaktadır. CIA'nın eski Orta Doğu bölge şefi Robert Baer, yeni bir Orta Doğu kurmanın tek yolunun büyük bir “Şii-Sünni iç savaşı” çıkarmaktan geçtiğini söylemektedir. Amerika'nın takip edeceği politikanın gerekçesini şöyle belirtir: “*Niye biz (Amerikalılar!) ölelim ki? Bırakalım (Sünni ve Şii) Müslümanlar birbirlerini öldürsünler*” diyerek mezhep savaşlarının kullanılılması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Sünniliğin dört kurucu imamı, İmam Şafii, Ebu Hanife, İmam Malik ve Ahmed ibn Hanbel, iktidarlar ile işbirliği yapmayı reddetmişlerdir. Ebu Hanife bu yüzden yaşamını yitirmiştir. İmam Şafii ise zorba yöneticilere karşı Sünnet'i savunmuştur. Ahmed ibn Hanbel, resmi görüşe karşı gelmiş ve zindana atılmayı kabul etmiştir. İmam Ca'fer es Sadık ve diğer Ehl-i Beyt imamaları da zorba yönetimlere karşı bilgiyi, ibadeti ve takvayı ön plana çıkarmışlardır (Bulaç, 2024). Bir mezhep savaşına da girmemişlerdir.

Şii ve Sünni gerilimlerinin arkasında teolojik nedenlerden çok seküler nedenler bulunmaktadır. Orta Doğu, büyük bir arayış içindedir ve kriz dönemlerinde dini kimliklere vurgu yapılmaktadır. Yönetimler meşruiyet krizi yaşamaktadır ve bu durumu teopolitik bir söylemle düzeltmeye çalışmaktadır. İran ve Suudi Arabistan arasındaki güç mücadelesi de mezhepsel kimlikler üzerinden yürütülmektedir. Mezhepler, jeostratejik ve iktidar mücadelelerini gizlemek için kullanılmaktadır. Orta Doğu'daki asıl sorun mezhep kavgası değil hegemonya kavgasıdır. Şii-Sünni (Selefi) karşıtlığının dış etkenlere dayandığını savunan Corm, bu çatışmanın Suudi-Amerikan politikasını desteklemek için bir bahane olarak kullanıldığını söylüyor. Bölgedeki çatışmanın jeopolitik blokların NATO ile Amerikan karşıtı ülkeler Rusya, Çin ve İran arasında olduğunu değerlendirir. Bu durumun “*Sünnilerle Şiiler arasında bir mücadele olduğuna, ancak Batılı büyük medya kuruluşlarının ve Batı etkisi altındaki büyük Arap medya kuruluşlarının kurbanı olan safdiller inanabilir*” diyerek ifade ediyor (İşcan, 2018).

Suudi Arabistan, Selefi Vehhabi bir inanca sahipken, İran ise Şii bir inanca sahiptir. Bu farklılıklar, iki ülkenin birbirini düşman olarak görmelerine ve siyasi kararlarını bu anlayışla almalarına neden olmaktadır görüşü çok sağlıklı bir görüş değildir. Unutulmamalıdır ki, Suudi Arabistan 1932 yılında kurulduğunda, onu ilk tanıyan ülke İran olmuştur. İki ülke geçmişte petrol ambargosunda, İsrail işgaline karşı da birlikte işbirliği yapmıştır. Ve o dönemlerde Selefi Vehhabi/ Şii karşıtlığından kimse bahsetmiyordu (Yalçın, 2025).

Orta Doğu'daki ekonomik ve siyasi gerilimlerin temelinde üç ana unsur olduğu görülmektedir. Bunlar inanç ve mezhep farklılıkları, etnik yapılar ve ekonomik kazanımlara dayanan güç mücadeleleri. Marksist bir perspektifle baktığımızda, ekonomik temelli çatışmalar bu gerilimlerin asıl nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomik çıkarlar elde etmek amacıyla ideolojik, mezhepsel ve etnik gerilimler sıklıkla bir araç olarak kullanılmakta ve çatışmalar alevlenmektedir (Reyhanoğulları, Özgen, 2023). Fuller'in “İslamsız Dünya” adlı eserinin ana tezi, Orta Doğu'nun temel sorunlarının İslam'dan kaynaklanmadığını belirtmektir. Yazar, bu bölgenin coğrafi, stratejik gibi nedenlerden dolayı İslamsız da benzer problemlerle karşılaşabileceğini öne sürmektedir.

4.2.7. İran'ın Şiilik Politikaları ve Tepkiler

1979'daki İran İslam Devrimi, başlangıçta dünya genelindeki Müslümanlar arasında büyük bir heyecan yarattı. Ancak, kısa sürede Şii bir ulus devletine dönüştü ve Şiilik, İran'ın anayasasında resmi mezhep olarak kabul edildi. Yakup Aslan, uzun yıllar Afganistan'da Ruslara karşı savaştıktan sonra, İran-İrak savaşında da yaralanmış ve Tahran Radyosu'nun Türkçe yayınlarında çalışmıştır. Onun gözlemleri bu dönüşümle ilgili dikkat çekicidir. “*Ayetullah Munteziri'nin babasını mütevazı toprak evinde ziyaretimizde, onun samimi ikramları ve Ehli Sünnet konusunda söylemiş oldukları, ruhumuzu göklere uçurmuştu. O yaşlı bilge şöyle diyordu: İnkılabın bereketi budur işte. Şah zamanında, biz birbirimize düşman haldeydik. O dönemde, bize kim 7 Sünni öldürürse cennete girer, size de kim 7 Şia öldürürse elleri yeşile dönüşür ve cennetlik olur diyorlardı.*” Munteziri'nin babası, ümmetçi bir söylem benimsemeye çalışmış ama bu İran'da etkili olamamıştır (Tan, 2020).

Bölge rejimleri, İran'ın mezhepsel politikalarını İsrail'den daha tehlikeli görmektedirler. Bu durumda, Orta Doğu'daki çatışma mezhepler arasında değil rejimler arasından gelişmektedir (Sinkaya, 2007). Aritullah Han, Suudi Arabistan'ın Şiilikle

mücadelesi ve Arap-Fars rekabeti nedeniyle hem Şiiliği hem de Sünniliği radikalleştirdiğini ifade etmektedir. 1979 yılında gerçekleşen İran Devrimi ve sonrasındaki 1980-88 Irak-İran Savaşı, Pakistan'daki Sünni-Şii düşmanlığını artırmış ve Suudi Arabistan'ın etkisiyle Pakistan'daki Sünniler, İran ve Şiilik karşısında radikal bir hale gelmiştir (İşcan, 2018).

ABD'nin ise İran'a yönelik geliştirebileceği politikara baktığımızda bu seçenekler, İran'ı ikna etme teklifleri, askeri silahsızlandırma, hava saldırıları, İsrail'in askeri eylemlerine izin verme, rejim değişikliği, halk ayaklanmalarını destekleme, muhalif grupları destekleme ve askeri hareketleri destekleme gibi çeşitli yollar bulunmaktadır. Sonunda, bu seçeneklerin birbirine bağlanarak bütünleşmiş bir İran politikası oluşturması gerekmektedir.

ABD, Suudi Arabistan, Katar, Türkiye ve Mısır yönetimleri İran'ın Suriyedeki etkisini azaltmayı amaçlamış ve İran, Suriye ve Hizbullah arasındaki fiziki iletişimi keserek İran'ı izole etmeyi hedeflemiştir. Suriye'nin yönetiminin devrilmesi ile İran'ın bölgedeki bağlantıları zayıflatılmış ve ABD aynı zamanda bölgedeki nüfuzunu tahkim etmiştir. İsrail'in güvenliğini sağlamlaştırmıştır. İsrail'e karşı Filistin Davası'ndaki söz ve eylem yetkisi sınırlanmıştır ya da yok edilmiştir (Reyhanoğulları, Özgen, 2023). Suriye ordusu yok edilmiştir. Şayet merkezi hükümet kontrolü sağlarsa yeni bir ordunun kurulması çok zaman ve para ile ancak sağlanabilecektir. Moskova'nın hava üssü Hmeymim ve deniz üssü Tartus'ta artık dost topraklarda değildir. Rusya artık Suriye'de oyun kurucu ve kuralları belirleyen güç değildir. Ancak bunun da bedeli İsrail güvenliği için Ukrayna savaşının Rus'ya lehine sonuçlandırılması olarak değerlendirilebilir mi?

Şiilerin Irak siyasetinde önemli bir rol oynaması ve ABD ile işbirliği yapmaları, onları Selefi grupların hedefi haline getirmiştir. Şii karşıtlığı, Suudi Arabistan'ın İran'ın etkisini sınırlama politikasıyla birleşmiştir. Suudi Arabistan, Şii tehdidini ortadan kaldırmak için Irak'ta Sünni bir blok oluşturmak ve İran'ın doğusunda Şiilikle mücadele eden grupları desteklemek istemiştir (Sinkaya, 2007).

4.2.8. Mezhepler ve Ekonomi

Basra Körfezi bölgesindeki Şii toplumu, zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip bölgelerde yaşamaktadır. Bu doğal zenginlik, Şiilik propagandasının enerji piyasasını etkileme gücünü artırmaktadır. Dolayısıyla, bölgede yaşanacak herhangi bir

istikrarsızlık, enerji pazarında önemli sonuçlar doğurabilir (Yıldız, 2020). Şii Hilali olarak adlandırılan bölge, dünya genelindeki petrol ve doğalgaz rezervlerinin büyük bir kısmını barındırmaktadır. Bölge, dünya enerji arzında önemli bir rol oynamakta ve enerji kaynaklarının büyük bir kısmı buradan sevk edilmektedir. Orta Doğu'nun dünyaya açılan kapısı olan Basra Körfezi, aynı zamanda birçok önemli jeopolitik mücadeleye de tanıklık etmektedir. Bu bağlamda, bölge İran ve diğer ülkeler için büyük bir stratejik öneme sahiptir. İran'ın hedefi ise Şii Hilali'ndeki etkisini artırmaktır (Avcı, 2022).

Mezhep merkezli analizlerin bölge siyasetini açıklamada yetersiz ve yanıltıcı olduğu bir gerçektir. Orta Doğu'daki sorunları sadece mezhepsel ve etnik meselelerle sınırlamak doğru bir yaklaşım değildir. Toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel dinamikler de dikkate alınmalıdır. Yüzyıllar boyunca Osmanlı döneminde barış içinde bir arada yaşayan toplumların neden birdenbire çatışmalara yöneldiği sorgulanmaktadır. Mezhep savaşları yalnızca bir araçtır; eğer başka bir çatışma nedeni olmasaydı, farklı bir bahane bulunabilirdi. Gerçekte sorun egemenlerin Orta Doğu'da hegemonyalarını sağlamaktır. Ne için ekonomik değerler için. Avrupa tamamen buradaki ve Rusya'daki enerji kaynaklarına bağlı bir durumdadır. Çin ve Japonya da bu kaynaklara bağlıdır. Buraya hâkim olan AB, Çin ve Japonya'nın ipini de elinde tutar. Sonuç olarak, bölgede mezhep sorununa kalıcı bir çözüm bulunmadıkça ve mezhepler siyasi birer araç olarak kullanıldıkça, devletler arasındaki güvensizlik devam edecektir. Bu durum, emperyalist müdahalelerin etkisiyle bölgenin zaten istikrarsız olan yapısını daha da olumsuz bir hale getirecektir. Ancak bu çatışmaları anlamsızlaştırmakla etkisiz hale getirebiliriz. Atom bombasının patlamasını önleyecek bir teknolojinin geliştirilmesi ile atom bombasının bir değerinin kalmayacağı gibi (Demir, 2019).

5. BÖLÜM

İRAN'IN ORTA DOĞU POLİTİKASINA REALİST BİR BAKIŞ

5.1. Giriş

Genelde dünyada özelde ise Orta Doğu'da Hans Joachim Morgenthau'nun (1904-1980) ifadesiyle güç (çıkar) mücadelesini izahta yalnız teolojiyi kullanarak anlamlandırmak yeterli değildir. Aslında bu mücadeleyi ekonomik ve siyasal çıkar mücadelesi olarak görerek izah etmek, dini ve kültürel farklılıkların daha derinde ekonomik çıkarlarla ilişkili olduğunu bilmek ve bunu dış politikada bir araç olarak kabul etmek doğru bir yaklaşımdır.

İran dış politikası temel yaklaşımı rejimin korunmasıdır. Bu amaçla, caydırıcı bir güç oluşturmak için politikalarını ithal ikameci bir yaklaşımla kendi kendine yeterli olmak, etkin silahlara, füze sistemlerine, hareket kabiliyetine sahip bir orduya ve Kafkasya'da, Avrasya'da, Orta Doğu'da etkili bir bölgesel güç olmak üzerine inşa etmiştir. Bu politikaları ve Orta Doğu barışına etkilerinin bir bölümünü Şii Hilalini incelerken çalışmıştık. Bu bölümde de İran dış politikasının realist kuram çerçevesinde uygulama ve etkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

Mearsheimer, “küresel hegemonyaya ulaşmanın bir devlete maksimum güvenlik sağlayacağını” ifade etmiştir. İran'da rejimin devamı için devrim ihracı ile bölgesel bir güç olmayı hedefleyerek bundan üst seviyede güvenlik sağlamayı amaçlamıştır. Ayetullah Humeyni “Devrimimizi dünyaya ihraç etmeye çalışmalıyız. Devrimimizi ihraç etmemeliyiz düşüncesini bir kenara bırakmalıyız. Çünkü İslam'da dünyanın farklı Müslüman ülkelerine farklı bir gözle bakmak yoktur ve İslam dünyadaki tüm ezilenlerin destekçisidir. Öte yandan, tüm süper ve büyük güçler bizi yok etmek için ayağa kalktı. Eğer biz kapalı bir ortamda kalırsak kesinlikle yenilgiyle karşılaşacağız” söylemi ile devrim ihracının gerekli olduğunu ifade etmiştir (Kıran, 2023). Bu mihvalde İran'ın ortaya koyduğu politikalar ABD, AB ve Orta Doğu ülkelerinin çoğunluğu tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Bu politikaların bir sonucu olarak karşı ittifaklar, istikrarsızlaştırma, ekonomik ve politik yaptırımlar, ambargolar, tecrit ile karşı karşıya kalmıştır.

İran sahip olduğu petrol ve doğalgaz zenginlikleri ile dünyada ilk üç sıradadır. Dünya petrolünün % 40'nın geçtiği Hürmüz Boğazına da hâkim konumdadır. Bu jeopolitik konumunu da dış politikada kullanmaktadır. Petrol gelirleri ile “*mazlumların koruyucusu*” mottosuyla Orta Doğu’da ki milis güçlerini desteklemekte yine bölgedeki güç dengesini bozacak şekilde silahlanmaya özellikle de nükleer silaha sahip olmak için yapılan çalışmaları finanse etmektedir. Bu yaklaşımı ise bölgede kendisine karşı ittifakların oluşmasına neden olmuştur. Nükleer silaha sahip olması ise zincirleme olarak bölge ülkelerini de nükleer silaha sahip olma yönünde harekete geçirecektir.

İran’ın dış politikadaki söylemleri ise tamamen reelpolitik ve faydacıdır. İslam dünyasına seslenirken Şiilik vurgusu yapmadan ümmetçi bir yaklaşımla antiemperyalist ve antisyonist bir retorik kullanır. Şii mezhebinin çoğunluk veya azınlık olduğu ülkelerde yaşan halka hitap ederek Şiiliğe vurgu yapar. Irak’ta savaştığı Arap Sosyalist BAAS Partisi ile Suriye’de mezhepsel yakınlık ile işbirliği yapar. Mezhepsel olarak Şii Azerbaycan’a karşı Ermenistan’ı destekler (Doster, 2012). Din, milliyetçilik, etnik köken, ekonomi ve jeopolitik İran dış politikasını açıklayan etkenlerin başlıcalarıdır. Ayrıca kilit güvenlik kurumlarının gündemi (Devrim Muhafızları Ordusu) ve liderlerinin hırsları da bu denklemdir.

İran’ın ABD, AB, BM’ler ve bölge ülkeleri tarafından tecrit ve ambargoya maruz kalması onu Rusya, Çin gibi ülkelerle işbirliğine yöneltmiştir. Nükleer Programına destek veren Rusya ile stratejik ortaklık anlaşmaları imzalayan İran Çin ile de ticari ilişkilerini geliştirmiştir.

5.2. Güç Dengesi ve İttifaklar

Dış politikayı; milletin ulusal çıkarlarını korumak ve güvenliğini sağlamak amacı ile diğer devletlerle sürdürdüğü ilişkilerin düzenlemesi ve onların dış politikasını kendi ulusal çıkarları doğrultusunda etkileyerek mevcut dengeyi korumak olarak açıklamıştık. Bu bağlamda İran, ABD, İsrail ve bölgedeki kendine karşı oluşan ittifakın dış politikalarının rejimi tehdit etmemesi temelinde şekillenmesi gayreti içindedir.

Uluslararası İlişkiler disiplinde güçler dengesi, son derece önemli bir kavramdır. Realist kuram devletler arasında sürdürülebilir bir denge olmaksızın istikrar ve barışın sağlanamayacağını ifade eder ve dengengenin bozulması durumunda bunu tehdit olarak algılayan devletler, dengeyi bozan devlete karşı ya kendi imkânlarıyla ya da

aynı tehdit algısını his eden diğer devletler ile ittifaka gider. Böylece dengeyi bozan devlete karşı tekrar dengeyi sağlamaya çalışırlar. Bu durum Şii Hilali bölümünde anlatıldığı gibi İran ile Körfez ülkeleri arasında net bir şekilde görülmektedir.

Klasik realistler, güçler dengesinin devlet adamlarının sorumlu ve rasyonel kararlarıyla oluştuğunu savunurken, yapısalcı realistler ise uluslararası sistemin anarşisinin güçler dengesini otomatik olarak oluşturacağını öne sürmektedir. Yeni klasik realistler diğer devletlerin maddi güçlerindeki artışların otomatik olarak dengeleme politikaları oluşturmayaabileceğini vurgularlar. Devletlerin ölçülebilir güçlerinin artması bir tehdit oluşturmamaktadır. Tehdit aslında bir algı neticesi oluşur. Bu algıda ölçülebilirlik güç imkânlarını artıran devletin izlediği idailist, statükocu veya saldırgan politikalarının izlemesine göre değişecektir. Tehdit algısına sahip olan devlet öncelikle kendi askeri ve ekonomik imkânlarını artıracak bunu yeterli görmezse bu seferde ittifaklara yönelecektir (Oğuzlu, 2019). İran'da bu kapsamda Rus'ya ve Çin ile ilişkilerini geliştirme gayretleri içindedir. Bununla birlikte Şanghay İşbirliği Örgütü, BRICS ile kurduğu ilişkiler bu yönde girişimlerdir. Diğer yandan ABD'nin Orta Doğu'da İran'ın artan maddi gücünü ve etkisini dengelemek için İsrail, Suudi Arabistan, Ürdün, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Bahreyn gibi ülkeleri destekleyerek işbirliklerini artırmaya yönelik politikaları da aynı minvaldedir.

İran'ın dengelenmesi amacı ile 5 Mayıs 1981 tarihinde Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden oluşun Körfez İşbirliği Teşkilatı kurulmuştur. 2009 Arap Ligi toplantısında Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Suud bin Faysal, İran tehditine karşı birleşme çağrısı yapmıştır. İran'ın bölgedeki müdahaleleri ve nükleer programı özellikle körfez ülkeleri tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Bunun üzerine körfez ülkeleri, kendi nükleer programlarını başlatmıştır (BAE nükleer reaktörünü faaliyete geçirmiş, Suudi Arabistan 16 nükleer santral planlamakta, Kuveyt Fransa ile nükleer güç konusunda işbirliği içine girmiştir) (Başkan, 2013).

İran, Rusya ile güçlü ittifak ilişkilerine sahiptir. Bu ilişkiler, Tahran'ın bölgedeki güç dengesinde önemli bir rol oynamaktadır. Dış politikalarında tehdit algılamaları ABD'nin Orta Doğu'da varlığından duyulan endişeler ve Türkiye'nin Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu'daki politikalarıdır. İran aynı zamanda Rusya ile petrol ve doğal gaz ihracatında birer rakip olup, Hazar denizinin statüsü ve kaynaklarının paylaşımı

hususunda da sıkıntı yaşamaktadır. Almanya ile ilişkilerini geliştirme gayretinde olan İran Hindistan, Venezuela ve Brezilya ile de ilişkilerini aktif tutmaktadır (Doster, 2012).

5.3. Bölgesel Hegemonya Arayışı

İran'ın sahip olduğu tarihi hafızası nedeniyle bölgedeki diğer ülkelerden daha güçlü ve hak sahibi bir aktör olarak kendini konumlandırma eğilimindedir. Bölgesel bir üstünlük elde etme arayışı, İran'ın dış politikasının belirgin bir özelliğidir. Özellikle 1971 de İngiltere'nin Körfez'den çekilmesi, bu hedefin ön plana çıkmasını sağlamıştır. İran'ın dış politikasında önemli bir rol oynayan İranlılık kimliği, İran'ın ari ırkla olan ittifakının birleşik bir bütün oluşturabileceğini ortaya koymaktadır. Yani İran, aynı dili konuştuğu, benzer kültür ve tarihlere sahip olduğu ülkelerle işbirliği yapmayı anlamlı bulmaktadır. İranlılık kimliği, Tacikistan, Afganistan, Azerbaycan ve Türkmenistan gibi ülkelerle geçmişteki güçlü imparatorluk döneminin etkisini yeniden kazanmaya yönelik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır (Rigiderakhshan, 2020)

İran bölgede baskın güç olma yönündeki faaliyetleri İslam devrimi öncesinde de vardır. Özellikle 1953 yılından sonra, silahlanmaya büyük yatırım yapmıştır. Nasır'ın Arap milliyetçiliğine karşılık olarak İsrail ile ilişkilerini güçlendirmiştir. Resmi olarak İsrail'in varlığını tanıyan İran, iki ülke arasında güvenlik alanında stratejik işbirliği sağlamıştır. Ayrıca, İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle 1971 yılında Birleşik Arap Emirlikleri'ne ait olan Ebu Musa, Büyük ve Küçük Tonb adalarını işgal etmiş, Yemen ve Afrika ülkelerine asker göndererek gerektiği takdirde güç kullanmaktan çekinmeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Şah bir yandan Mescid-i Aksa'ya yardım kampanyaları düzenlerken, diğer yandan Lübnan'daki Şii liderlerle ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu çabalar, Şah'ın hem Şii jeopolitiğini desteklemek hem de Arap karşıtı olmadığını göstermek amacını taşımıştır (TASAM, 2011). Bugün görüldüğü gibi bu siyaset bize hiç yabancı gelmemekte, bölgesel hegemonya mücadelesinde değişenin sadece aktörler olduğu politikaların aynı kaldığıdır (HAMAS desteği vb.).

1979 İran İslam Devrimi, İran'daki rejimi değiştirmiş ve dış politikayı da etkilemiştir. Bölgesel hegemonyanın devrim ideolojisi, Ayetullah Humeyni tarafından belirlenmiştir. Bu ideolojinin dış politikaya yansıyan temel özellikleri, müstekbir⁸-

⁸ Kendini üstün görüp gerçekleri kabul etmeyen kimse anlamında Kur'an'da geçen bir kavram. Sözlükte “büyük ve cüsseli olmak” mânasındaki kiber kökünün “istifâl” kalıbından (istikbâr) türeyen müstekbir kelimesi “kendini büyük ve üstün görüp gerçekleri kabul etmeyen, hakka karşı inatla direnen kimse” demektir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mustekbir>).

mustazaf⁹ ayrımı, monarşi, ABD, İsrail, kapitalizm ve sosyalizm karşıtlığıdır. Müstekbir-mustazaf ayrımı, İslam'ın hak ile batıl ayırımından etkilenmiştir (Gündoğan, 2011).

İran'da azınlıklar din temelli tanımlanmıştır. 1925'ten itibaren Şah Rıza tarafından Fars, İslam devriminden sonra ise hem Fars hem Şii'lik etkisi altında bir asimilasyon politikası uygulanmaktadır. Genel olarak başlıca azınlıkları incelediğimizde; Araplar Basra körfezindeki petrol bölgesi olan (Buşehr ve Huzistan) stratejik bir alanda yaşamakta ve Arap milliyetçiliği belirgin olarak görülmektedir. Beluçlar Pakistan kökenli olup Afganistan ve Pakistan sınırına yakın bölgelerde yaşayan sunni inanca sahip bir halktır. Asimilasyon politikalarından rahatsız olan Beluçlar ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Ülkenin batı sınırlarında yaşayan Kürt'lerde ayrılıkçı faaliyetler içersindedir. İran nüfusunun yaklaşık olarak yarısını oluşturan Türkler'de asimilasyon politikalarından rahatsızlık duymaktadır. Haklarını elde etme mücadelesi kapsamında 1995 yılında “*Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareket*” ni kurmuşlardır (Tikici, 2011). İran'daki etnik çeşitlilik yöneticiler arasında ülkenin yeniden bölünebileceği endişesini doğurmaktadır. Bu sebeple, iç sorunların gündeme getirilmemesi ve güvenliğin öncelikle ülke sınırları dışında hegemon güç olarak sağlanması, İran'ın dış politika yöneticileri tarafından benimsenen bir strateji haline gelmiştir (Doster, 2012).

Bu bağlamda İran dış politikada güvenliği ön plana çıkaran bir yaklaşım benimseyerek, dini ve milli referanslar kullanarak bölgedeki halkları harekete geçirmeyi hedeflemiştir. İran, devlet güvenliğinin dış sınırdan başladığı görüşünü savunarak, desteklediği ülke ve milis yapılanmalarını bu doğrultuda yönlendirmektedir. Ayrıca, askeri stratejilerini güvenlik temelinde düzenlemiş ve bölgesel hâkimiyet için de kullanacağı Devrim Muhafızları Ordusu adında yeni bir askeri yapı oluşturmuştur. İran'ın Devrim İhracı projesinin temel aracı olan Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) Kudüs Gücü özellikle Şii'lerin yaşadığı Orta Doğu ve diğer bölgelerde Şii örgütlenmeleri (Vekil Güçleri) koordine eden, mali ve eğitim desteklerini sağlayan rejimin bölgesel hegemonya sağlamadaki en önemli aracıdır (Yoncalık, 2021). Berlin'deki Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nden İran ordusu uzmanı Fabian Hinz, “*İran'ın devlet dışı aktörlere sağladığı destek düzeyi ve sistem türleri, insansız hava araçları, balistik füzeler*

⁹ Kur'ân-ı Kerim'de toplum içerisinde ezilen, küçük görülen veya kendilerini öyle hisseden ya da sayılarının azlığı ve güçsüzlükleri sebebiyle etkisiz kalan kimseler için kullanılan bir tabir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mustazaf>).

ve seyir füzeleri açısından gerçekten eşi benzeri görülmemiş bir düzeyde” diyerek açıklama yapmıştır (Yumak, 2024).

1979 İslam Devrimi ile İran’ın bölgede baskın güç olmaya yönelik monarşilere karşı söylemi ve devrim ihraçı politikaları körfez ülkeleri ile ilişkilerini bozmuştur. Hegemon bir güç olma yolunda kendine rakip olarak gördüğü Suudi Arabistan Kralı Fahd’ı *“Fahd, Kur’anı kötüye kullanıyor, cahil insanları ve milletleri süper güçlerle beraber olmaya teşvik ediyor. Hem Kutsal İslamı ve Kutsal Kitabı her ikisini de yoketmek için kullanıyor.....müslüman milletlerin bu asırda ezilmeleri ABD’nin ve ABD’nin Suud Ailesi gibi kuklalarının işidir... Suud Ailesi ki, Allah’ın en büyük ve kutsal mekânına hiyanet ediyor ve Allah’ın ve meleklerinin lanetini hak ediyorlar”* diyerek suçluyordu (Humeyni,1983, Vasiyeti). Körfezde hegemon güç olma gayretleri kapsamında devrim ihraçı söylemi; Şii Hilali bölmünde gördüğümüz Kuveyt, Bahreyn, Suudi Arabistan’da rejimleri tehdit eden Şii isyanlar, çatışmalar, suikastler olarak yansıdı. En önemli sonuçlarından bir tanesinde ABD ile yapılan güvenlik ve işbirliği anlaşmaları ile ABD’yi körfeze yerleştirdi ve İsrail ile yakınlaşmalarını da sağladı. Hatta BAE ve Bahreyn İbrahim anlaşmaları ile İsrail’i tanıdılar (Başkan, a.g.e., ss 43-54).

İran’ın bölgesel hegemonya kurmaktaki kısıtlamalarına baktığımızda; Şii’liğin kendi içinde farklı bölümlere ayrılması (Caferilik, Zeydilik, İsmailiyye, Zeydiyye, Dürzîlik, Nusayrilik, Bahailik vb.) ile ana akım olan İmmamiye Şia’sının Arap (Irak, Necef Şehri merkezi), Fars (İran, Kum şehri merkezi) arasındaki mücadeledir. Ayetullah Humeyni’nin kuramsallaştırdığı “Velayet-i Fakih” görüşü ve din adamlarının siyasete girmesi konusunda Necef havzası, Kum hafzasından ayrılmaktadır. Bu bakımdan kendi aralarında bir bütünlük sergilemezler (Tikici, 2011).

5.4. Şii/Selefi Çatışmaları

Günümüzde İslam ülkelerinin çoğunluğu kendilerini mezhepler üzerinden tanımlamamaktadır. Daha çok sunnilik bireysel olarak yaşanmaktadır. Hatta çoğu Hanifi abdesini Hanifelik mezhebine göre aldığının bile farkında değildir. İslam dünyasında ana kabul görmüş Sunni fıkıhi mezhepler Hanefî, Malikî, Hanbelî ve Şafi’liktir. İtikadi mezhepleri ise Mu’tezili, Eş’arî ve Matûridî’dir. Şii’likte ise çoğunluk fıkıhi mezhep olarak Caferilik ve Zeydiyye mezhepleri olup çoğunluğu itikadi olarak Mu’tezili’dir. Sunni müslümanlar bireysel ibadet ve uygulamalarda belirli fıkıhi mezheplere bağlı kalsalar da, mezheplerin dünya görüşü, din anlayışı ve yorumlama biçimi üzerinde İslam

düşünce hayatını yönlendiren bir etki yaratmadığı görülmektedir. Siyasi bir kurucu bir kimlik olma iddaları yoktur. Başka mezheplere mensup olanları yok etme veya mezheplerini değiştirme gibi bir mücadele içinde de değildir. Bu sebeple bir mezhep savaşından Sunni Müslümanlar için söz konusu değildir. Mezhep savaşı olarak bahsedilen şey Şia ile Selefilik'in mücadelesidir (Demir, 2013). Bunlar dışında kendini Sunnilik içinde tanımlayan Vahhabilik, Selefilik ve Evzailik birçok Sünni din adamı tarafından ehli hak olarak kabul edilmemesine rağmen, toplumda önemli bir etki yaratmış ve hâlâ yaratmaya devam etmektedir (Filiz, 2021).

Selef, Müslümanların önderleri olan ashap ve tâbiîn¹⁰ için bir terimdir. Selefilik, özellikle İbn Teymiyye döneminde sistemleşmiştir. Ahmed b. Hanbel'in takipçileri, Selef'in itikadi prensiplerini korumuş ve savunmuştur. Selefilik, din konusunda akıl yürütmeyi uygun görmez. XX. yüzyılın ortalarından sonra ekonomik ve sosyal sorunlar, Selefilik hareketini güçlendirmiştir. Mısır'daki İhvan-ı Müslimin ve Pakistan'daki Cemaat-i İslâmi gibi gruplar, Selefilik'i bir dini ideoloji haline getirmiştir. Radikalleşen bu gruplar, dinin özünü ve ahlâk boyutunu göz ardı etmiştir. Suudi Arabistan'daki Vehhabi hareket de benzer şekilde geleneksel anlamda Selefilikte kalmıştır. Soğuk savaş koşulları sonucunda, radikal gruplar ortaya çıkmıştır fakat Anadolu ve Balkanlar'daki hoşgörü kültürü bu radikalleşmeyi engellemiştir (Özervarlı, 2009).

İran İslam'ın doğuşuyla birlikte feth edilmiş ve Asya'daki merkezi konumunu yitirmiştir. İslam Devleti yönetiminin yerini yaklaşık bin yıllık Türk hanedanları ikdidarı almıştır. 16. yüzyılın başlarında Erdebil merkezli Türk Safevi Hanedanlığı tarafından İran, Şiileştirilmiştir. Bu dönem, İran'ın milli kimliğini mezhepsel bir kimlikle dış dünyaya tanıtmaya başladığı bir süreç olarak kaydedilmiştir (TASAM, 2011).

Bugün olduğu gibi; Osmanlı ile Safeviler arasındaki mücadele her ne kadar mezhebi sebepler gibi görülsede asıl amaç siyasi gücün (iktidar) sahibi olmaktı. Ki bunu Yavuz Sultan Selim Cihan hâkimiyeti idealini *“Bu dünya iki padişaha yetecek kadar büyük değildir”* sözünden anlıyoruz. Yine Şah İsmail'e yolladığı bu şiirde de *“Ey kardeşim! Devlet, bize ezelde nasip kılınmışken senin takdire rıza göstermemenin sebebi nedir? Sen iki mübarek belde olan Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'nin hacısıym diye iftihar ediyorsun, fakat şu dünya saltanatına olan ihtirasın nedir?”*

¹⁰ Sahâbeyi müslüman olarak gören ve müslüman olarak ölen ikinci nesli ifade eden terim (<https://islamansiklopedisi.org.tr/tabiin>).

Kardeşim, vatan ümmetin malıdır. Bölünürse Devlet gücünü kaybeder. Neticede güçsüz beyliklere döneriz. Bu büyük bir vebal olur. Gövdem ikiye bölünür de, ümmet toprağı bölünmez! Gel birlik olalım, beraber yürüyelim; devletimiz güçlü olsun ki; millet rahat etsin, dinini rahat yaşasın... Yoksa bu vebal, dünyada da ahrette de bize yeter” görüyoruz (Çibir, 2015).

İran'ın bölgesel hegemonya için Orta Doğu'da Şii'lik üzerine kurmaya çalıştığı yapıya Şii Hillali, İran Hilali en sonunda Direniş Ekseni adı verilmiştir. Şii'lik üzerine kurulu milis örgütler ve din adamları ile desteklenen yapı İran'a bölgede siyasi ve askeri bir güç kazandırmıştır. Bu yapıların öne çıkanı Irak'ta Haşdi Şabi, Suriye'de Nusayri'lerden oluşan gruplar, Lübnan'da Hizbullah, Afganistan ve Pakistan'da Zeynebiyyun ve Fatımiyyun Tugayları, Yemen'de Hussilerdir. Bu yapıların karşısında duran ve onlarla çatışan kimdir sorusuna Suudi Arabis'tan diyebiliriz. Suudi Arabistan ve liderliğini yaptığı körfez ülkeleri tarafından Vahhabi, Selefi gruplarca yürütülen bu mücadelede mezhep bir dış politika aracı olmuştur. Asıl mücadele siyasidir. Mezhep, bu çatışmalarda destek bulmayı kolaylaştırmakta, iki taraf da öldüğünde şehit olduğunu düşünmektedir (Filiz, 2021).

Orta Doğu'daki özellikle Irak ve Suriye'deki merkezi yönetimlerin yıkılması, Lübnan'da ise zayıf olması etnik ve mezhebi grupların diğer ülkelerdeki aynı yapılar arasında işbirliğini artmıştır. Humeyni'nin ölümünden sonra Şii militanlık ideolojik gücünü kaybetmiş, Sünni militanlık öne çıkmaya başlamıştır. Ayrıca bunda ABD'nin 11 Eylül sonrası Irak ve Afganistan'a yaptığı müdahaleler ile Arap Baharı etkili olmuştur. Her iki harekete de doğan boşluğu İran doldurmuştur. Bölgedeki Şii'ler üzerinde etkisini arttırmıştır. Özellikle Irak siyasetinde etkin bir güç olarak ortaya çıkmaları onları Selefilerin hedefi haline getirmiştir. Devrim sonrası İran sağladığı destek ile bölgedeki Şii hareketleri Vahabi Suudi Arabistan tarafından endişeyle karşılanmıştır. Suudi Arabistan Irak, Suriye, İran (Belucistan), Pakistan ve Afganistan gibi bölgelerde etkisini artırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Deniz, 2018).

Mezhepsel farklılıklar, Körfez ülkeleri arasında dikkate alınması gereken önemli unsurlardır. Bu ülkelerin tamamı Sünni değildir; örneğin, Umman İbadi-Harici mezhebındendir. Suudi Arabistan ve Katar Vahhabi-Hanbeli geleneğı izlese de, aralarında mezhepsel farklar vardır. Kuveyt, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri Sünni olarak kabul edilirken, Şiiliğe karşı daha toleranslıdırlar. Körfez Şiileri genelde Arap kökenlidir ve önemli nüfusları Kuveyt, Suudi Arabistan ve Bahreyn'de bulunmaktadır.

Sünni ölkeler, ortak bir dış politika oluşturma çabaları içerisinde olsa da, bu konuda pek başarılı olamamışlardır. İran ile ilişkiler ise Katar ve Umman için olumlu kalmıştır. İran İslam devrimi yalnız körfez ölkelerinde değil tüm İslam dünyasında İslamcı hareketleri tetiklemiştir. Bu bağlamda, sadece mezhepsel bir sorun olarak değerlendirilmemelidir. Devletin kamusal alanda İslami anlayışa daha fazla yer vermesi, yalnızca Şii'lere has bir durum değildir (Başkan, 2013).

5.5. Güvenlik ve Askeri Kapasite

Askeri doktrin, orduların stratejilerinin temelini oluşturur ve düşmanları belirli normlara (kabuller) göre ayırır. İran'ın askeri doktrini, ölkenin iç ve dış gerçekliklerine dayanan bir vizyondan kaynaklanır. İran, güvenlik açısından düşmanın çoklu imajını değerlendirerek, Zerdüştlükten gelen tarihsel unsurların etkisiyle farklı bir askeri yaklaşım geliştirmiştir. Dünya, İran'ın liderliğindeki ölkeler yani iyiler ve Batılı güçlerin temsil ettiği kötülük olarak ikiye ayrılır. Bu ayırım, Humeyni'nin düşüncelerine yansımaktadır. Ayetullah Humeyni tarafından düşman kavramı kapsamında ABD ve İsrail kâfir, Suudi Arabistan ve Körfez ölkeleri işbirlikçi kâfir ölkeler olarak tanımlamıştır. Bunun yanında DMO kitapçığında Türkiye, Pakistan, Ürdün, Mısır ikincil, Halkın Mücahitleri Örgütü (HMÖ), silahlı Ahvaz Hareketi, Adalet Ordusu, Taliban ve diğerleri gibi İran'a muhalif oluşumların çoğu ile İran'ın Orta Doğu'daki nüfuzuna karşı çıkan Sünni “*silahlı*” gruplar da üçüncül düşmanlardır. Sünni radikal örgütlerle örneğin El-Kaide gibi ilişkilerinde “*düşman olma*” olasılığı üzerinden politika yürütmektedir. Herhalde bu yaklaşım HAMAS içinde geçerli olabileceği değerlendirilebilir. Yani İran'ın düşman yaklaşımı tamamen ulusal çıkarlarına göre değişmektedir (Elias, (1) 2018).

Güvenlik kavramı, dış politika ile yakından ilgili olup en basit olarak devletlerin kendilerini ve temel değerlerini tehdit eden unsurlardan arındırılması anlamına gelmektedir. Güvenlikleştirme ise, ölkelerin dış politikalarında belirli nesnelere özel anlamlar atfederek onları koruma gerekliliğini kabul etme sürecidir. Bu yaklaşım, hükümetler ve toplumlar için özel öneme sahip unsurların güvenliğinin sağlanması gerektiğine dair bir düşünce oluşturur. Güvenliği merkezine alan realist yaklaşım, ölkelerin dış tehditlere karşı sınırlarını korumasının önemine vurgu yapmaktadır. Tehditlerin genellikle diğer devletlerden kaynaklandığını kabul etmektedir (Kurt, 2018). Günümüzde devletlerin karşılaştıkları tehditlerle başa çıkabilmesi ve askeri kapasitelerini geliştirmeleri, her bir devletin temel sorumluluklarından biridir. Bir devletin kendisini

güvende hissetmesi, diğerlerini saldırmaktan caydırabilmesi ya da saldırı durumunda etkili bir savunma gerçekleştirebilmesi ile mümkündür (Yoncalık, 2021).

Güvenlikleştirme kavramının somutlaştırılmış bir örneğini Devrim Muhafızları Ordusu logosunda görebiliyoruz.

Şekil 1. DMO'su Logosu

Kaynak: <https://www.tebarens.com/iranin-savunma-doktrini-ve-swariming-taktigi-dr-ata-sahit/>

Logo'da “zeytin dalı, yer küresi, silah, silahı tutan el, Kuran, *Enfâl süresinin 60. Ayetinin (onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet hazırlayın) bölümü, Lâ İlâhe İllallah sözünün Lâ kelimesi ve Farsça yazılan İslam Devrimi Muhafızları Ordusu simgeleri yer almaktadır*”. DMO'nun küresel ölçekte etkili olmayı amaçladığını ve şeriat kurallarını yaymayı hedeflediğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, hem kendini savunmanın hem de iç ve dış düşmanlara karşı askeri güçlenmenin önemine vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda, barışın silah kullanımıyla sağlanabileceğine dair bir inanç taşımaktadır (Şahit, (1) 2025).

Bu kapsamada İran'ın askeri kapasitesini arttırmasını beklemek gayet normal bir davranıştır. Yukarıda ifade edilen caydırıcılığı sağlayacak en önemli kapasite nükleer silah olacaktır.

Şah Rıza Pehlevi döneminde İran, ABD'nin desteğiyle nükleer teknoloji geliştirmeye yönelmiştir. Ancak Ayetullah Humeyni, bu süreci durdurmuş ve mevcut tesislerin inşasını sonlandırmıştır. Ancak nükleer silahların savaş üzerindeki etkisini açıkça gösterince İran nükleer enerjinin önemini kavramıştır. Bu doğrultuda, İran Atom

Enerjisi Kurumu'nu yeniden canlandırmak amacıyla çeşitli ülkelerle işbirliğine girişmiştir. 1987 yılında Pakistan ile nükleer işbirliği anlaşması imzalamış, 1989'da ise Sovyetler Birliği ile çeşitli anlaşmalar yapmıştır. Sovyetler'in dağılmasıyla bu işbirlikleri sekteye uğramışsa da, Rusya ile yeni anlaşmalar yapılmıştır (TASAM, 2011).

İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetleri devam etmektedir ve bu durum, İran'ın nükleer silah yapma potansiyeli hakkındaki soruları gündeme getirmiştir. 2015 tarihli bir IAEA raporu, İran'ın 2009'a kadar nükleer çalışmalara devam ettiğini belirtmiştir. İran'ın nükleer silah üretimi için gereken sürenin genellikle aylar ile bir yıl arasında değiştiği değerlendirilmektedir. Mart 2023'te, ABD'nin en yüksek askeri yetkilisi General Mark Milley, Kongre'ye yaptığı açıklamada İran'ın nükleer silaha ulaşmasının yalnızca birkaç ay sürebileceğini ifade etmiştir (İleri, 2023).

Batı dünyasında, İran'ın kitle imha silahlarına sahip olabileceği veya bunları üretebileceği düşüncesi oldukça yaygındır. Bu durum, İran'ın hem Batı ile hem de Orta Doğu'daki komşularıyla olan ilişkilerini etkilemektedir. İran'ın nükleer silah sahibi olmasını destekleyenler bunun İran'ın kendisine yönelik tehditlere karşı nükleer silah edinmesini haklı bulurken, diğer bir görüş ise nükleer silahların İran'ın İsrail'in yayılmasını durdurmasına ve Gazze'deki ambargonun kaldırılmasına yardımcı olabileceği yönündedir. Karşı çıkanlar ise Orta Doğu'da İran'ın nükleer silaha sahip olmasını büyük bir tehdit olarak görüyorlar. İran'ın keyfi hareket ederek nükleer silah kullanma kararı alabileceğinden, bölgedeki güç dengesinin bozulacağından ve bir silahlanma yarışının başlayacağından endişe ediyorlar. Ayrıca, İran'ın terörist gruplara nükleer destek sağlayabileceği düşüncesi de kaygıları artırıyor (Tikici, 2011).

İslam Devrimi, kendine özgü yapıları sayesinde kurumsal bir istikrar sağlamıştır. İran İslam Cumhuriyeti'nin temel yapı taşları arasında Velayet-i Fakih Kurumu, Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) ve Ezilenler Vakfı yer almaktadır. DMO, ideolojik bir askeri oluşum olarak kurulmuş ve zamanla devletin en güçlü unsuru haline gelmiştir. İslam Cumhuriyeti yurt içinde, toplumsal mühendislik yöntemleriyle Şii siyasal İslam ve Fars kültürüne adanmış tek tip mehdici toplum yaratmaya odaklanmaktadır. Devrim Muhafızları Ordusu ve ona bağlı faaliyet yürüten yurt içinde Basic, yurt dışında Kudüs Tugaylarıdır. DMO devrimden hemen sonra kurularak kara, hava ve deniz kuvvetlerine sahip, Kızıl Ordu gibi devrim ideolojisini rehber edinmiş bir güç olmuştur. Füze sistemlerinin yönetimi, Hürmüz Boğazı ve Basra Körfezi'nin savunması kendisine verilen Devrim Muhafızları'nın asimetrik planlamada ana temel olmuştur. Ayrıca

ekonomik alanda da İran'ın en büyük şirketlerine sahip olarak söz sahibidir. Yurt dışı faaliyetlerini de Kudüs Tugayları vasıtası ile yürütmektedir. Bu amaçla milis güçler ve vekâlet gruplarından bir ağ oluşturmuştur. BASIC' de (Besic-i Mustazafin, Ezilenlerin Savunma/Direnış Gücü) İran Anayasasının 110 maddesine dayanarak yurt içi, yurt dışı ve kültürel saldırılara karşı savunma ve devrimci kültür yaratmakla da görevli gönüllü, silahlı bir güç olarak kurulmuştur (Yegin, 2013).

Humeyni, Besic'in kuruluşuna yönelik *“Sizler şu anda dünyadaki en güçlü düşman ile karşı karşıya bulunuyorsunuz. Bu düşmana karşı koyabilmek için herkes askerî eğitim almalı, silah kullanmayı öğrenmeli ve öğretmelidir. Özellikle gençlerin alacağı askerî eğitimler ile Allah'ın izniyle 20 milyonluk bir ordu oluşacaktır”* diyerek kurulmasını emretmiştir. Başlangıçta devrim karşıtı girişimleri önlemeye odaklanan BESIC, zamanla sorumluluk alanlarını genişletmiştir. Yapısında İslam Devrimi ideolojisi ve Humeyni'ye bağlılık bulunmaktadır. Şehir ve kırsal yapılanmanın yanı sıra esnaf, işçi, hukukçu, memur, gazeteci ve sporcular gibi farklı meslek grupları için de organizasyon yöntemleri geliştirmiştir. Ayrıca, kadın, ortaöğrenim, üniversite ve mahalle yapılanmaları da BESIC'in önemli birimleri arasındadır. 1999 yılında yaşanan öğrenci olayları, Aralık 2017-Ocak 2018, Kasım 2019 ve 2023 (Mahsa Amini protestoları)'de yaşanan büyük toplumsal olayların bastırılmasında önemli roller üstlenmiştir (Balcı, 2021).

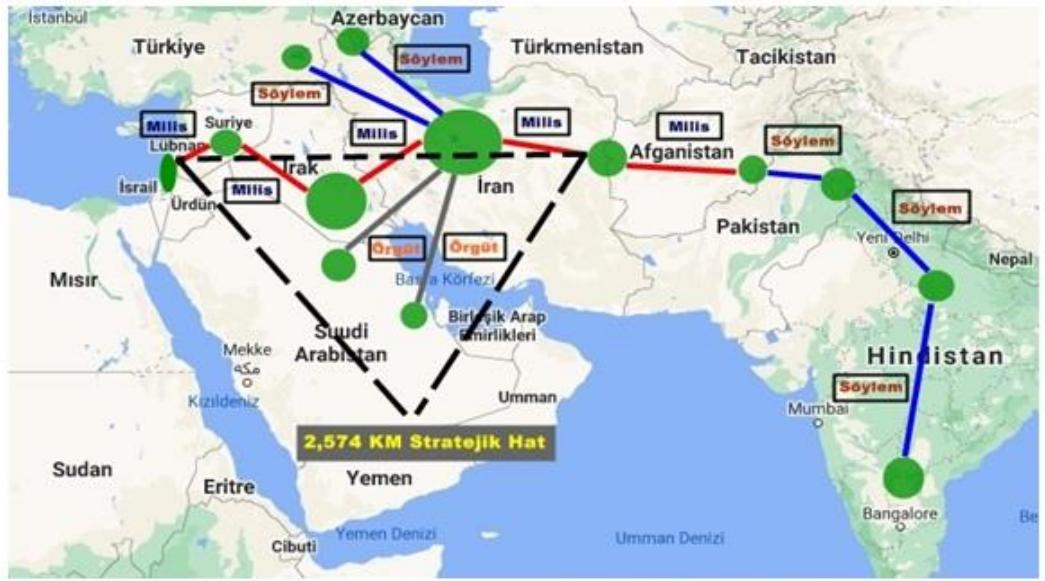
İran'ın Hava Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri ve Kara Kuvvetlerinin yurt savunmasında çok etkili değildir. Bu durum bu kurumlara ambargolar ve bir saldırı durumunda düşman karşısında çok büyük varlık göstermeden imha edileceği düşüncesindendir. İran'ın en büyük zayıflığı hava gücüdür; uçakları genelde eski ve yedek parça eksikliği nedeniyle çalışmamaktadır. Tanklar ve zırhlı araçlar da eskidir ve İran'ın yalnızca birkaç büyük donanma gemisi vardır (Yumak, 2024). Bu nedenle asimetrik savaşa önem vermiştir. Burda asıl direniş gösterecek yapı DMO ve ona bağlı BESIC birimleridir. Devrim Muhafızları Ordusu, savunma doktrinini genel bir işgale karşı hazırlanmaktadır. İran, olası saldırıların genellikle İsrail ve ABD tarafından yapılacağını düşünmektedir. Bu nedenle, İran'ın konvansiyonel savaş gücü bu iki ülkenin gücü karşısında yetersiz kalmaktadır. Bu açığı kapatmak için Swarming Taktiği olarak bilinen bir savunma ve savaş taktiğini benimsemiştir. Bu taktik, küçük hücum botları, kısa ve orta menzilli füzeler ve İHA'lar üzerine yoğunlaşmayı içerir. İran, ABD savaş gemilerine karşı yaygın kamikaze saldırıları planlamakta ve Hürmüz Boğazı'nın kapanmasıyla uluslararası deniz ticaretini durdurmayı hedeflemektedir. İran, bu boğazın

stratejik önemini vurgulayarak, dünya üzerinde caydırıcılık göstermeyi amaçlamaktadır (Şahit, (1) 2025).

Bu savunma doktrinini, ABD Savunma Bakanlığına (PENTAGON) bağlı Savunma İstihbarat Ajansı (SIA) tarafından yayınlanan “*İran’ın Askeri Gücü*” adlı raporda da görüyoruz. Bu raporda; İran’ın askeri doktrinini Batılı ordulara karşı koymak, insani, finansal olarak bedelini artırmak ve caydırıcılığı artırmak amacıyla yeniden şekillendirdiğini ifade ediyor. Batılı güçleri yenemeyeceğini bilen İran, savunmasını “*bölgede hedeflerini vurabilecek balistik füzeler, Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazında deniz ticaretini tehdit edebilecek güçte sahil güvenlik gücü, ülke dışında konvansiyonel olmayan operasyonlar yapma kabiliyetine sahip ortak, vekil güçler ve Şii milisler*” üzerine kurmuştur (Pentagon İlk Kez Yayınladı: 7 Maddede ‘İran’ın Askeri Gücü’, 2019).

İran, ABD ve İsrail’i temel tehditler olarak görmektedir ve stratejisini buna göre oluşturmuştur. İki ana konuya odaklanmıştır. Birincisi, Basra Körfezi’nde ABD varlığına karşı güçlü olmaktır. İkincisi, İsrail’i tehdit edebilecek füze kapasitesine ulaşmaktır. İran, ABD’nin Basra Körfezi’ndeki deniz hedeflerini vurmak için gemisavar füzeleriyle donatılmış küçük ve hızlı teknelere sahiptir. Ayrıca geliştirdiği bazı füzeler 200 km’den fazla menzil sunmaktadır. ABD’nin Bahreyn’deki 5. Filosu ile arasında sadece 190 kilometre mesafe bulunmaktadır. Bu da, ABD’nin Basra Körfezi’ndeki tüm askeri üslerinin bu füzelerin menziline olduğu anlamına gelmektedir. Yeni nesil Şahab 3 füzelerinin menzili 2.500 km’ye ulaşmış ve İsrail’i de menzili içine almıştır. Ayrıca 2000 ila 2500 km menzilli ve radardan kaçabilen insansız hava araçları geliştirdiğini söylemektedir ki İsrail’e yapılan hava saldırılarında bu görülmüştür (Yumak, 2024).

Devrim Muhafızları Ordusu, İran’da Velayet-i Fakih’in otoritesini sağlayan önemli bir araçtır. Bu ordu, İran’ın dış politikasını etkileyen Direniş Ekseni’nin merkezindedir. İran Devrim Muhafızları Ordusu’nun savunma doktrinini hibrit savaş stratejisi etrafında şekillenmektedir. Önemli taktikleri arasında bulunan Şii Hilali (Direniş Ekseni) yer almaktadır. İran, Hindistan’dan Akdeniz’e kadar uzanan geniş bir bölgede Şii milis grupları kurmuştur. Bu milisler, İran’ın dış tehditlere karşı en etkili savunma ve caydırıcılık gücünü simgelemektedir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Oluşturduğu Direniş Eksen

Harita 2. Direniş Eksen

Kaynak: <https://www.tebarens.com/iran-devrim-muhafizlari-ordusunun-savunma-doktrini-ve-direnis-ekseni-dr-ata-sahit/>

Direniş Ekseninde yer alan örgütler, Devrim Muhafızları Ordusu'na bağlı Kudüs Gücü emrinde çalışmaktadır. İlk yıllarında, yurtdışındaki siyasi İslamcı ve devrimci gruplara yardım, yabancı uyruklu İslamcıları örgütleme, yurt dışındaki Şii milisler için hücreler oluşturma ve propaganda yapma görevlerini üstlenmiştir. Günümüzde, İran'ın Şii Jeopolitiği doktrinini uygulamada en yetkili birimdir. İran, bir düşman saldırısına maruz kalması durumunda savunma doktrinini bölgesel bir savaşa dönüştürmeyi planlamaktadır. Eğer Tahran veya başka önemli bir nokta hedef alınırsa, savaş yalnızca İran içinde sınırlı kalmayacak, İran'a bağlı milis grupları harekete geçerek düşman hedeflerine saldıracaktır. Bu dinamik, Pakistan'dan Afganistan'a ve Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir kriz hattı oluşturağı muhtemeldir (Şahit, 2025).

5.6. Ekonomi ve Ticaret Koridorları

Devletlerin davranışlarını etkilemek amacıyla uygulanan yaptırımlar, askeri gücün maliyetinin yüksek olması nedeniyle dış politikada sıkça tercih edilen bir yöntemdir. Bu yaptırımlar, diplomasi ile askeri güç arasında bir ara araç olarak ortaya çıkar. Yaptırımlar, temelde iki ana kategoriye ayrılmaktadır. İlki ticari yaptırımlar, yani ambargo ve boykot gibi uygulamalar; diğeri ise finansal yaptırımlar, yani bankacılık ve sigorta işlemleridir. Araştırmalar, yaptırımların ülke ekonomilerine olumsuz yansımalar yaptığını ve bu sürecin en çok yoksul kesimleri etkilediğini ortaya koymaktadır. Bunun

yanında yaptırımlar hedef ülkeyle ticari ve finansal ilişkisi bulunan üçüncü ülkeleri, şirketleri ve kişileri de kapsayabilmektedir (Aslan, 2023).

Devrimden bu yana İran, uluslararası toplumdan sürekli olarak yaptırımlarla karşılaşmakta ve bu durum ekonomisinin potansiyelinin altında kalmasına yol açmıştır. Uygulanan yaptırımlar, ithalat kısıtlamaları, petrol ve doğalgaz alımlarında getirilen sınırlamalar ve bankaların kara listeye alınması gibi çeşitli unsurları kapsamaktadır. Ayrıca, SWIFT¹¹ sistemi üzerinden gerçekleştirilen döviz transferleri de bu yaptırımlar sebebiyle engellenmiştir. Sonuç olarak, İran, rekabet gücünü kaybetmiş ve modern teknolojinin yanı sıra altyapı eksiklikleri nedeniyle üretim etkinliğinde önemli bir düşüş yaşamıştır. İran, yaptırımlarla karşılaştığında, daha fazla sektörünü yabancı yatırımlara açma kararı almış ve kamulaştırmalarda tazminat ödeneceğine dair güvence vermiştir. İmalat, madencilik ve turizm alanlarında vergi muafiyetleri tanımıştır. Yaptırımların kaldırılması, petrol gelirlerinin artmasıyla birlikte petrol dışı sektörlerin gelişimini olumlu yönde etkileyecektir. Yabancı yatırımlar ve ticarete liberalleşme, uluslararası ticaret maliyetlerini düşürme potansiyeline sahiptir. Ayrıca, yaptırımların sona ermesiyle birlikte İran'ın ABD tarafından engellenen Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliği de küresel ticaret üzerinde önemli bir etki yaratacaktır (DEİK, 2016).

İran'a karşı ilk ambargo Başbakan Musaddık'ın petrolü millileştirme kararına tepki olarak 1951-1953 yılları arasında uygulanmıştır. İkincisi 1979-1980 döneminde yaşanmış "*Rehine Krizi*" ile varlıklarının dondurulması ile görülmüştür (Aslan, 2023). 1984'te Amerika Birleşik Devletleri, 1983'teki 241 Amerikan askerinin öldürüldüğü Beyrut saldırısından sonra İran'ı terörist ülkeler listesine alarak İran ürünlerinin ülkeye girişini yasaklamıştır. 1987 yılında Ronald Reagan, İran'a yönelik yaptırımlar getirmiş ardından Bill Clinton, 1995'te İran'a kapsamlı bir ambargo uygulamıştır. 2005'te, İran'ın nükleer programı nedeniyle Birleşmiş Milletler, ülkeye karşı yaptırımlar açıklamıştır. 2006-2010 yılları arasında BM, dört ayrı karar alarak ekonomik yaptırımlar uyguladı. 2008'de ise ABD, bankaların İran ile para transferi yapmalarını yasakladı. 2010-2012 yılları arasında İran'ın petrol sektörü hedef alındı. 2015 yılında ise İran nükleer anlaşması ile uygulanan yaptırımlar kaldırıldı. Ancak 2018'de Donald Trump, yeniden yaptırımları

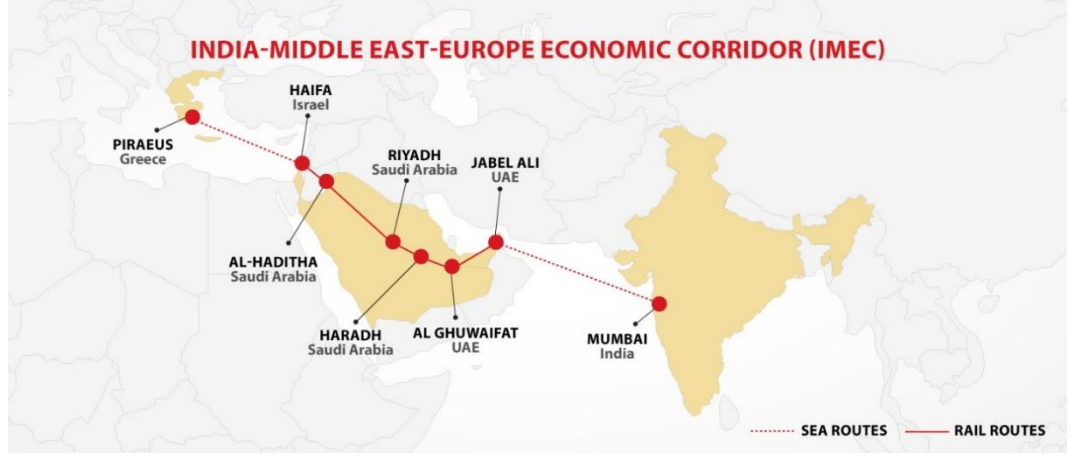
¹¹ Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication /Dünya Bankalar Arası Finansal Telekomünikasyon Derneği. Yurt içi ya da yurt dışındaki banka hesaplarına döviz olarak gerçekleştirilen tüm para transferleri SWIFT sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. (<https://www.isbank.com.tr/doviz-transferi-swift>).

devreye soktu. 2020'de Avrupa, ABD yaptırımlarını aşmak amacıyla Instex¹² mekanizmasını kurdu. 2021'de Joe Biden, nükleer anlaşmaya geri dönmek için dolaylı müzakerelere başlamasına rağmen yaptırımları sürdürdü. Son olarak, 2022'de Mahsa Amini'nin ölümü sonrasında İran'a karşı yeni yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır (Şarkul Avsat, 2023).

Körfez Arap Ülkeleri, İran'a karşı uygulanan ekonomik ambargonun etkinliğini artırmak amacıyla İran'ın büyük petrol ve doğalgaz alıcıları olan Çin, Hindistan ve Türkiye ile ilişkilerini güçlendirerek, bu ülkelere yaptığı satışlar aracılığıyla İran'dan ihraçatlarını azaltmayı hedeflemişlerdir. Bu kapsamda Körfez Ülkeleri ile Hindistan arasındaki yakınlaşma dikkat çekicidir. Ayrıca, artan İran tehdidine karşı Körfez Ülkeleri, askeri harcamalarını önemli ölçüde artırmışlardır. Güvenlik ihtiyaçlarının çoğunu da İngiltere ve ABD'den temin eder hale getirmiştir (Başkan, 2013).

9-10 Eylül 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen G20 Zirvesi'nde, ABD, Hindistan, BAE, Suudi Arabistan, Almanya, Fransa, İtalya ve Avrupa Birliği bir araya gelerek Hindistan-Ortadoğu-Avrupa Ekonomik Koridoru'nu (IMEC) kurmak üzere bir anlaşma imzalamıştır. Bu koridor, Hindistan'dan başlayarak BAE'ye, buradan Suudi Arabistan ve Ürdün üzerinden İsrail'e, en sonunda ise deniz yoluyla Yunanistan'a ulaşacak şekilde planlanmıştır. IMEC, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne alternatif bir proje olarak sunulmuş ve bu bağlamda Çin'i devre dışı bırakmayı hedeflemiştir (Hindistan-Orta-Dogu-Avrupa-Ekonomik-Koridoru, 2024).

¹² Ticaret Borsalarını Destekleme Aracı (INSTEX), 31 Ocak 2019'da kurulan ve Mart 2023'te tasfiye edilen bir Avrupa özel amaçlı aracıydı (SPV). Belirtilen misyonu, ABD yaptırımlarını ihlal etmekten kaçınmak için İran ile USD ve SWIFT dışı işlemleri kolaylaştırmaktı (https://en.wikipedia.org/wiki/Instrument_in_Support_of_Trade_Exchanges).

Harita 3. India-Middle East Europe Economic Corridor (IMEC)

Kaynak: <https://sdam.org.tr/haberdetay/hindistan-orta-dogu-avrupa-ekonomik-koridoru-imec.html>

İslam Devrimi'nin Dini Lideri Hameney'in "Amerikalıların ve müttefiklerinin politikası, rejimi bölgeden Batı dünyasına enerji ihracatı ve Batı'dan bölgeye mal ve teknoloji ithalatı için bir geçit haline getirmektedir ve tüm bölgenin ona bağımlılığını garanti altına almak anlamına gelir" söyleminden sonra Netanyahu Birleşmiş Milletler'deki konuşmasında yeni ticaret koridorlarının uluslararası politikadaki rolüne dikkat çekilmiştir. Ülkeler, malların hızlı ve güvenli teslimatı üzerine odaklanarak yeni rotalar geliştirmeye yönelmişlerdir. IMEC, Arap Yarımadası ve Hint Okyanusu üzerinden Avrupa'ya giden mal yolunu kısaltarak, Mumbai'den Yunanistan'a ulaşım süresini yüzde 40 oranında azaltmayı hedeflemektedir. Aden Körfezi, Kızıldeniz (Yemen yakınları) ve Süveyş Kanalı gibi İran tarafından tehdit edilen bölgelerden uzak olmasında bir avantaj yaratmaktadır. Proje, ABD ile Hindistan'ın Çin ile rekabet etme stratejilerini destekleyecektir. İsrail açısından ticaret yollarını çeşitlendirmesi, deniz ticaretine bağımlılığını ve Hürmüz Boğazının önemini azaltması beklenmektedir. Bu noktada Şii Hilalindeki mücadele daha iyi anlaşılmaktadır. Bu nedenle uluslararası politika ve savaşlar, ticaret ve koridorların rolü gözetilerek incelenmelidir (İRNA, 2024).

Harita 4. Kusak ve Yol Girişimi-Yeni İpekYolu

Kaynak: <https://www.sunsavunma.net/cinin-emperyal-projesi-bir-kusak-bir-yolu-tartismaya-aciyoruz/>

Çin, Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) gibi kuruluşların gelişimine katkıda bulunmakta ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi ile de ticaret aracılığıyla etkisini artırmaya çalışmaktadır. Çin, Orta Doğu'daki petrolün en büyük alıcısı ve İran'ın da en büyük yatırımcısıdır. Enerjiye bağımlı olan Çin, enerji kaynaklarına sahip Orta Asya ve Orta Doğu'da etkin olması önemlidir. Bu da kendisinin Orta Doğu'da ABD, Orta Asya'da da Rus'ya ile çatışması anlamına gelmektedir. Bu anlamda girişim, etki alanına giren yerlerde hegemonya tarafından kışkırtılan ayrılıkçı hareketler, terör ve aşırı uçlarla mücadelede etmek zorunda da kalacaktır (Dostaer, 2018).

Orta Doğu'daki istikrarsızlık, Çin'in Kuşak Yol Girişimi ve bölgedeki yatırımları için olumsuz sonuçlar doğuracaktır. İran, stratejik konumu ile Kuşak Yol projesinin önemli bir parçasıdır ve enerji iş birliği sayesinde Çin ile güçlü bağlar kurmuştur. Çin, Suudi Arabistan ile İran arasındaki çatışmalarda arabuluculuk yaparak enerji fiyatlarını dengelemeye çalışmaktadır. İran, bölgedeki enerji altyapılarını birleştiren merkezi bir konumda, bu da onun enerji jeopolitiğini güçlendirmektedir. Çin, İran üzerinden enerji kaynakları kontrol etmeyi hedeflemektedir. İran'ın Türkiye ile komşuluğu, Avrupa'ya erişimi kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, İran, Kuşak Yol Projesi'ne katılarak ABD yaptırımlarını aşmayı ve ticaretini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Hamaney “*Dış politikada en önemli önceliğimiz Doğu'yu Batı'ya tercih etmektir*” diyerek Asya'nın önemini vurgulamıştır. Uzmanlar, bu ifadelerin dünyanın ekonomik ekseninin Asya'ya

kaydığını gösterdiğini savunmaktadır. Tüm bu gelişmeler, Orta Doğu'da yeni bir güç değişimini tetikleyebilir (Aydın, 2018).

Bu aşamada İran'ın Orta Asya açısından jeopolitiğine dikkat çekmek için Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın doğal kaynakları hakkında bilgi vermek istiyorum. Kazakistan toplam petrol rezervi 39,8 milyar varil civarında olup toplam dünya rezervinin %2,9'unu oluşturmaktadır. Doğal gaz rezervi ise dünya toplam rezervinin %1'ini oluşturmakta olup, toplam 1,8 trilyon metreküp civarındadır (Kazakistan Ülke Profili, 2024). Türkmenistan Doğal gaz yatakları açısından Rusya, İran ve Katar'ın ardından 4. sırada gelen Türkmenistan gazı, Çin ve Avrupa için çok önemlidir. Ülkede 600 milyon varil civarında petrol rezervi, 13,6 trilyon metreküp de doğal gaz rezervi bulunmaktadır (Türkmenistan Bilgi Notu, 2022). Dünyanın 7'nci büyük uranyum üreticisi ve 5'inci ihracatçısı olan Özbekistan'ın bilinen uranyum rezervleri ise 185.500 ton civarındadır (Özbekistan Ülke Profili, 2024). Ülkenin 594 milyon varil ham petrol rezervi ve 1,8 trilyon metreküp doğalgaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir (Özbekistan Bilgi Notu, 2022).

Harita 5. Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru (INSTC)

Kaynak: <https://avim.org.tr/Blog/INTERNATIONAL-NORTH-SOUTH-TRANSIT-CORRIDOR-INSTC-06-07-2023>

Küresel ekonomi Asya'ya kayarken, lojistik ve deniz yolu ticaretinde büyük değişimler yaşanmaktadır. İran, 2000 yılında Rusya ve Hindistan ile uluslararası bir anlaşma imzalayarak Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru'nu (INSTC) başlatmıştır. INSTC anlaşması Azerbaycan, Beyaz Rusya, Bulgaristan, Ermenistan, Hindistan, İran,

Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan, Türkiye, Ukrayna ve Umman dâhil olmak üzere 13 ülke tarafından onaylanmıştır. Süveyş Kanalı'nı bypass ederek, INSTC Güney Asya ile Kuzey Avrupa arasındaki nakliye maliyetlerini % 30'a kadar indiriyor ve taşıma sürelerini % 40 oranında kısaltıyor. Bu sistem, her 15 ton kargo için yaklaşık 2.500 dolar tasarruf imkânı sunuyor. Hindistan'ı Çin'e karşı avantajlı bir duruma getiriyor (Rashid, 2022). INSTC, St. Petersburg ile Mumbai arasındaki kargo yolunu 45 günden 15-24 güne kadar kısaltıyor. (Ünver, 2023).

5.7. İran'ın Nükleer Faaliyetleri

Atom bombası, Uranyum tipi bir maddenin atom çekirdeğinin patlaması mantığı ile yapılır. Bunun için zenginleştirilmiş uranyum veya plutonyum gereklidir. Bu maddeler, belirli bir miktarda bir araya gelmediği sürece patlamaz. Aslında patlama kimyasal bir reaksiyondur. Tetikleme mekanizmaları farklı yapılarda olabilir (Belgil, 2025).

Nükleer bombalar, kontrolsüz nükleer reaksiyon sonucu ortaya çıkan tüm enerjinin çok kısa bir zaman diliminde salınmasıyla çok büyük tahribat vermeye yönelik olarak tasarlanmış cihazlardır. Bunun sağlanması için çok yüksek zenginlikte (% 90 ve üzeri ki bu oran elektrik üreten nükleer reaktörlerde %3-5 civarındadır) nükleer malzeme özel geometrilerde kritik kütleyi oluşturacak şekilde bir araya getirilmelidir. Nükleer santralin bir ülkede bulunması tek başına nükleer silah yapımı için yeterli şart değildir. Nükleer reaktörler nükleer enerjinin yavaş ve kontrollü şekilde elde edilmesine yönelik olarak tasarlanmışlardır. Özel geometrileri ve kullanılan malzemelerin niteliği nükleer reaktörlerde bir nükleer patlamanın gerçekleşmesini olanaksız kılar (Nükleer Enerji Santralinden Nükleer Silah Yapımı Söz Konusu Olabilir mi?, 2024).

Şekil 2. Uranyum Zenginleştirme Süreçleri

Kaynak: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48935396>

Uranyum, doğada serbest bulunmayan bir elementtir ve çeşitli minerallerle birleşerek uranyum mineralleri oluşturur. Uluslararası piyasalarda uranyum, nükleer enerji hammaddesi olarak sarı pasta şeklinde işlem görür. Sarı pastanın standardı, en az bir miktar uranyum içermesi ve arıtılmış bileşenlerde diğer elementlerin oranının belirli bir seviyenin altında olması gerektiğini belirtir (MTA, <https://www.mta.gov.tr>). Nükleer silahlarda kullanılan doğadaki uranyumun % 0.71'i Uranyum-235 izotopu içerir. Bu nedenle zenginleştirilmesi gereklidir. Zenginleştirilmiş uranyum, doğal uranyumdaki Uranyum-235 oranının artırılmasıyla elde edilir (Nükleer Yakıt Çevrimi, 2024).

Nükleer santrallerin ihtiyaç duyduğu yakıt; zenginleştirme tesislerinde % 0.7 (doğal Uranyum seviyesi) düzeyindeki Uranyum 235' in % 3-4 seviyesine çıkartılmasıyla elde edilir. Dünyadaki zenginleştirme tesisleri sınırlı olup bunlar Arjantin, Brezilya, Çin, Fransa, Almanya, Japonya, ABD, İngiltere, Güney Afrika, Hollanda, Pakistan, Rusya'dır (Nükleer Yakıt Çevrimi, 2025). Bir nükleer silah yapmak için 1 ila 2 kg plütonyum veya yaklaşık 5 ila 10 kg yüksek oranda (% 90 ve üzeri) zenginleştirilmiş uranyuma ihtiyaç vardır (Nükleer silahta Atom(fisyon) silahlarının prensipleri, 2025).

İran İslam Devrimi sonrası Ayetullah Humeyni nükleer silahların masum insanları öldürebileceğine dikkat çekmiş ve bu nedenle nükleer program İslam Devrimi başlangıcında durdurulmuştur. Fakat İran-Irak Savaşı sırasında Irak'ın kimyasal ve biyolojik silah kullanması, İran'ın bu tür silahların önemini anlamasını sağlamıştır. Bunun üzerine nükleer silahlar da dâhil olmak üzere, benzer teknolojilere sahip olmanın kullanılsa da bir caydırıcılık unsuru olarak gerekli olduğu düşüncesini güçlendirmiştir.

Ancak İran, Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması'nı (NPT) imzalamış ve nükleer silah edinmeme taahhüdünde bulunmuştur.

İran'ın nükleer programı, 1950'lerin sonlarına kadar uzanmaktadır. 1957 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile bir nükleer işbirliği anlaşması imzalanmış ve 1958'de Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'na üye olunmuştur. 1959 yılında ise Tahran Nükleer Araştırma Merkezi kurulmuştur. ABD, 1967 yılında bu merkeze 5 MW gücünde bir nükleer reaktör temin etmiştir. İran, 1968'de Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması'nı imzalamıştır. 1974 yılında İran Atom Enerjisi Kurumu kurulmuş ve Şah, büyük nükleer enerji hedeflerini açıklamıştır. 1970'lerin ortalarında Batılı şirketlerle işbirlikleri geliştirilmiştir. Şah yönetimi, nükleer teknolojiyi askeri amaçlarla kullanmak istemediklerini dile getirmiş olsa da, bir röportaj sırasında nükleer silaha sahip olmanın mümkün olduğunu ve bunun kısa bir süre içinde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Ardından Şah, nükleer silah edinmek istemediklerini belirtmiş, ancak bölgede diğer ülkelerin nükleer silahlara sahip olmasının, her ülkenin ulusal çıkarları gereği aynı talebi gündeme getireceğini vurgulamıştır (Gül, Karapınar, 2019). İran-Irak Savaşı sırasında nükleer faaliyetler duraklama sürecine girmiştir. 1990 sonrasında ise Rusya ile işbirliği yapılmaya başlanmıştır. 2002 yılında Amerika Birleşik Devletleri, İran'ın nükleer silah üretmeye çalıştığını iddia etmiş ve bu durum uluslararası arenada bir kriz yaratmıştır (Sandıklı, Emeklier, 2012).

14 Ağustos 2002'de Ulusal Direniş Konseyi'nin¹³ üyesi Ali Rıza Caferzade, İran'ın gizli nükleer faaliyetlerini açığa çıkarmıştır. 2003'te Hatemi yönetiminin görüşme teklifi ABD tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Almanya, Fransa ve İngiltere, İran ile nükleer müzakerelere başlamış ve nihayetinde 2004'te Paris Anlaşması imzalanmıştır. Uranyum zenginleştirme faaliyetlerini askıya almayı kabul etmiştir. Ancak 2005 yılında Ahmedinejad yönetimi, Uranyum zenginleştirmesine tekrar başlamış ve 2006'da % 3,5 oranında uranyum zenginleştirmeyi başardıklarını açıklamıştır. Bunun üzerine 4 Şubat 2006'da, İran'ın nükleer dosyası BM Güvenlik Konseyi'ne gönderilmiş ve müzakereleri BM Güvenlik Konseyi daimi üyeleri ve Almanya'dan oluşan P5+1 ülkeleri ile gerçekleştirmeye başlamıştır. Müzakerelerden bir sonuç alınamayınca 2006'da

¹³ İran Millî Direniş Konseyi, 1981 yılında ilk İran cumhurbaşkanı Ebu'l-Hasan Beni Sadr ve Mesûd Recavî tarafından Paris'te kurulan direniş örgütüdür. Konseyin amacı ve hedefi, 1979 İran Devrimi ile ülkeye hâkim olan dinî rejimin sona ermesidir ([https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran_Mill%C3%AE_Direni%C5%9F_Konseyi#:~:text=%C4%B0ran%20Mill%C3%AE%20Direni%C5%9F%20Konseyi%2C%20\(Fars%C3%A7a,olan%20din%C3%AE%20rejimin%20sona%20ermesidir.\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran_Mill%C3%AE_Direni%C5%9F_Konseyi#:~:text=%C4%B0ran%20Mill%C3%AE%20Direni%C5%9F%20Konseyi%2C%20(Fars%C3%A7a,olan%20din%C3%AE%20rejimin%20sona%20ermesidir.))).

yaptırım kararları alınmıştır. ABD ve AB bunun üzerine tek taraflı yaptırımlar uygulamıştır. 2013 yılında İran ve P5+1 ülkeleri Müşterek Eylem Planı (MEP) üzerinde anlaşmışlar ve nihai olarak Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) anlaşması 2015 yılında imzalanmıştır. İran, 15 yıl boyunca Uranyum zenginleştirme seviyesini % 3,67'nin üzerine çıkarmayacak ve toplam zenginleştirilmiş uranyum stoğu ise 300 kg'ı geçmeyecektir. Ayrıca tesislerdeki faaliyetler sıkı denetim altında olacaktır. Yaptırımlar, İran'ın adımları UAEA tarafından onaylandığında kaldırılacaktır. Ancak Mayıs 2018'de ABD, anlaşmadan çekildiğini ve İran'a yeniden yaptırımlar uygulamaya başladığını duyurmuştur. İran'da 8 Mayıs 2019 tarihinde KOEP'ten kısmen çekildiğini açıklamıştır (Gül, Karapınar, 2019).

Şekil 3. Yüzde 4,5 seviyesi dünya güçlerini neden endişelendiriyor?

Kaynak: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48935396>

Batı, İran'ın nükleer silaha sahip olmasını istemezken, İran da ulusal çıkarlarını korumak için nükleer programını geliştirerek güvenliğini artırmayı hedeflemiştir. KOEP anlaşmasını yeniden uyumlu hale getirme amacıyla Mayıs 2021'de görüşmeler yeniden başlamıştır. ABD, İran ekonomisine yönelik yaptırımlarını kaldırmayı teklif etmiş ve İran'ın petrol gelirine erişimini kolaylaştırmayı önermiştir. İran'dan ise nükleer yakıt stokunu azaltması ve zenginleştirilmiş uranyum üretimini durdurması istenmiştir. İran, KOEP'dan muaf olan insan hakları ve balistik füze yaptırımlarının da tamamen kaldırılmasını talep etmiştir. Ancak görüşmelerde bir sonuca ulaşılmamıştır. İran ayrıca UAEK'nın Koruma Önlemleri Anlaşmasının Ek Protokolü'nün uygulanmasını durdurarak uluslararası müfettişlerin erişimini önemli ölçüde azaltmıştır. UAEK'nın 17 Kasım 2021 tarihli raporuna göre, İran'ın zenginleştirilmiş uranyum stokunun izin verilenden çok daha fazla olduğu ifade edilmiştir. Raporlara göre İran, % 20 saflıkta zenginleştirilmiş Uranyum stokunu 114 kilografa, % 60 saflıkta zenginleştirilmiş Uranyum stoğunu 17.7 kilografa çıkarmıştır. Bu seviye bir nükleer bomba için gereken

seviyenin hemen altındadır ve bu seviyelere kadar zenginleştirilmiş uranyum, silah derecesi seviyesine veya % 90 Uranyum-235'e kadar daha hızlı bir şekilde zenginleştirilebildiğinden, daha önemli bir risk oluşturmaktadır (Kanapiyanova, 2021).

ABD Dışışleri Bakanı Antony Blinken, İran'ın KOEP'ye uyum sağlamakta sıkıntı yaşadığını belirtmiştir. ABD, 2024 başında KOEP'yi tamamen kaldırmadan bir strateji izlemeye başlamıştır. İran'ın KOEP anlaşmasına uyduğunun UAEK tarafından onaylanmasından sonra yaptırımların 2023 kalması gerekiyordu. Ancak ABD, 2018'de KOEP'dan çekilmesi nedeniyle anlaşmaya bağlı değildi. AB ve İngiltere ise insan hakları ihlalleri nedeniyle yaptırımlar uygulamaya devam etmekte ve ayrıca, ABD, AB ve İngiltere, İranlı kuruluşlar ve bireylere, Rusya'ya uygulanan yaptırımları da ekleyerek daha kapsamlı bir yaklaşım benimsedi. İran'ın KOEP 'ya uymaması sebebiyle BMGK yaptırımlarının yeniden uygulanması mümkün görünse de, Çin ve Rusya'nın vetosu nedeniyle bu konuda bir karar alınamamıştır. Bunun yerine, AB ve İngiltere, BM yaptırımlarını kendi programlarına bütünleştirmeyi tercih etmiştir (Bingöl, 2024).

2023 yılının Ocak-Haziran döneminde İran, uranyum üretimini yüzde 60 oranında artırmıştır. ABD'deki Bilim ve Uluslararası Güvenlik Enstitüsü, İran'ın bir ay içinde altı nükleer bomba yapabilecek seviyede zenginleştirilmiş uranyum elde edebileceğini, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu ise 3 nükleer bombanın üretiminde kullanılabileceğini belirtmiştir (İran'ın nükleer bomba elde etmesi ne kadar sürer?, <https://www.indyturk.com>, 2024).

İran'da nükleer silah konusunda genel bir toplumsal birlik bulunmaktadır. ABD ve İsrail'in İran'ı nükleer programından vazgeçirmeye yönelik girişimleri, İran'daki ABD ve İsrail karşıtlığını artırmakta ve hükümete olan desteği pekiştirmektedir. Halk, ABD'nin uyguladığı baskı ve psikolojik savaş karşısında geri adım atılmasına itiraz ederek iktidarın yanındadır. Diğer konularda farklı görüşlere sahip olsalar da, nükleer faaliyetler konusunda ortak bir destek sergilemektedirler (Doster, 2012).

Bu durum, bölgedeki gerilimi artırarak İsrail'lilerin kendilerini tehdit altında hissetmelerine yol açmaktadır. İsrail'in İran'ı hedef almak için diğer ülkelerin hava sahalarına girmesi gerektiği (Ürdün, Irak), farklı bir güzargahta havada yakıt ikmali yapması durumun da oldukça karmaşık olduğu görülmektedir. Saldırılarına karşı eğer İran, Hürmüz Boğazı'nı kapatmayı tercih ederse, dünya petrol tedarikinde büyük krizler yaşanabilir. Bu nedenle, birçok ülke, İsrail'in İran'a saldırmaması konusunda baskı

yapmaya çalışmaktadır. Sorunun temelinde, İran'ın sadece İsrail için bir tehdit oluşturması değil, aynı zamanda Arap ülkelerinin de İran'ın nükleer silah geliştirmesi durumunda kendi silahlarına sahip olma korkusu da yatmaktadır (Pakistan'dan nükleer silah alınması) (Sandıklı, Emeklier, 2012, ss. 132-134).

Körfez Ülkeleri ile İran arasındaki gerginliğin temel sebeplerinden biri de, İran'ın ABD-AB ve İsrail tehdidine karşı hızlandırdığı nükleer programdır. 11 Eylül sonrası Körfez Arap ülkeleri, İran'ın artan etkisinden endişe duymuşlardır. İran'ın nükleer programı, bu endişeleri artırarak askeri güç dengesini tehdit etmiştir. Suudi Arabistan bu duruma en fazla karşı çıkan ülke olmuş ve Dışişleri Bakanı Suud bin Faysal el Suud, 2006'da İran'a eleştirilerde bulunarak nükleer silah çalışmalarından vazgeçmesini istemiştir. Aynı yıl, Körfez Arap liderleri barışçıl nükleer enerji geliştirme hedeflerini açıklamış ve Rusya Başkanı Putin, Suudi Arabistan'a nükleer enerji programında destek verebileceğini belirtmiştir (Başkan, 2013).

KOEP 2015'te imzalanması Körfez ülkeleri, özellikle Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından, balistik füze programının anlaşma dışında kalmasının İran'a verilen bir taviz olarak değerlendirmişlerdir. Bu durum, Trump döneminde ABD'nin anlaşmadan çekilmesinde etkili olmuştur. Ancak 2019 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya saldırması ve İran'ın batının ve ABD'nin ilgisinden çıkması 2023'te Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn ve Kuveyt, İran ile diplomatik ilişki geliştirmesine sebep olmuştur. Ayrıca, Mısır ile İran arasında olumlu gelişmelerin olması, Türkiye'nin de Körfez ülkeleri ile ilişkilerini normalleştirmeye başladığı bir dönemde yaşanan İsrail-HAMAS (Ekim 2023) çatışması bu olumlu durumu etkilemiştir (Bingöl, 2024).

5.8. İran-ABD İlişkileri

İran ile ABD arasındaki sorunlar 1979 İslam Devrimi'nden bu yana başlamış ve nükleer silah tartışmaları ile daha da derinleşmiştir. ABD, İran'ı terörizmi destekleyen, İsrail'e tehdit oluşturan ve enerji güvenliğine risk getiren bir ülke olarak değerlendirirken, İran nükleer silahlara sahip olmanın kendisine caydırıcılık sağlayacağını düşünmekte ve mevcut rejimini korumak istemektedir. ABD, İran'ın bölgesel etkisini azaltmak amacıyla diplomatik, ekonomik ve askeri araçları etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ancak her iki ülkede ulusal çıkarları doğrultusunda iş birliği yapmaktan da geri durmamaktadır (Özcan, 2006)

Devrim sonrası İran'ın ilk Cumhurbaşkanı Ebu'l Hasan Beni Sadr, 1 Aralık 2000 tarihinde el-Cezira'ya verdiği röportajda, Humeyni'nin Fransa'da bulunduğu dönemde Amerika'dan Beyaz Saray delegelerin geldiğini açıklamıştır. Bu delegelerin İran'lı yetkililer tarafından karşılandığını belirtilmiş ve devrim öncesinde ABD ile İran'daki devrim liderleri arasında birçok görüşme yapıldığı anlaşılmıştır (Özdoğan, 2014).

Ayetullah Humeyni 1963'de dini muhalefetin lideri olmuştur. Humeyni, 1964'te sürgün edilene kadar İngilizler ile sürekli iletişim içinde olduğu iddia edilmiştir. Fransa'da BBC, CIA ve İngiliz istihbaratı sürekli onunla ilgilenmiş, BBC, Humeyni'nin konuşma kasetlerini mollalara vermiş ve hatta BBC İran servisinin, adı "*Ayetullah BBC*"ye çıkacak kadar Humeyni'nin konuşmalarını yayınlamıştır (Cerrah, 2018).

Amerika Birleşik Devletleri, İran'ı etkisi altına alarak Asya üzerindeki denetimini artırmayı amaçlamaktadır. Bu strateji, İsrail'in güvenliğini sağlarken, ekonomik ve siyasi kazanımlar elde etmeyi de sağlayacaktır. Bu nedenle, ABD, Büyük Orta Doğu projesindeki hedeflerine ulaşmak için İran ile ilişkiler geliştirmeyi ummakta, bu mümkün olmazsa baskı yoluna gitmektedir. İran'daki muhafazakâr kesim ise ABD-İran gerginliğinin sürdürülmesinin anlamsız olduğuna ve bazı konuların çözülmesi durumunda ABD ile ilişkileri geliştirmeye daha yakın durmakta olduğu ifade edilmektedir. İran siyasal elitinin, doğrudan bir savaş yerine gerginlik yönetimi uygulamanın daha mantıklı olduğuna inandığı düşünülmektedir. İranlıların ABD'nin haksızlık yaptığını düşündükleri konular, Şah dönemine ait varlıkların iadesi, uluslararası yaptırımların kaldırılması ve ABD'nin iç işlerine müdahaleden vazgeçmesi gibi başlıklar altında toplanmaktak mümkündür (Semiz, Akgün, 2005).

İslam Devrimi sonrasında İran ile ABD ilişkileri kesilmiş olsa da, iki ülke arasında gayri resmi temaslar devam etmiştir (Doster, 2012).

İran'ın, dini referans olarak oluşturduğunu iddia ettiği politikaların gerçekte ulusal çıkarlarını öne alarak yapılandığı Suriye, Afganistan ve Irak'ta ABD ve İsrail'le yaptığı işbirliği ile daha görünür olmuştur. İran, yıllarca İslam Devleti olduğunu iddia ederek bu karşıtlık üzerinden kendine destek bulmaya çalışmıştır. Aslında rejim, milliyetçi ve ulusalcı bir politikaya sahip olup amacı rejimin varlığını korumaktır. 2012 tarihli Haaretz gazetesinde, Aner Shalev, "*İran, İsrail'e ölesiye muhtaç. İsrail olmasa, İran onu icat eder. Bundan dolayı da, İran için İsrail daha uzun yıllar yaşamalıdır. Ayetullahların rejiminin İsrail karşıtı çılgın retoriği kitleleri asıl meselelerinden*

uzaklaştırıyor. Nefret, daima rejimleri güçlendiren birleştirici bir güç olmuştur. İçeride gerilimi düşürmek için şeytanlaştırılmış haricî bir düşman gibisi olamaz. İran, bunu bütün beklentilerin üstünde olarak başarıyor. İsrail, İran'a yardım ediyor. İran'a saldırının eli kulağında olduğu tehditleri, Ayetullahların rejiminin tekerleklerini yağlıyor. Diğer yandan, İsrail de ölesiye İran'a muhtaç. İran olmasa, İsrail onu icat eder. İran, İsrail için daima var olmalıdır. Nefret ve düşmanlık söylemleri, bilhassa sağcı iktidarlar için etkili kontrol mekanizmaları olmuştur. Netanyahu'nun İran karşıtı çılgın retoriği, kitlelerin dikkatini asıl problemlerinden uzaklaştırmaktadır. İran'ın İsrail'i tehditleri, Netanyahu hükümetinin tekerleklerini yağlıyor” diyerek aralarındaki bağı özetlemiştir.

İran, ABD ve İsrail karşıtlığını resmi bir devlet söylemi haline getirirken, yakın geçmişte özellikle Afganistan ve Irak'ta ABD ile kurduğu yakın iş birliği dikkat çekiyor.

İran, Afganistan'da Karzai hükümetine para yardımında bulunmasının haber olması ile İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, İran'ın Afganistan'ın istikrarına yardım ettiğini duyurmuştur. Bu durum, İran'ın, ABD'nin Afganistan ve Irak'taki çıkarlarına katkı sağlama rolünü ortaya koymamaktadır. Nitekim daha önce eski savunma bakanı Ali Şemhani, Uzmanlar Konseyi ve eski devlet başkanı Haşimi Rafsancani ve eski devlet başkanı yardımcısı Muhammed Ali Ebtahi dâhil birçok İranlı liderler İran'ın, Amerikan'ın Afganistan ve Irak işgalini desteklemedeki rolünü açıklamışlardır. İran'ın eski cumhurbaşkanlarından Mahmud Ahmedinejad 2009 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde “*Bay Bush, Afganistan'daki tüm iş birliğine rağmen, İran'ı şer eksenli olarak ilan etti*” diyerek bunu ilk ağızdan da doğrulamıştır (İran: Afganistan ve Irak'ın işgalinde ABD'ye yardım ettik, 2023).

2008'de yayınlanan Baker-Hamilton raporunda, Amerikan yönetimi Afganistan'daki İran-Amerikan işbirliğini örnek alarak Irak'ta benzer bir yaklaşım benimsemeye davet edilmiştir. İran ve Amerikan yetkililerinin güvenlik görüşmeleri, Irak'ın istikrarını sağlamak ve Amerikan işgali üzerindeki baskıyı azaltmak amacı taşımaktadır. Başka bir örnek de Lübnan'dır. Lübnan hükümeti ABD politikalarına göre hareket etmekte, İran destekli Hizbullah'a ise silahlandırılma ve ayrıcalık tanınmaktadır. İran politikaları bölgede küçük yeni devletlerin oluşturulmasına yeni Sykes-Picot sınırlarının çizilmesine neden olduğu ifade edilmektedir (Yıldız, 2020).

ABD ve İngiltere, İslam dünyasını her bir parçayı özerk hale getirecek şekilde bölmeye çalışıyor ve çatışmalar yaratıyor. CIA'nın eski Ortadoğu şefi Robert Baer, büyük Ortadoğu'nun kurulması için bir Şii-Sünni iç savaşının gerekli olduğunu ifade ederek “Niye biz (Amerikalılar!) ölelim ki? Bırakalım Müslümanlar kendi aralarında birbirlerini öldürsünler” diyor. Büyük Ortadoğu’yu kurabilmek Ortadoğu’daki sınırları yeniden çizmek olduğunu ve “etnik temeller üzerinden Irak resmen parçalanmalı ve Kürdistan mutlaka kurulmalıdır. Yeni sınırların çiziminde karşılaşılabilecek en büyük sorun ne var ki, İsrail’in mi, İran’ın mı bu yeni durumdan daha kârlı çıkacağıdır?” cevap olarak “Bir tercih yapmak zorunda değiliz!” yanıtını veriyor. Sykes-Picot anlaşması, 1916 yılında Fransızlar ve İngilizler tarafından gizlice yapılan Osmanlı’yı ve Orta Doğuyu yapay bir şekilde parçalayan bir anlaşma. Bugün için Sykes-Picot sınırlarının korunması için bir neden bulunmadığı değerlendiriliyor (Cerrahoğlu, 2012).

İran, Irak savaşı sürecinde 1986 yılında ortaya çıkan, ABD'nin İran'a İsrail üzerinden silah sattığı “İrangate” olayında ve Afganistan’ın işgali sırasında ABD’yle yaptığı iş birliğinde görüldüğü gibi, İran diplomasi geçmişinde, yeri geldiğinde ABD veya himayesindeki gruplarla iş birliği deneyimi de bulunmaktadır (Horasanlı, (5) 2025).

İran, Irak’taki Amerikan işgaline destek vererek etkisini artırdı ve bu durumu Iraklı Şiiler aracılığıyla değerlendirdi. Bu destek sayesinde Saddam Hüseyin rejimi devrildi ve İran yanlısı Şiiler iktidarı ele geçirdi. 2003’te ABD, Irak’ı Şii gruplara bırakarak geri çekildi. İran’daki Şii dini liderler de süreci etkiledi; İran’ın desteklediği Muhammed Bakır el-Hâkim, Irak halkına savaşlara katılmamaları yönünde çağrıda bulunmuştur. Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi lideri El-Hâkim bunu “Şimdi Iraklılar Saddam Hüseyin’in güçleri ile işgal güçleri arasında sıkışmış durumdadır. Bu nedenle tüm Iraklıları çağrım çatışmalara katılmama yönünde olacaktır. Saddam’ın güçlerinin de ABD liderliğindeki güçlerin de yanında yer almamalıdır” diyerek ifade ediyordu. Yine işgale destek veren diğer bir Şii dini lider Sistani idi. Amerikan işgal idaresinin başındaki Lewis Paul Bremer anılarında Sistani ile olan temaslarından bahsetmiştir (Belgelerle İran’ın Afganistan ve Irak işgalinde ABD ile iş birliği , 2024).

Yukarıda ifade edilen bazı görüşlere karşı, Trita Parsi’nin “Hain İttifak - İsrail, İran ve ABD’nin Gizli Anlaşmaları” kitabının analizi kapsamında farklı değerlendirmeleri aşağıda aktarmaya çalışacağım.

Orta Doğu'nun İsrail ile anlaşma yapan rejimleri, Hz. Peygamber'in Medine Yahudileri ile yaptığı anlaşma ile kendilerini haklı çıkarmaya çalışıyorlar. Bir nevi anlaşmalarını meşrulaştırmaya çalışıyorlar. Batılı tarihçiler ise Hz. Peygamberin davranışlarını reel politik içinde değerlendirerek kendi seviyelerine indiriyorlar. İran'ın ABD ve İsrail karşıtı retoriğinin Araplar arasında liderlik konumunu kazanmak olduğu görüşüne karşı; kamuoyu önünde ABD ve İsrail'e düşmanlık yaparken neden gizli işbirlikleri yürütüyor? Eğer amacı güçse, neden Arap rejimleri gibi Siyonistlerle anlaşma imzalamıyor? Bu görüşmelerin soğuk savaş dönemindeki ABD/SSCB arasındaki görüşmelerden farkı yoktur. İsrail-İran *“işbirliğini açığa çıkardığına”* dair sözde *“en güçlü”* kanıt taraflı bir kaynak olan 1960/1970'lerde Mossad başkanı Eliezer Tsafirir'dir. İran-Kontra meselesi, İran'ı kötü göstermek için kullanılan bir araçtır. Ancak bu olayın güvenlik ve istihbarat boyutu, daha belirgin bir önem taşımaktadır. Tahran'ın Washington ile olan işbirliğinden çok, bu boyut ön plandadır (Sarıalioğlu, 2021).

SONUÇ

Realistler, devletlerin uluslararası ilişkilerin anarşik ortamında öncelikle hayatta kalmak, kendi güvenliklerini ve ulusal çıkarlarını korumak için güçle sahip olmak istediklerini savunurlar. Uluslararası çevre, adaletin bulunmadığı, devletler arasında çatışmaların söz konusu olduğu, evrensel etik kurallarının geçerli olmadığı anarşik bir ortamdır. Bu anarşik ortam; ortak bir kural belirleme ve uygulama yetkisi olan bir otoritenin olmaması nedeniyle her devletin ancak kendi kendine yardımda bulunabileceği, devletlerin ancak kendi mücadelesiyle ulusal çıkarlarını koruyabileceği ve hayatta kalabileceği alandır. Bu mücadelenin de ancak güç ile kazanılabileceğine inanırlar. Melian diyalogunda Atina'lı elçilerin ifade ettiği gibi düzeni sağlayacak herhangi bir merkezi otorite yoksa *“bağımsız devletler sadece güçlü olduklarında hayatta kalırlar”* (Thucydides). Bu nedenle devletler güvenliklerini sağlamak amacıyla daha fazla güçle sahip olmak için çalışırlar. Böylelikle düşmanlarını çaydıracağına inanırlar ve kendilerini tehlikede hissettikleri devlete karşı ittifaklar kurarak güç dengesini sağlamaya girişirler. Realist düşünürler tamamen inkâr etmeselerde genel olarak uluslararası alanda evrensel etik kuralların uygulanamayacağını bunun ancak devletlerin politikalarını meşrulaştırmak amacıyla kullanılabileceğini ifade ederler. Yine Melian diyalogunda *“Atina'lı elçiler Melianlara bir seçim sundular: yıkım veya teslimiyet ve en başından itibaren onlardan adaletle başvurmamalarını, sadece hayatta kalmalarını düşünmelerini istediler. Elçilerin sözleriyle, ikimiz de biliyoruz ki adalet hakkındaki kararlar insan tartışmalarında ancak her iki taraf da eşit zorlama altında olduğunda alınır, ancak bir taraf daha güçlü olduğunda alabileceği kadarını alır ve zayıf olan bunu kabul etmelidir”* (Thucydides) diyerek hakkın sadece güçlüye ait olduğunu adaletin ise eşitler arasında olabileceğini ortaya koyarlar.

İran dış politikasını realist açıdan analiz etmek, ülkenin siyasi davranışlarını ve ülke çıkarlarını anlamamızı ve ileriye yönelik öngörülerde bulunabilmemiz için bizlere önemli bir imkân sunar. Bu bağlamda, İran'ın dış politikası şu temel unsurlar üzerinde şekillenmiştir. Bu anarşik ortamda hayatta kalabilmesi için; ulusal güvenlik kapsamında bölgesel hakimiyet, faydacılık (pragmatizm), güç dengesi ve rekabet ile tarihsel ve kültürel değerlerdir.

İran, jeopolitik konumu ve tarihi birikimi nedeniyle ulusal güvenliğine son derece önem vermektedir. Bu güvenlik kaygıları, ülkenin bölgede hâkimiyet kurma

abalarına da yansımaktadır. İran Batı (Avrupa) ve Doğu (Hindistan), Kuzey (Orta Asya) ve Güney (Hint Okyanusu) arasında geçiş sağlayan, Hazar Denizine, Hint Okyanusuna açılan konumu ve Hürmüz boğazına hâkimiyeti ona büyük bir jeopolitik imkân sunar. Bu konumu bölgedeki petrol ve doğalgazın sevkinde kontrol etme imkânı sunarken aynı zamanda güvenlik kaygılarını da beraberinde getirir. Orta Doğu petrollerine bağımlı olan Batı ve ABD için ana hedeflerden biri petrol ve doğal gazın sorunsuz sevidir. Hürmüz Boğazının kapatılması piyasaları çok ciddi bir şekilde etkiliyecektir ki bunun farklı bir rneği 1973 pertol ambargosunda görülmüştür. Bu durum İran'ın ve Batı'nın dış politikalarını da realist bir bakış açısıyla şekillendirir. Özellikle Irak, Lübnan ve Yemen gibi ülkelerdeki nüfuzunu artırma, ABD ve Batı'nın çevreleme politikalarına karşı Çin ve Rusya gibi güçlerle işbirliği yapma çabaları bu durumun yansımasıdır. Özellikle Rusya ve Çin ile stratejik ortaklıklar kurarak hem yanlızlığını önlemek, hem ambargoların etkisini azaltmak ve batı'ya karşı bir denge oluşturmayı hedeflemektedir. Ekonomik yardımlar, ticaret anlaşmaları ve enerji işbirliği gibi araçları kullanarak, bölgedeki ülkelerle ilişkilerini güçlendiren İran, ekonomik zorluklar yaşayan ülkelere de destek sunarak bu ilişkileri derinleştirme fırsatı bulmuştur. İran, hedeflerine ulaşmak için temel olarak vekil güçler ve asimetrik savaş yöntemlerini kullanmaktadır. Bu bağlamda, Lübnan'daki Hizbullah, Irak'taki şii milisler ve Yemen'deki Husiler gibi çeşitli örgütler önemli bir rol oynamaktadır. Bu vekil güçler, İran'ın doğrudan askeri müdahale gerektirmeden bölgede çıkarlarını korumasına ve genişletmesine imkân tanır.

Ayrıca İran'ın nükleer programı da bu güvenlik endişeleriyle bağlantılıdır. Nükleer programı, İran'ın bölgesel rakiplerine ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne ve İsrail'e karşı bir g dengesi oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu program aynı zamanda uluslararası alanda ve bölgede endişelere yol açmakta, İran'a yönelik yaptırımlara sebep olmaktadır. İran barışçıl amaçlara nükleer enerjiye sahip olmak istediğini ve bu amaçla uranyum zenginleştirmenin hakkı olduğunu iddia etmektedir. Ancak İran'ın Uranyum zenginleştirmede nükleer enerji de ihtiyaç duyulan % 4 seviyesinin katlarca üstünde zenginleştirmesi bölge ülkeleri tarafından güvenlik ikilemi (dilemma) oluşturmaktadır. Yapılan değerlendirmeler İran'ın çok kısa bir zamanda birden fazla nükleer silaha sahip olacağıdır. Bu ABD'yi bölgede İsrail ve enerji sevkini güvenliği ile bombanın radikal grupların eline geçmesi konusunda endişelendirmektedir. Bu nedenle ABD'in itifaklar, ambargolar, güç kullanımı, çevreleme gibi realist davranışlar sergilemesine neden olmaktadır.

İran'ın bölgesel politikaları, mezhepçilik ve milliyetçilik gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Bu bağlamda, İran, bölgedeki Şii topluluklarını destekleyerek nüfuzunu artırma çabasında olmuştur. Ancak bu politikalar, bölgedeki Şii nüfus barındıran Körfez ülkeleri, Suudi Arabistan, Pakistan, Afganistan, Orta Asya ülkelerinin İran'a şüpheyile yaklaşmasına neden olmuştur. Bu da bölge ülkelerinin güvenlikleri için yükselen güççe karşı realist politikalar kapsamında ittifaklar kurmaya yönlendirmiştir.

İran, bölgesel rakiplerine karşı caydırıcı bir güç oluşturmayı hedeflemektedir. İran dış politikasında ideolojik unsurlar önemli bir yer tutsa da faydacılığın da belirleyici bir rol oynadığı gözlemlenmektedir. Realist kuramın uluslararası ortamda evrensel etik kurallarının uygulanamayacağı görüşü kapsamında ekonomik ve siyasi çıkarları için farklı ideolojik görüşlere sahip ülkelerle hatta düşman tanımlaması içinde olan ülkelerle bile işbirliği yapmaktan çekinmemektedirler.

Ulusal çıkarlarını koruma ve geliştirme çabası içinde olan İran, zaman zaman ideolojik söylemlerinin ötesine geçerek faydacı adımlar atmaktadır. Örneğin; 2015 yılında P 5+1 ile imzalanan nükleer programı sınırlayan bu anlaşma, İran'ın uluslararası yaptırımlardan kurtulmasını ve ekonomik canlılık kazanmasını hedefliyordu. Batı karşıtı bir ideoloji sergileyen İran, ulusal çıkarlarını gözeterek bu anlaşmayı kabul ederek faydacı bir tavır takınmıştır. Yine Suriye'deki iç savaşta Beşar Esad rejimini destekleyerek bölgesel nüfuzunu sürdürmeyi amaçlamıştır. Bu destek, ideolojik olarak Şii dayanışması olarak sunulsa da, esas amacı İran'ın stratejik çıkarlarını koruma çabasıdır. Suriye'deki varlığı, İran'ın Akdeniz'e erişimini güçlendirdiği gibi Lübnan Hizbullahı ile olan bağlantısını da sürdürmesine olanak tanımaktaydı. Ancak son dönemde bu varlığını kaybetmiştir. Irak'taki Şii milisleri destekleyerek hem can düşmanı Saddam rejiminden kurtulmuş hem bu ülkedeki etkisini artırmıştır. İran, Irak'taki ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirerek bu ülkeyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanma stratejisi izlemiştir. İdeolojik açıdan farklı kutuplarda yer alsalar da bu ülkelerle yapılan işbirlikleri, İran'ın faydacı bir dış politika anlayışının bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır.

İran'ın dış politikasındaki “*güç dengesi ve rekabet*” yaklaşımı, özellikle hem bölgesel hem de küresel düzeyde kendini belirgin bir şekilde gösterir. İran, ABD'yi bölgedeki en büyük rakibi olarak değerlendirmekte ve ABD'nin bölgedeki askeri varlığına ve müttefiklerine karşı çeşitli stratejiler geliştirmektedir. Bu rekabet nükleer program, vekil güçlere sağlanan destek gibi alanlarda kendini gösterir. İran, ABD'nin

bölgedeki etkisini azaltarak kendi nüfuzunu artırmak amacıyla Rusya ve Çin gibi ülkelerle işbirliği yapmaktadır. Suudi Arabistan ile bölgedeki liderlik için sürekli bir rekabet içerisinde. Bu rekabet, özellikle Yemen ve Lübnan gibi ülkelerdeki çatışmalarda kendini açıkça gösterir. Her iki ülke de farklı mezhepsel ve siyasi gruplara destek vererek bölgedeki nüfuzlarını artırma çabası içerisindedir. İran, bölgedeki vekil güçler aracılığıyla rakipleriyle dolaylı bir şekilde mücadele etmektedir. Hizbullah, Husiler ve diğer Şii milisler, İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırma ve rakiplerine karşı koyma araçları olarak kullanılmaktadır. Bu strateji, İran'ın doğrudan askeri müdahalede bulunmaktan kaçınmasına ve maliyetleri düşürmesine olanak tanır. İran, nükleer programını kendi lehine güç dengesini sağlama çabasının bir parçasıdır. Ayrıca, nükleer program uluslararası alanda İran'ın pazarlık gücünü artırma aracı olarak da işlev görmektedir.

Zengin tarihi ve kültürel mirası, dış politikasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu ülkenin bölgesel liderlik iddiaları, bu tarihi ve kültürel derinliğe dayanmaktadır. Ayrıca, Şii İslam'ın etkisi de dış politika kararlarında belirgin bir şekilde kendini gösterir; ancak, bu etki her zaman belirleyici olamamaktadır.

Zengin bir tarihe ve kültürel mirasa sahip olan İran, bu mirası dış politika hedeflerine yansıtmaktadır. İran, antik Pers İmparatorluğu'nun halefidir ve bölgesel liderlik iddiasını bu tarihi köklerine dayandırmaktadır. Diğer ülkelerle olan ilişkilerinde, Pers İmparatorluğu'nun geçmişteki etkisini vurgulayarak, kültürel ve tarihi bağları ön plana çıkarmaktadır. Özellikle Orta Asya ve Kafkasya gibi bölgelerde, Pers kültürünün izlerini taşıyan ülkelerle ilişkilerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Şii İslam'ın merkezi olarak, bu mezhebi yayma ve koruma konusunda önemli bir rol üstlenmektedir. Bölgedeki Şii toplulukları destekleyerek dini ve kültürel bağları kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca, İslam dünyasında birlik ve dayanışma çağrıları yapmak suretiyle dini liderlik iddiasını sürdürmektedir. 1979 yılına damgasını vuran İslam Devrimi, İslam dünyasında “mazlumların” ve “ezilenlerin” yanında olma ilkesini benimsemiştir ve bu ilke, Filistin davası gibi diğer İslami hareketlere destek veren politikalarda kendisini göstermektedir. İran, kültürel diplomasi aracılığıyla diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Kültürel etkinlikler, sergiler, festivaller ve öğrenci değişim programları düzenleyerek İran kültürünü tanıtmaktadır. Özellikle komşu ülkelerle olan kültürel bağları güçlendirerek bölgesel işbirliğini artırmayı hedeflemektedir. İran edebiyatı ve sanatı, ülkenin kültürel kimliğinin önemli bir parçasıdır. İran, edebiyat ve

sanat eserlerini kullanarak kültürel etkisini artırma çabası içerisinde. Özellikle Farsça konuşulan ülkelerle kültürel bağları güçlendirerek ortak bir kültürel alan oluşturmaya amaçlamaktadır.

Sonuç olarak uluslararası ilişkilerin anarşik ortamında devletler hayatta kalmak için mücadele etmektedir. Bu amaç içinde ulusal çıkarlarını korumak ve geliştirmek için güç elde etme gayretindedirler. Bu gayret içinde olan İran'ın, zengin enerji kaynakları, bölgesel etkisi ve artan nükleer kapasitesiyle önemli bir aktör olarak ortaya çıkması bölge ülkeleri, ABD ve Batı'yı endişelendirmiş ve bu ülkeler realist politika araçlarını İran'a karşı kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu mücadelenin daha uzun bir süre devam edeceği değerlendirilmektedir.

İran son dönemde Suriye'de etkinliğini kaybetmesi, Lübnan'da Hizbullah'ın zayıflaması, İsrail'in İran'a yaptığı son saldırılar sonrası gösterdiği düşük yoğunluklu tepkiler göz önüne alındığında; Askeri Stratejisi gereği de ABD ve müttefikleri ile sıcak bir çatışmaya girmeyeceğini ve vekil güçlerini de bu aşamada Lübnan'da olduğu gibi karşı bir saldırı için kullanmayacağını, Bölge, Avrupa ve ABD ile geçmişte yaptığı gibi gizli görüşmeler ve diplomasiyi kullanarak kendisine yönelik tehditleri ortadan kaldırmaya ya da yumuşatma gayretinde olacağını, İHA, Füze kabiliyetini geliştirerek, Nükleer Programına devam ederek, bunu bir pazarlık vesilesi olarak kullanmaya devam edeceğini, Rusya, Çin, Avrupa ve Bölge Ülkeleri ile ilişkilerini geliştirerek mevcut müttefiklerini koruyarak yeni müttefikler sağlama ve dünyaya politikalarının meşruiyetini gösterme gayretinde olacağını, Vekillerinin kabiliyetlerini koruyarak onlara silah, eğitim ve para yardımlarına devam edeceğini, Rusya, Çin ve Kuzey Kore ile askeri ve ekonomik ilişkilerini stratejik seviyede geliştirmeye devam edeceğini, Afrika devletleri (Fas, Cezayir) ve Güney Amerika'daki (Brezilya, Arjantin, Venezuela) diğer devletlerle daha yakın diplomatik ve savunma bağları geliştirme gayretinde olacağını, ABD ile gizli açık müzakerelere girerek rejimin güvenliğinin sağlanması karşılığında nükleer, İran'ın bölgedeki vekil güçlere verdiği destek ve istikrarsızlaştırıcı faaliyetleri de kapsayan bir mutabakata varılabileceği de değerlendirilmektedir.

Mezheplerin yakınlaştırılması gayretlerinin devamı, bölge ülkelerinde yaşayan Şii'lerin ekonomik ve insan haklarına yönelik isteklerine cevap verilmesi, bu kapsamda Kuveyt modelinin incelenmesi, İran'ın 2023'te başlayan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Kuveyt ve Mısır ile diplomatik ilişkilerin geliştirmesine devam edilmesi ile rejimin güvenliğinin sağlanması karşılığında nükleer, İran'ın bölgedeki vekil

güçlere verdiği destek ve istikrarsızlaştırıcı faaliyetleri de kapsayan bir mutabakata varılması bölgeyi daha istikrarlı hale getirecektir.

Satırlarımı Otto Von Bismarck'ın “Siyah diplomasi ve Alman sosisinin nasıl yapıldığını bilseydiniz bir daha ikisini kullanmazdınız” sözüyle bitirmek istiyorum. Saygılarımla.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Majesteleri Kral Abdullah II ile röportaj.* (2018, Şubat 28). Medya Merkezi.
<https://kingabdullah.jo/en/interviews/interview-his-majesty-king-abdullah-ii-173>
- Abdurahmanlı, E. (2022). *Siyonizm'in Doğuşuyla Ortaya Çıkan İsrail-Filistin Sorunu: Arap-İsrail Savaşlarının Hüznü Sonu.* Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, (9), (4), 1778-1798.
- Abrahamian, E. (2017). *Modern İran Tarihi.* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. 86-127. 187-196.
- ABD Hazine Bakanlığı, (2025, Mayıs 29) Yabancı Varlıklar Kontrol Ofisi. *Özel Olarak Belirlenmiş Vatandaşlar Listesi.* <https://ofac.treasury.gov/specially-designated-nationals-and-blocked-persons-list-sdn-human-readable-lists>.
- Acar, N. (2024, Mart 5). *ABD ve İran'ın milis güçlerle Orta Doğu'yu istikrarsızlaştırma politikası.* <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-abd-ve-iranin-milis-guclerle-orta-doguyu-istikrarsizlastirma-politikasi/3155545/>.
- Acar, Ü. (2018). *Oded Yinon'un İsrail İçin Bir Strateji Raporunun Değerlendirilmesi.* Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11 (59). 299.
- Afganistan, (2025). Dünya Nüfus İncelemesi.
<http://worldpopulationreview.com/countries/afghanistan-population>
- Afganistan, (2025). Relief Center. Dünya Bilgi Kitabı.
<https://relief.unboundmedicine.com/relief/view/The-World-Factbook/563005/all/Afghanistan?q=Afganistan>
- Akoğlu, M. (2013). *Irak'ta Şii Varlığı.* e-makâlât Mezhep Araştırmaları, VI/2. 391-392. 407 408.
- Akpınarlı, N. (2018). *Kiros Silindirinin İnsan Hakları Hukuk Tarihi ile Sınırı ya da İnsan Hakları Hukuk Tarihinin Kiros Silindiri ile Sınırı.* İnsan Hakları Yıllığı, 36, 1-29.

- Alemdar, E. (2025). Akademik Kaynak. ISSN: 2687-6310. *Gücün Niteliksel Unsurları: Türkiye ve Kudüs Örneği*. <https://www.akademikkaynak.com/gucun-niteliksel-unsurlari-turkiye-ve-kudus-ornegi.html#:~:text=2%2DUlusal%20Moral%3A%20Bu%20%C3%B6zellik,ikinci%20%C3%BClkelerle%20yap%C4%B1l%C4%B1rken%20s%C4%B1k%C4%B1nt%C4%B1%20yaratacak%C4%B1r>.
- Algar, H. (1998). TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. *Humeyni*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>
- Ali, H. (2022). *Moğolları Durduran Savaş: Aynicâlût Savaşı*. Akademik Platform. İslami Araştırmaları Dergisi. [Apjir], 6, (2), 292-308.
- Almond, I. (2023, Şubat 22). Post-Truth. Yeni Binyılın Kiyısında. *Hegel ve İslam'ın Ortadan Kayboluşu*. <https://www.posttruthdergi.com/hegel-ve-islamin-kaybolusu/>.
- Altıngök, A. (2021). *Antik Dönem İran Coğrafyası*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. <https://ahmetaltungok.wordpress.com/>.
- Altıngök, A. (2021, Ocak 26). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. *İran batıyla neden hiç savaşmamıştır?* <https://ahmetaltungok.wordpress.com/>.
- Amerika Birleşik Devletleri başkanlık seçimleri. (2024). Viki Pedi. Özgür Ansiklopedi. *2024 Amerika Birleşik Devletleri başkanlık seçimleri*. https://tr.wikipedia.org/wiki/2024_Amerika_Birle%C5%9Fik_Devletleri_ba%C5%9Fkanl%C4%B1k_se%C3%A7imleri.
- Ametbek, D. (2017). *İran Dış Politikasının Jeopolitik Kodları*. Erol, M. S. (Ed.). Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM). 11.
- Ankara Üniversitesi, (2025) Açık Ders Malzemeleri. *Kamuoyu Kavramı*. <http://acikders.ankara.edu.tr/resource/view>. (DOC).
- Annapolis Konferansı, (2025). Dijital Hafıza Filistin. *Annapolis Konferansı*. <https://www.dijitalhafiza.com/kavramlar-sozlugu/annapolis-konferansi>

- Aral, B. (2023). *Uluslararası Hukuk Bağlamında Birleşmiş Milletlerin Batı Ve Doğu Kudüs'ün İsrail Tarafından İşgaline Yönelik Tutumu*. Journal of Islamicjerusalem Studies, 23(1), 1-18.
- Aras, B. (1997). *Filistin-İsrail Barış Süreci Ve Türkiye* (Birinci Baskı). Ankara: Bağlam Yayıncılık. 33-34. 39. 63-70. 100.
- Arı, T. (2004). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. İstanbul: Alfa Basım Yayınları. 178-179.
- Arı, T. (2016). *Uluslararası İlişkiler Kuramları-I* (4. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Arı, T. (2017). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika* (11. Baskı). Alfa Akademi Ltd. Şti. 139. 187. 154-184.
- Arı, T. (2021). *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (10. Baskı), Aktüel Yayıncılık. 1.
- Arıboğan, D. Ü. (2007). *Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Arıkan, A. (2018), *İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı*. İslami Araştırmalar, 29 (2). 12. 359. 128.
- Arifoğlu, Y. (2013). *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini Ve Sosyal Yapısı*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi. Sakarya. 7
- Armaoğlu, F. (1989). *Filistin Meselesi Ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)* (1. Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 89-105. 115. 538-556.
- Asalya, İ. (2019 Ekim 01). *Aksa İntifadası: Bir Halk Ayaklanmasının Muhasebesi*. İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-aksa-intifadasi-bir-halk-ayaklanmasin-muhasebesi.pdf>.
- Aslan, M. (2017). *1395 Yılı İran Ekonomisine Bakış*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Aslan, M. & Ertan, B.K. (2022). *İslam Devriminden Sonra İran Ekonomisi*. O. Karaoğlu ve N. Elhan (Ed.), İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi. İstanbul: İnkılap Kitapevi. 384.

- Aslan, R. (2023). *ABD Yaptırımlarının İran Ekonomisine Etkileri*. İstanbul Esenyurt Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 3(2), 25-49. <https://doi.org/10.61349/iesbad.1310214>
- Ataöv, T. (1970). *Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail'in Kuruluşuna Kadar*. Ankara Üniversitesi. SBF Dergisi, 25 (3), 29-66. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001240
- Ateş, A. (2011, Ekim 17). *Fikir Babalarının Işığında Realizm ve Neorealizm*. TUİC Akademi. <https://www.tuicakademi.org/fikir-babalarinin-isiginda-realizm-ve-neorealizm/>.
- Atılğan, A. (2018). *Uluslararası İlişkilerde Algı Yönetimi*. (Yüksek Lisans Tezi) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. Kahramanmaraş. 59
- Avcı, S. (2022). *İran Dış Politikasında Şii Hilali*. İslâm Medeniyeti Dergisi, 8 (50). 110-111. 119. 107. 123. 121.
- Aydın, A. (2021). *Dış Politikada Din Faktörü: İran'ın Devrim İhracı Politikası Ve Şii Hilali Söylemi*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yüksek Lisans Tezi). Bursa. 78. 85-88. 68-75.
- Aydın, F. (2018). *Kuşak Yol Projesi ve Yeniden Gelişen İran-Çin Ekonomik Ortaklığı*. S. Afacan ve H. Karali (Ed), Uluslararası Sempozyum Çin'in Yükselişi ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi. İran Araştırmaları Merkezi. 63-73.
- Aydın, M. A. (2000). *Fıkıh*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet#2-fikih>
- Aydın, S. (2016). *Kur'ân Lügatı İlmi Açısından Hz. İsa'nın (a.s.) Ref'i ve Nüzûlü*. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 5(9), 53-112. <https://doi.org/10.17828/yasbed.47567>
- BAE Dış İlişkiler, (2025 Mayıs 28). Ancylopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/United-Arab-Emirates/Foreign-relations>
- BAE, (2025, Mayıs 28). Dünya Bilgi Kitabı. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-arab-emirates/>.

- BAE, (2025, Mayıs 28). Dünya Bilgi Kitabı. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/united-arab-emirates/#people-and-society>.
- Bahrain. (2019). Relief Center. Dünya Bilgi Kitabı. <https://relief.unboundmedicine.com/relief/view/The-World-Factbook/563020/all/Bahrain>.
- Bahrain. (2024). Dünya Bilgi Kitabı. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bahrain/#military-and-security>.
- Bahreyn Bilgi Notu. (2022, Eylül). Dış Ekoonomik İlişkiler Kurulu. <https://www.deik.org.tr/uploads/bahreyn-bilgi-notu-eylul-22.pdf>.
- Bahreyn Ülke Profili. (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı. https://ticaret.gov.tr/data/5f102cc913b87611789c8ebc/Bahreyn%20%C3%9C%9C%9C%20Profili_2024.pdf.
- Balbay, H. (1996). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçay Yayınları. 366.
- Balcı, Ç. (2021). *BESİC: İran'da İstisnai Bir Güvenlik Birimi*. Rapor. İRAM Güvenlik Çalışmaları Dizisi 5, İran Araştırmaları Merkezi. 9-11.
- Bardakçı, M. (2024). *Yemen savaşı ve İran-Suudi Arabistan rekabeti*. Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e Dergi, 13(1), 1-21.
- Başar, U. (2019). *Hizbullah - İran İlişkileri*. Elhan, N. (Ed). İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Başkan, B. (2013). Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler. Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 7(14), 39-62. http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu14makale/birol_baskan.pdf, 39-44. 60-63.
- Baştürk, L. Torlak, F. Ziya, S. Akkaya, G.N. Küçükkeleş, M. & Demir, Z. S. (2013). *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: SETA Yayınları XXVIII (1. Baskı).
- Bayraktar, Z. (2013, Haziran 13). *LÜBNAN: İslam coğrafyasındaki tüm sorunların aynası*. İHH İnsani Yardım Vakfı. <https://ihh.org.tr/anlati/lubnan-islam-cografyasindaki-tum-sorunlarin-aynasi-172>.

- Bekar, H. (2023). Süveyş Krizi'nin Çözülmesine İlişkin İki Süper Gücün İşbirliği Yapmasında Ulusal Çıkarların Rolü. *Küresel Politika Çalışmaları Dergisi*, 1 (1).
- Belgelerle İran'ın Afganistan ve Irak işgalinde ABD ile iş birliği (2024, Ekim 03). MEPA NEWS. *İran, 2001'deki Afganistan ve 2003'teki Irak işgallerinde ABD ile yoğun bir iş birliği içerisine girdi.* <https://www.mepanews.com/iran-afganistan-irak-abd-iscal-68865h.htm>.
- Belgil, V. (2025). Nükleer Bomba Nasıl Yapılır? <https://e-dergi.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=DOcJ4RZYX4DJzf0ZsH+6N7ei?dergiKodu=4&cilt=14&sayi=165&sayfa=43&yaziid=2624>
- Bilge, A. S. (1996). *Milletler Arası Politika*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Bilgi Notu. (2023, Mart). *Suudi Arabistan Bilgi Notu*. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu <https://www.deik.org.tr/uploads/suudi-arabistan-bilgi-notu-mart-23.pdf>.
- Bingöl, O. (2024). *İran'ın Nükleer Programına İlişkin Uluslararası Anlaşmanın Mevcut Durumu ve Geleceğinin Değerlendirilmesi*. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 1-26.
- Bir Bakışta. (2018, Mart 22). *İran İslam Cumhuriyeti*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/en/Countries/IRN>
- Birleşik Arap Emirlikleri Ülke Profili. (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı. <https://ticaret.gov.tr/data/5efc837f13b876f898f3c35d/BAE%20%C3%BClke%20profili%202024.pdf>
- Blaga, R. (1997). *İran Halkları El Kitabı*. Kedi Yayınları. 4. https://turkistanilibrary.com/sites/default/files/iran_haliklari_el_kitabi.pdf. 4.
- Bulaç, A. (2024, Temmuz 06). *Mezhep Çatışmaları Üzerine*. <https://alibulac.com/?s=mezhep+%C3%A7at%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1+%C3%BCzerine>
- Bulduğan, S. A. (2021). *İran*. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2). 221-226.
- Büyükkara, M. A. (2013). *İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafi Dağılımı Ve Tahmini Nüfusları*. e-makâlât Mezhep Araştırmaları, VI/2, 321-354.

- Cerrah, U. (2018). *ABD'nin Olası İran Operasyonunun Bölgesel Güvenliğe ve İran Türkleri Üzerine Etkisi*. Afacan, S. & Karali, H. (Ed.). Uluslararası Sempozyum Çin'in Yükselişi ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi, İran Araştırmaları Merkezi. 139.
- Cerrahoğlu, N. (2012, Nisan 14). *Ortadoğu'da Hep Aynı Oyun*. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/nilguncerrahoglu/ortadoguda-hep-ayni-oyun-334804>.
- Cook, S. A. (2022, Ocak 27). *Ortadoğu'daki Çatışmalar Birleşik Arap Emirlikleri ile Bitmedi*. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/article/middle-east-conflicts-arent-done-emirates>.
- Çakır, O. Eminoğlu, A. (2020). Ofansif Realizm Bağlamında Kırım'ın İlhakı. *Novus Orbis Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(1).
- Çalık, Z. (2010). *Filistin-İsrail Barış Süreci Ve Türkiye*. (Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi. Trabzon. 53-54. 69. 80-81.
- Çelik, H. (2022). *Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları*. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 12, 68-93.
- Çetinsaya, G. (2007). *Ortadoğu*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ortadogu>
- Çevik, S. (2013). *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*. (1. Baskı). SETA Yayınları. 85.
- Çıtak, E. (2014). *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*. Şahin, M. & Şen, O. (Ed.). *Uluslararası İlişkilerde Gerçekçilik*. (1. Baskı). Kripto Yayınları. 29-31. 35-36. 47. 44-63. 44.
- Çibir, Ş. (2015). *Hizmetkâr*. <https://www.istanbulkitapcisi.com/bu-dunya-bir-padisaha-azdir-yavuz-sultan-selim>
- Çitlioğlu, E. (2015). *İran'ı Anlamak*. Başkent Üniversitesi. : Başkent Üniversitesi BasınYayın ve Halkla İlişkiler Bürosu. <https://sam.baskent.edu.tr/kw/upload/135/dosyalar/iranianlamak.pdf>.

- Çolak, E. (2017, Şubat 11). *Bahreyn’de Petrol ve Alüminyum Üretimi Ön Planda*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bahreynde-petrol-ve-aluminyum-uretimi-on-planda/748013>.
- Çoşkun, Ü. (2020). *Karar ve Karar Verme Süreci*. Ulakbilge, 53, 1181–1191. doi: 10.7816/ulakbilge-08-53-08.
- Daban, C. (2017). *Uluslararası İlişkilerde Siyasal Aktörler, Bürokrasi Ve Jeopolitik Bağlamında Diplomasi: Türkiye Cumhuriyeti Örneği*. Akademik İzdüşüm Dergisi, 2(2), 22-50.
- Daftary, F. (2006). *Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan Ve Mâverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler*. Kelam Araştırmaları 4(2), 139-158.
- Dağ, A. E. (2019). *Şii-Sünni İlişkileri (Güç Mücadelesinin Anatomisi)*. İNSAMER. İstanbul: Pelikan Yayınları. 41-44. 32-34. 46-49. 52-56. 258. 231-236.
- Davison, R. H. (1960). *Where Is the Middle East? Foreign Affairs*, 38(4), 665–675. <https://doi.org/10.2307/20029452>.
- Davutoğlu, A. (2011). *Stratejik Derinlik*. (61. Baskı). Küre Yayınları. 323. 325-326
- DEİK, (2016). *Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi*. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. https://www.deik.org.tr/uploads/ambargo_sonrasi_iran_ekonomik_ve_ticari_etki_analizi.pdf, 5-6.
- Demir, H. (2013, Ekim 10). *Sünnîlik Ya Da Batı Merkezli Çatışma Teorilerinin Operasyon Alanı Ortadoğu*. TASAV Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Merkezi Değerlendirme. www.turkakademisi.org.
- Demir, H. (2018, Kasım 03). *Dış politikada Evanjelizmi bilmek neden önemli? Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı*. <https://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/6327>
- Demir, M. (2022). *Parth (Arsakid) Devleti’nin Kurucusu I. Arsakes’in İskit Kökeni Hakkında Değerlendirmeler*. OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi. 4(2), 487–518.

- Demir, Y. (2019). *Emperyalist Devletlerin Ortadoğu'da Mezhep Oyunları: Sünni-Şii Çatışması*. Turkish Journal of Shiite Studies, 1(2), 234-246. 235-241.
- Deniz, Y. (2018). *Orta Doğu'da Vehhabi - Şii Mücadelesi*. TESAM Akademi Dergisi, 5(1), 63-95. <https://doi.org/10.30626/tesamakademi.392968>.
- Deri, M. (2020). *Ortadoğu Denkleminde Filistin Sorunu*. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 6(10), 115-119. <https://doi.org/10.21021/osmed.713544>.
- Ders 6 – Güç Dengesi, (2025), Güvenlik Portalı. e-GÜVENLİK DERSİ MODÜL 2 Güvenliğin Temel Kavramları. <https://trguvenlikportali.com/ders-6-guc-dengesi/>.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2017, Ekim). *İran Ülke Bülteni*. <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf>.
- DİB, (2025). *Kur'an-ı Kerim, Nisâ Suresi - 155-161*. Ayet Tefsiri. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/648/155-161-ayet-tefsiri>.
- Dilek, K. (2011). *Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran'ın Orta Asya Politikaları Raporu*. Ankara: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
- Dinler, (2020, Mayıs 28). *Katar*. Dünya Bilgi Kitabı. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/qatar/> Dinler.
- Doğan, S. (2018, Temmuz 31). *İran'ın Ortadoğu Siyaseti*. Araştırma 74, İNSAMER, https://www.insamer.com/tr/iranin-ortadogu-siyaseti_1573.html.
- Domazeti, R. (2019, Ocak). *Yemen Raporu: Çöken Devletin Enkazında Barışı Arayan Bir Halk*. İNSAMER. İstanbul: Pelikan Basım. https://www.insamer.com/tr/yemen-raporu-coken-devletin-enkazinda-barisi-arayan-bir-halk_1862.html. 3. 16.
- Domazeti, R. (2023, Mart 24). *Çin Arabuluculuğunda Suudi Arabistan-İran Anlaşması: İçeriği Bölgesel ve Küresel Jeopolitiğe Analiz Etkileri ve Çıkmazları*. İNSAMER. Analiz. <https://www.insamer.com/tr/cin-arabuluculugunda-suudi-arabistan-iran-anlasmasi-icerigi-bolgesel-ve-kuresel-jeopolitige-etkileri-ve-cikmazlari.html>.

- Donnelly, J. (2013). *Uluslararası İlişkiler / Teorileri*, (2. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Doster, B. (2012). *Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası*. İnceleme. Ortadoğu Analiz, 4(45). 10. 47. 45. 50-51.
- Doster, B. (2018, Kasım 25). *Çin'in Yükselişi ve Bir Kuşak Bir Yol Girişimi*. Afacan, S. & Karalı, H. (Ed). Ankara Yıldırım Beyazıt University (AYBU). İran Araştırmaları Merkezi. Ankara.
- Dougherty, James E - Graff, Robert L. Pfaltz, (1971). *Contending Theories of International Relations*. J.B. Lippincott Co., Philadelphia- Newyork
- Dumankaya, E. M. (2019, Ocak). *Uluslararası İlişkiler ve Güç Kavramı*. Trend Analizi. STM Teknolojik Düşünce Merkezi, https://thinktech.stm.com.tr/uploads/docs/1610275417_stm-uluslararasi-iliskiler-ve-guc-kavrami1.pdf. 6.
- Dursun, A. (2019, Ağustos 24). *İran Doğu Azerbaycan eyaletinde Türkçe eğitime başlıyor*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-dogu-azerbaycan-eyaletinde-turkce-egitime-basliyor/1563878>
- Dursun, D. (2003). *Ortadoğu Neresi?-Subjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi*. Aylık Strateji ve Analiz e-Dergisi, 10, 4-5. ISSN: 1303-9814
- Dündar, H. U. (2019). *Medeniyetler Çatışması Tezi Bağlamında Şii Hilali Tartışmalarının Bir Değerlendirmesi*. Ortadoğu Etütleri, 11(1), 42-63
- Düzgün, D. M. (2020). *Realizm Teorisinin Ortaya Çıkışı Ve Gelişme Evreleri*. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi 47, Autumn-2020, p. (256-276) ISSN: 1308-6200 DOI Number: <https://doi.org/10.17498/kdeniz.759320>
- Ebu Mehdi El Mühendis, (2021, Ocak 03). *Ebu Mehdi el Mühendis kimdir?* Mepa News. <https://www.mepanews.com/ebu-mehdi-el-muhendis-kimdir-32590h.htm>.
- Ecer, A. V. (1983). *Şia Ve Doğuşu*. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1. 137-141. 134.
- Eco, U. (Ed.) (2018). *Antik Yakın Doğu*. İstanbul: Alfa Yayınları. 242. 271-272.

- Efegil, E. (2012). *İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar*. 4(48), Ortadoğu Analiz,.53.
- Efegil, E. & Musaoğlu, N. (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Sistemin Yapısına İlişkin Bir Model Çalışması*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu, by, ty. 643.
- Efendiyev, O. (2011, Kasım 07). *Safevi Devleti Bir Kızılbaş Türk Devletiydi*. Türk Alevi. <https://www.turkalevi.com/2011/11/safevi-devleti-bir-kzlbaz-turk.html>
- El- Hasan, (2003). *Suudi Arabistanlı yazar Hamza el-Hasan'ın el-Cezire televizyonu için hazırladığı rapor*. Yakın Doğu Haber. Çev. Torlak. F. https://www.ydh.cm.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html.
- Elhan, N. (2019, Şubat). *Hizbullah - İran İlişkileri*. Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM). <https://iramcenter.org/uploads/files/hizbullah-iran-iliskileri.pdf>. 5-6. 4-11.
- Elias, F. (1) (2018, Ağustos 28). *İran Askeri Doktrininde Düşman Kavramı*. Ankara Kriz ve Siyaset Araştırma Merkezi. <https://www.ankasam.org/anka-analizler/iran-askeri-doktrininde-dusman-kavrami/>
- Elias, F., (2) (2018, Mart 10). *İranofobi*. ANKASAM, Ankara Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Merkezi. <https://www.ankasam.org/yayin/iranofobi/>.
- El-Mâverdi, (2025, Mayıs 31). Selçuklular ve Moğollar. Ancylopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Iran/The-Seljuqs-and-the-Mongol>.
- Emin, N. (2014, Haziran 04). *İran – Persiya – Fars ve Acem*. Nazmi Emin, Tarih, Araştırma, Seyahat. <https://www.nazmiemin.com/iran-persiya-fars-ve-acem/>
- Erhan, Ç. (2016, Ocak 03). *İran ile Suudi Arabistan Arasındaki Rekabet*. Stratejik Ortak. <https://stratejikortak.com/2016/01/suudi-arabistan-ile-iran-arasndaki.html>
- Fanıd, N. A. (2020). *İran'ın İdari Teşkilat Sitemi*. 2(2), Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi. 134- 157.
- Fars, (1995). *Fars*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fars>.

- Ferdinand, B. (2018, Aralık 19). *Which Countries Speak Farsi?* Word Atlas. Retrieved from. <https://www.worldatlas.com/articles/where-is-farsi-spoken.html>.
- Fıġlalı, E. R. (1993). *Cemel Vak'ası*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemel-vakasi>
- Filiz, M. (2021, Şubat 03). *Dış Politikada Mezhep Faktörü Türkiye İran Örneği*. Stratejik Ortak. <https://stratejikortak.com/2021/02/dis-politikada-mezhep-faktoru-turkiye-iran-ornegi.html>
- Firdevs'i, (2016). *Şahname II*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 28.
- Firmalar İçin Yaptırımları Anlama Kılavuzu, (2023, Ocak 28). BAZ Girişim - Türkiye'nin İhracat Ajansı. ABD Hazine Bakanlığı, <https://tr.linkedin.com/pulse/firmalar-i%C3%A7in-yapt%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1-anlama-k%C4%B1lavuzu-bazgirisim>
- Foltz, R. (2021). *İran Tarihi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi. 22. 40. 42. 53-54. 81. 85-99. 97-103.
- Frankel, J. (1976). *International Politics Conflict And Harmony*. Penguin Books. 118.
- Fukuyama, F. (2005). *Devlet İnşası, Yirmi Birinci Yüzyılda Yönetişim Ve Dünya Düzeni*. (2. Baskı). İstanbul: Profil Yayıncılık. 127-131. 49.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*. İstanbul: İnkılap Kitap Evi. 2-3. 21. 64-65. 74. 112-113. 11-145. 195. 198. 221.
- Ghasemi, S. (2025). *Safevi İmparatorluğu 1502 - 1736* . İran Tarihi. Iran Chamber Society. <https://www.iranchamber.com/history/safavids/safavids.php>
- Gideon R. (2025). Wıkı Peadia The Free Encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Gideon_Rose.
- Goldberg, J. (1991, Haziran). *Suudi Arabistan'da Şii Azınlık*. Haksöz Okulu. <https://www.haksozhaber.net/okul/suudi-arabistanda-sii-azinlik-3999yy.htm>.
- Gökçe, O. & ŞAHİN, A. (2003). *Yönetimde Rol Kavramı Ve Yönetmel Roller*. SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 3(6), 133 – 156.

- Gölpınarlı, A. (1969). *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*. (1. Baskı). Gerçek Yayınevi. 15. 27. 9-11. 184.
- Gözen, R. (2006). *Dış Politika Nedir?* İ. Bal (der.). 21.Yüzyılda Türk Dış Politikası. Ankara: Lalezar Yayınları.
- Güç Dengesi, (2014, Ocak 30). *Güç Dengesi*. TUIÇ Akademi. <https://www.tuicakademi.org/gucler-dengesi-balance-of-power>.
- Gül, H. (2018). *Filistin Sorununun Tarihsel Nedenleri*. Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 6(2), 13-22.
- Gül, M. Karapınar, E. (2019). *İran Dış Politikasında Nükleer Program, Nükleer Kriz ve Nükleer Müzakereler*. Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies, 76, 75-92.
- Gümüşlüoğlu, F. (2024, Mart 15). *İran yanlısı vekil örgütler: Nam-ı diğer ahtapotun kolları*. GZT. <https://www.gzt.com/gercek-hayat/iran-yanlisi-vekil-orgutler-nam-i-diger-ahtapotun-kollari-3785230>.
- Gündoğan, Ü. (2011). *Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme*. Ortadoğu Analiz, 3(29), 97.
- Gündoğdu, S. (2022). *Dış Politikada Stratejik Güç unsuru olarak Nadir Toprak Elementleri*. Rahva Teknik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(1), 103 – 115.
- Güneş, E. (2012). *Günümüz Uluslararası Siyasal Sistemin Yapısı Ve Güç Dağılımı*. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (23), 83.
- Güneş, H. H. (2014). *Şia Kelimesi Üzerine Etimolojik Bir Tahlil*. Alevilik Araştırmaları Dergisi, 4(7). 203.
- Güngör, S. & Özcan, U. (2022). *Karar Kuramı ve Karar Verme*. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, 33, 119-125.
- Güven, A. (2018, Aralık 07). *Yapısal Realizm: Saldırgan Realizm Ve Savunmacı Realizm Nedir?* Uluslararası İlişkiler Teorileri. İlim ve Medeniyet. <https://www.ilmvemedenyet.com/yapisal-realizm-saldirgan-realizm-ve-savunmaci-realizm.html>.

- Güven, O. (2020). *Dış Politikada Yumuşak Güç Ve Kamu Diplomasisi: Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir. 12
- Hadi, C. (2011) *Caferî Şiîleri Tanıyalım*. Çev. Bendiderya, C. (2. Baskı). İstanbul: Kevser Yayınları. www.caferilik.com
- Hafeziniya, M. R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*. İraniyet Yayınları. 20-23
- Halloum, R. (1989). *Belgelerle Filistin Dün, Bugün Yarın*. (1. Baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Hambly, G. R. G. (2007). *The Pahlavi Autocracy: Muhammad Rıza Shah 1941-1979*. Volume 7 From Nadir Shah To The Islamic Republic, Ed. Peter Avery, Cambridge University Press, 217-219. 264.
- Hindistan-Orta-Dogu-Avrupa-Ekonomik-Koridoru. (2023, Eylül 19). *HİNDİSTAN-ORTA DOĞU-AVRUPA EKONOMİK KORİDORU Yorum No : 2023 / 38*. Avrasya İnceleme Merkezi. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/HINDISTAN-ORTA-DOGU-AVRUPA-EKONOMIK-KORIDORU>.
- Hizbullah örgütünün ilk genel sekreteri Şeyh Tufeyli: İran, Türkiye'nin, Türk devletleriyle bağımlı engellemek istiyor. (2020, Mayıs 10). Yeni Şafak. <https://www.yenisafak.com/video-galeri/dunya/hizbullah-orgutunun-ilk-genel-sekreteri-seyh-tufeyli-iran-turkiyenin-turk-devletleriyle-bagini-engellemek-istiyor-2210810>.
- Horasanlı, İ. (1) (2020, Nisan 17). *ABD-Taliban Anlaşması'na Afganistan Şii Toplumunun Yaklaşımı*. İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/abd-taliban-anlasmasina-afganistan-sii-toplumunun-yaklasimi-58>.
- Horasanlı, İ. (2) (2020, Mayıs 15). *Devrim Sonrası İran'ın Pakistan Şiileriyle İlişkisi*. İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/devrim-sonrasi-iranin-pakistan-siileriyle-iliskisi-121>.
- Horasanlı, İ. (3) (2020, Şubat 20). *Devrim Sonrası İran'ın Bahreyn Şiileriyle İlişkisi*. İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/devrim-sonrasi-iranin-bahreyn-siileriyle-iliskisi-1654>.

- Horasanlı, İ. (4) (2020, Nisan 02). *Devrim Sonrası İran'ın Kuveyt Şiiileriyle İlişkisi*. İran Araştırmaları Merkezi. <https://iramcenter.org/devrim-sonrasi-iranin-kuveyt-siileriyle-iliskisi-34>.
- Horasanlı, İ. (5) (2025, Ocak 11). *İran'ın Suriye'de Kaybettikleri ve Olasılıklar*. İran Araştırmaları Merkezi. <https://www.setav.org/irangate/iranin-suriyede-kaybettikleri-ve-olasiliklar>.
- Hız. Fatıma'nın Hutbesi, (2024, Şubat 23). VikiŞia. https://tr.wikishia.net/view/Hız._Fatıma%27nın_Hutbesi
- Hız. Hüseyin İran ve Hizbullah'tan Beridir. (2016, Ekim 11). Hak Söz Haber. <https://www.haksozhaber.net/hz-huseyin-iran-ve-hizbullahtan-beridir-84310h.htm>.
- II. İntifada'nın başlangıcı – 28 Eylül 2000, (2013, Eylül 28). İnsani Yardım Vakfı. <https://ihh.org.tr/haber/ii-intifadanin-baslangici-28-eylul-2000-1884>.
- Irak, (1) (2025, Mayıs 29). Ancylopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Iraq/Climate#ref22935>.
- Irak, (2) (2025). Relief Center. *Irak*. <https://relief.unboundmedicine.com/relief/view/The-World-Factbook/563116/all/Iraq#10>.
- İleri, K. (2023, Mart 28). *ABD Genelkurmay Başkanı, İran'a karşı birçok askeri seçenek geliştirdiklerini açıkladı*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-genelkurmay-baskani-irana-karsi-bircok-askeri-secenek-gelistirdiklerini-acikladi/2857925>.
- İlhan, S. (1985, Aralık). *Jeopolitik ve Tarihle İlişkileri*. BELLETEN. Türk Tarih Kurumu. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/1883/tur>.
- İran – Persiya – Fars ve Acem. (2014, Haziran 04). Nazmi Emin, Tarih, Araştırma, Seyahat. <https://www.nazmiemin.com/iran-persiya-fars-ve-acem/>
- İran Bilgi Notu. (2024, Ocak). Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2024, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-bilgi-notu-ocak-24.pdf>

- İran İslam Cumhuriyeti, (2010, Ağustos 05). Özgür. S. Mülteci net. <https://multeci.net/2010/08/iran/#:~:text=%C4%B0ran%20anayasas%C4%B1%20madde%2015'e,dili%20Fars%C3%A7ad%C4%B1r>
- İran Künyesi, (2025). T.C. Dışışleri Bakanlığı. Ülke Künyesi. <https://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa>
- İran Tarihi. (2024). <https://history-maps.com/tr/story/History-of-Iran#footnotes-section-23>,
- İran Tarihi Derslerle Dolu. (2008, Ağustos 22). Cumhuriyet. İran tarihi derslerle dolu / 1 <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iran-tarihi-derslerle-dolu--3-6284>
- İran Ülke Profili, (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. İran Ülke Profili. <https://ticaret.gov.tr/data/5efc83b513b876f898f3c363/%C4%B0RAN%20%C3%BClke%20profili%202024.pdf>
- İran ve Hizbullah İsrail'in çıkarlarına hizmet ediyor. (2014, Şubat 26). Habertürk. "İran ve Hizbullah İsrail'in çıkarlarına hizmet ediyor". <https://www.youtube.com/watch?v=n5SpMOBDHLA>
- İran Veri kümeleri. (2025). İnternational Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/datamapper/profile/IRN>
- İran, (2025). Relief Central. Dünya Bilgi Kitabı. *İran*. <https://relief.unboundmedicine.com/relief/view/The-World-Factbook/563112/all/Iran#10>
- İran, (2025, Mayıs 28). *İran*. Dünya Bilgi Kitabı. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iran/#people-and-society>
- İran, (2025). *İran*. İNSAMER. <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-i-iran>
- İran: Afganistan ve Irak'ın işgalinde ABD'ye yardım ettik, (2023, Kasım 08), TIMETURK. *İran: Afganistan ve Irak'ın işgalinde ABD'ye yardım ettik*. <https://www.timeturk.com/dunya/iran-afganistan-ve-irak-in-isgalinde-abd-ye-yardim-ettik/video-1777438>

İran'ın nükleer bomba elde etmesi ne kadar sürer? (2024, Ocak 12). Independent Türkçe.

İran'ın nükleer bomba elde etmesi ne kadar sürer?

<https://www.indyturk.com/node/689406/d%C3%BCnya/i%C3%87ran%C4%B1n-n%C3%BCkleer-bomba-elde-etmesi-ne-kadar-s%C3%BCrer#:~:text=Bilim%20ve%20Uluslararası%C4%B1%20G%C3%BCvenlik%20Enstit%C3%BCs%C3%BC,kadar%20zenginle%C5%9Ftirilmi%C5%9F%20uranyum%20elde%20edebil>

İRİNA, (2024, Ekim 06). *iMac: Siyonist Rejimin Varlığını Garanti Altına Alma Projesi*.

İRİNA, Devrim Lideri'nin Batı'nın bölgeye yönelik planlarına ilişkin uyarısını aktarıyor. <https://www.irna.ir/news/85618143>

İşcan, M. Z. (2018). *Şii-Sünnî İlişkileri: Çatışmaya Giden Süreç*. Journal of Islamic Research, 29(2). 31. 248. 44. 247. 241-246. 245.

İtikat, (2025). TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/itikad>

İvanov, M. S. (Ed). (2021). *İran Tarihi –En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*. İstanbul: Selenge Yayınları. 30-132. 369. 401-423.

Jannatov, A. (2021). *İran'da Türk Nüfusu Meselesi Türkiye Kamuoyunda*. 7 (1). Tarih ve Gelecek Dergisi. 499-509.

Kalaycı, R. (2018). *Uluslararası Sistemin, Siyasal Kültürün ve Rejim/Devlet Yapısının Dış Politikaya Etkileri: İran, Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye*. (1. Baskı) İstanbul: Gündoğan Yayınları. 110

Kanapiyanova, Z. (2021). Akhmet Yassawı University. Avrasya Araştırma Enstitüsü, Kazakistan, Eurasian Research Institute, Weekly e-bulletin, 27.12.2021-02.01.2022 No 335.

Kandemir, M. Y. (1995). Fatıma. Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XXII, 219-220

Karabulut, B. (2023). *Strateji ve Jeopolitik*. Ankara: Nobel Yayınları.52.

Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi 1700-1925*. İstanbul: Selenge Yayınları. 248.

Karadere, İ. (2020). *İslam Mezhepleri Tarihi'nde Cemal ve Sıffin*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları. 21. 29. 91. 158-159. 172.

Karagiannis, E. (2013). *The 2008 Russian–Georgian War via the Lens of Offensive Realism*. *European Security*, 22(1), 74- 93.

Karagiannis, E. (2016). *İran'ın bölgesel güç olarak yükselişi: Şiilerin güçlendirilmesi ve buna bağlı kısıtlamalar*.
<https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2016/02/24/iranin-boelgesel-guec-olarak-yuekselisi-siilerin-gueclendirilmesi-ve-buna-bagli-kisitlamalar/index.html>.

Karaman, H. (2003). *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, İmamet*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Karaman, M. L. (1996). *Filistin*. TDV İslâm Ansiklopedisi,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/filistin>

Katar Bigi Notu, (2024, Şubat). Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu.
<https://www.deik.org.tr/uploads/katar-bilgi-notu-subat-24.pdf>

Katar Ülke Profili, (2024), T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü.
<https://ticaret.gov.tr/data/5fa9240113b8762e4ca1a800/Katar%20%C3%9C%20Profili%202024.pdf>

Katar, (2025). *Katar*. Dünya Bilgi Kitabı. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/qatar/>

Kavas A. (2021). *İslam Dünyası*. (2 Baskı). Ankara: DİP Yayınları. 105-107

Kaya, M. (2021). *Muhammed Rıza Şah Pehlevî Dönemi ve Modernleşme Hareketleri (1941-1979)*. *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*. Karacan, O. (Ed.). İstanbul: Selenge Yayınları. 393-430.

Kaya, M. A. (2015). *İlkçağ Tarih ve Uygarlığı*. Ankara: Pegem Akademi, 167.

Kazakistan Ülke Profili, (2024), T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü.
https://ticaret.gov.tr/data/5ee21c4a13b876e308cc15c5/Kazakistan_2024.pdf

Keleş, V. (2024). *İssos Savaşı*. OMÜ. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, <https://avys.omu.edu.tr/app/public/vedat.keles>, Ders notları, 3-4.

- Kelpetin, M. (2012). *Cemel Vakasına Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği*. Tarih Dergisi, 54 (2011 / 2) 24.
- Keskin, A. (2004). *Tüm Boyutlarıyla Türk-İran İlişkileri, Stratejik Analiz*. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 5(53), 22.
- Keskin, A. (2007). *Şii Jeopolitiği ve İran*. Avrasya Dosyası. 13(3), 89.
- Keyik, M. Erol, M.S. (2019). *Realizme Göre Güç Ve Güç Dengesi Kavramları*. Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 3 (1) 12-49 1
- Khasanov, A. A. (2023). *Filistin Halkının Kendi Kaderini Tayin Hakkını Kullanması Bağlamında Filistin'in Tanınması Sorunu // Rus Hukukunun Güncel Sorunları*. 18(11), 124. 164–173. DOI: 10.17803/1994-1471.2023.156.11.164-173.
- Kılınç, A. (2018). *İkinci İntifada Ve Sonrasında İsrail-Filistin Sorununa ABD Dış Politikasının Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Bursa Uludağ Üniversitesi. Bursa.74. 81.
- Kıran, A. (2023, Aralık 26). *Türkiye, Körfez Bölgesindeki Güç Dengesi ve İran*. TASAM. Türkiye Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi. https://tasam.org/trTR/Icerik/72481/turkiye_korfez_bolgesindeki_guc_dengesi_ve_iran,
- Kırtas Hadisesi, (2025, Nisan 20). *Kırtas Hadisesi*. VikiŞia. https://tr.wikishia.net/view/K%C4%B1rtas_Hadisesi
- Kızıloğlu, S. (2012). *İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1). 35-64.
- Kiraz, S. (2018). *Dış Politika Analizi Modeli Olarak Neoklasik Realizm: İkinci Dünya Savaşı Sırasındaki Türk Dış Politikasının Analizi*. Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 20/2 (2018) 417-440
- Kissinger, H. (1994). *Diplomacy*. Siman & Schuster, New York. 58.
- Kissinger, H. (1969). *Domestic Structure and Foreign Policy*. Rosenau. 68.

- Kişi, E. (2023). *1948'den Bugüne, Tarihi ve Siyasi Yönleri ile İsrail-Filistin Sorunu*. MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 3(1), 262-274.
- Koç, M. (2021). *İran'ın İdari Yapısı*. İran Araştırmaları Merkezi. İRAM yayınları. (7)
- Koday, Z. (2020). *İran'ın İdari Coğrafya Analizi*. Doğu Esintileri, 12. 143-154.
- Koloğlu, O.Ş. (2018). *İmam Matüridi ve Matüridiyye Mezhebi*. Martı, H. (Ed). TDV Yayınları. 71.
- Korab-Karpowicz, W. J. (2018). *Political Realism in International Relations*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/>
- Korkmaz, K. (2021). *Uluslararası Sistem Ve Kutup Yapıları Üzerine Genel Bir Değerlendirme*. SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi, 31(2), 201-224.
- Korkmaz, M. (2012). *Zerdüşt Dini İran Mitolojisi*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Köse, S. (2013). *Zeyd b. Ali*. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyd-b-ali>
- Köse, T. (2021). *Yahudilerin Devletleşme Sürecinde Dönüm Noktaları: Pogrom, Aliya ve Siyasi Siyonizm (1881-1903)*. Ortadoğu Etütleri, 13-1 (2021):119-142 DOI: 10.47932/ortetut.827471
- Kristal, J.A. Anthony J.D. (2025, Mayıs 31). *Uluslararası inceleme ve Arap müttefiklerle anlaşmazlık*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Qatar/International-scrutiny-and-rift-with-Arab-allies>
- Kuhrt, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu I*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. 353-481
- Kurt, V. (2018). *Ortadoğu'da Ulusal Güvenlik Stratejileri*. (1. Baskı) Strateji Araştırmaları Serisi 6, Kurt, V. (Ed.), SETA Kitapları. 15-16.
- Kurtoğlu, R. (2013). *Hollywood ve Kabala'nın 13. Havarisi Evanjelizm Dünya İmparatorluğu ve Türkiye*. Ankara: Orion Kitabevi. 62.

Kurtulmuş, R. (2020). Muhammed Rızâ Şah Pehlevî. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi/>

Kuveyt Bilgi Notu. (2022, Eylül). Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. <https://www.deik.org.tr/uploads/kuveyt-bilgi-notu-eylul-22.pdf>

Kuveyt Ülke Profili. (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. <https://ticaret.gov.tr/data/5f0f838c13b8762b0cc88b73/Kuveyt%20%C3%9Clke%20Profili%202024.pdf>

Kuveyt'in Temel Göstergeleri, (2017, Mayıs 18). Türkiye Cumhuriyeti Kuveyt Büyükelçiliği. <https://kuveyt-be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/156221>

Küçükaşcı, M. S. (2009). *Sakîfetü Benî Sâide*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakifetu-beni-saide>. 11-12

Küçüksolak, Ö. K. (2012). *Güvenlik Kavramının Realizm, Neo-realizm Ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması*. Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi, 4(14), 202-208.

Laçiner, S. (2007). *Ortadoğu Diye Bir Yer Var mı*. Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, (10), 153-155.

Lübnan Ülke Profili, (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. <https://ticaret.gov.tr/data/5ef635e013b8762b38e2ffc0/L%C3%9CBNAN%20%C3%BClke%20profili%202024.pdf>

Machiavelli, N. (2012). Hükümdar. Adabağı, N. (çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Macid, H. (2023, Şubat 01). *İran'ın Hamas'a verdiği desteğin gizli hedefleri*. Şarkul Avasat. <https://turkish.aawsat.com/home/article/3449436/hamad-macid/i%CC%87ran%E2%80%99%C4%B1n-hamas%E2%80%99-verdi%C4%9Fi-deste%C4%9Fin-gizli-hedefleri> Hamad Macid

- Mangır, D. Ş. (2020). *Uluslararası İlişkilerde Jeopolitik Teoriler Ve Pratikler*. Ankara: İksad Yayınevi. 22.
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York
- Median İmparatorluğu, (2024). Iran Chamber Society. <https://www.iranchamber.com/history/median/median.php>
- Meriç, C. Kırk Ambar. (1. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Miller, B. (2017, Aralık 11). *İran'ın Etkisini Genişleten 4 Orta Doğu Olayı*. The National Interest. <https://nationalinterest.org/feature/4-middle-east-events-helped-expand-irans-influence-23583>
- Morgenthau, H. J. (1970). *Uluslararası Politika*. (1), Oran, B. ve Okay Ü. (çev.), Türk Siyasi ilimler Derneği Yayınları.
- Morgenthau, H. J. (1970). *Uluslararası Politika*. (1. Baskı). (1), Sevinç Matbası
- Mottahedeh, R. (1975). *İran'daki Abbasit Hilafeti*. RN Frye (Ed.), The Cambridge History of Iran, Cambridge: Cambridge University Press. (4), 57–89.
- MTA. (2025). Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü. *Uranyum*. <https://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/uranyum>
- Muhavere, D. O. (2014, Ocak 15). *İsrail İran İlişkileri*. Salom. <https://www.salom.com.tr/arsiv/koseyazisi/89662/islamiyet-oncesi-fars-yahudi-ittifaklari>.
- Mutçalı, S. (1995). Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Dağarcık Yayınları. 465-466.
- Nasr, S. H. (2006). *Spiritual Movements, Philosophy And Theology In The Safavid Period*. Volume (6). Cambridge: Cambridge University Press. 661.
- Nükleer Enerji Santralinden Nükleer Silah Yapımı Söz Konusu Olabilir mi? (2024). Türkiye Enerji, Nükleer ve Maden Araştırmaları Kurumu. <https://www.tenmak.gov.tr/haberler/136-egitim-arastirma/sss/nukleer-enerji-ve-nukleer-reaktorler-sss/850-nukleer-enerji-santralinden-nukleer-silah-yapimi-soz-konusu-olabilir-mi.html>

- Nükleer Silahta Atom (filyon) Silahlarının Prensipleri, (2025). Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/technology/nuclear-weapon/Gun-assembly-implosion-and-boosting>
- Nükleer Yakıt Çevrimi, (2025). Nükleer Enerji Dünyası. Yakıt Zenginleştirme Tesisleri.
https://www.nukleer.web.tr/yakit_cevrimi/zenginlestirme.html
- Nükleer Yakıt Çevrimi. (2024). Türkiye Enerji, Nükleer ve Maden Araştırmaları Kurumu. <https://www.tenmak.gov.tr/2016-06-09-00-43-55/162-nukleer-yakit-cevrimi/1072-nuekleer-hammadde-uranyum-toryum.html>
- Oghlı, G. M. S. (2018). *Afganistan'da Şiilik Tarihi Ve Hazaralar*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Oğuzlu, T. (2019). *Güçler Dengesi*. Güvenlik Yazıları Serisi, No.15, https://trguvenlikportali.com/wpcontent/uploads/2019/10/GuclerDengesi_TarikOguzlu_v.1.pdf, 1-5. DOI: 10.13140/RG.2.2.16572.18565.
- Okumuş, Y.İ. (2025). *Siyonizm ve Evanjelizm Kardeşliğinin ABD Dış Politikasına Etkileri*. Mirasımız Kudüs Derneği. <https://www.mirasimiz.org.tr/siyonizm-ve-evanjelizm-kardesliginin-abd-dis-politikasina-etkileri/>
- Onat, H. (1997). *Şiiliğin Doğuşu Meselesi*. Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt xxxvi, 81.
- Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ). (2019). *İran'ın Prehistoryası - Elam Uygarlığı - Medler – Persler, Ünite 6. - İran Coğrafyası. - İran'ın Prehistoryası. - Elam Uygarlığı. - Medler. - Persler. - Pers Uygarlığı. İran'ın Tarihi Coğrafyası*. avys.omu.edu.tr ilk kez Eylül 2019 tarihinde Google tarafından dizine eklenmiştir, avys.omu.edu.tr, 2019.
- OPEC Petrol Rezervleri. (2023). *OPEC'in Dünya Ham Petrol Rezervlerindeki Payı*, https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm
- Oran, F.Ç. (2017). *Amerikan Kimliği ve Dış Politikasında Evanjelizmin İzleri: Sosyal-İnşacı Perspektiften ABD-İsrail İlişkileri*. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 6(3). 2020-2021.

- Orta Doğu ve Kuzey Afrika, (2025). Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. Orta Doğu ve Kuzey Afrika. <https://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ff1be5b3-51d9-4c0a-99f5-291c33c39414>
- Ortaylı, İ. (2023, Kasım 05). *Ortadoğu coğrafyası*. Hürriyet. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/ortadogu-cografyasi-42356452>
- Öçal, Ş. (2018, Kasım 13). *Orta Doğu'da Dini Kimlikler ve Türkiye*. ANKASAM. Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi. <https://www.ankasam.org/anka-analizler/ortadoguda-dini-kimlikler-ve-turkiye>
- Öz, M. (2010). *ŞİA*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia#1>
- Öz, M. İlhan, A. (2000). *İmamet*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet>. 379.
- Özbekistan Bilgi Notu, (2022, Şubat). Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu. <https://www.deik.org.tr/uploads/ozbekistan-bilgi-notu-subat-22-3.pdf>
- Özbekistan Ülke Profili, (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. https://ticaret.gov.tr/data/5ef20f4213b876b1f88518d8/%C3%96zbekistan_2024.pdf
- Özcan, N. A. (2006). *İran Sorununun Geleceği Senaryolar*. Bölgesel Etkiler Ve Türkiye'ye Öneriler. Tepav Ortadoğu Çalışmaları I.
- Özdizbay, A. E. (2020). *Eski İran Tarihi*. 36-41 http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/eirantarihi.pdf, 167
- Özdoğan, H. (2014). *İran Gerçekleri*. Köklü Değişim Dergisi. <https://kokludegisimdergisi.com/index.php?p=makaleDetay&makale=1540>
- Özel, (2024, Şubat 19). *İsrail'in yok oluşu iki aşamada gerçekleşecek / İran İslam Devrimi'nin zaferiyle Ahir Zaman Savaşı hız kazandı*. Sarıalioğlu, O. K. (Çev). Medya Şafak. <https://medyasafak.net/haber/3474/ozel--israil-in-yok-olusu-iki-asamada-gerceklesecek--iran-islam-devri>

- Özer, M. A. Kartal, M. (2021). *Kamu Tercihi Ve Yönetimde Karar Verme: Teorik Bir Değerlendirme*. Hak İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi, 10(26), 75-94. <https://doi.org/10.31199/hakisderg.793872>
- Özervarlı, M. S. (2009). *Selefiyye*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selefiyye>
- Özey, R. (1) (2015). *Ortadoğu Coğrafyası*. (6. Baskı). İstanbul: Aktif Yayınevi. 4.
- Özey, R. (2) (2019). *Ortadoğu'un Jeopolitiği*. (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi. 105-106.
- Özey, R. (3) (2024). *Jeopolitik Tanımlar, Teoriler Ve Değişimler*. Ankara: Pegem Akademi.
- Özgüdenli, O. G. (2000). *İran*. TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#3-fetihten-safevilere-kadar>. 396.
- Öztop, F. A. (2016). *Karar Birimlerinin Dış Politika Yapım Sürecinin İşleyişine Etkileri: Türk Dış Politikası Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi. Sakarya. 12, 65
- Pakistan, (2025). Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Pakistan>
- Pentagon İlk Kez Yayınladı: 7 Maddede “İran’ın Askeri Gücü”, (2019). <https://stratejikortak.com/2019/11/iran-askeri-gucu-pentagon-raporu.html>
- Rashid, Y. (2022). *Rusya, İran ve Hindistan Üçgeni: INSTC*. İRAM Ekonomi Dizisi:31, İran Araştırmaları Merkezi.
- Reyhanoğulları, M. Özgen, N. (2023). *Suriye Krizi Ve İran’ın İnşacı Politikaları: Şii Hilali Üzerine Bir Değerlendirme*. Ege Coğrafya Dergisi, 32(1). 116-131.
- Rigiderakhshan, M. (2020). *İran’ın Dış Politika Kimliğini Oluşturan Faktörler*. VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5(1), 391-410
- Robert H. Hogan. *Kişilik Ölçümü (Hpi)*. Hogan Assessments. <https://www.hoganassessments.com/assessment/hogan-personality-inventory/>

Rose, G. (1998). *Neoclassical Realism And Theories Of Foreign Policy*. World Politics, 51(1). 144-172.

Sakife Olayı, (2024). VikiŞia.
https://tr.wikishia.net/view/Sakifei_Beni_Saide_Vak%C4%B1as%C4%B1#cite_note-1

Sandıklı, A. Dağcı, K (Ed). (2007). *Satranç Tahtasında İran, Nükleer Program*. Tasam Yayınları.

Sandıklı, A. Emeklier, B. (2012). *İran Nükleer Krizinin Türkiye'ye Olası Etkileri Bilge Adamlar Kurulu Raporu*. Rapor No: 47, Bilgesam Yayınları, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi. 5.

Sarılioğlu, O. K. (Çev). (2021). *Kitap kritiği: Hain İttifak - İsrail, İran ve ABD'nin Gizli Anlaşmaları (Trita Parsi)*. Medya Şafak.
<https://medyasafak.net/haber/3123/ozel--kitap-kritigi--hain-ittifak---israil-iran-ve-abdnin-gizli-anl>

Sarıkaya, Y. (2012). *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*. Siyasi Sosyal Araştırmalar Vakfı.
https://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa_rapor_2_gecmisten_gunumuze_Iran_sarikaya_son.pdf

Sarıkaya, Y. (2016). *İran, Toplum, Devlet ve Siyaset*. Tangör B. (Ed). Türkiye ve Ortadoğu Amme İderesi Enstitüsü Yayınları No 397, 49.

Scott L. H. Jonathan S. *Eski İran Dili*. <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/aveol> , The University of Texas Austin Linguistics Research Center

Semiz, Y. Akgün, B. (2005). *Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri*. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 5(9), 162-181

Sıffin Savaşı, (2025). VikiŞia.
https://tr.wikishia.net/view/S%C4%B1ffin_Sava%C5%9F%C4%B1#cite_note-18

Sinkaya, B. (2007). *Şii Ekseni Tartışmaları ve İran*. Avrasya Dosyası, 13(3), 37-63.

- Snyder, G. H. (2002). *Mearsheimer's World-Offensive Realism and the Struggle for Security*. International Security, 27(1), 149-173
- Sönmezoğlu, F. (2005). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. (4. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Sönmezoğlu, F. Güneş, H. Keleşoğlu, E. (2021). *Uluslararası İlişkilere Giriş*. (8. Baskı). İstanbul: D/R Yayınları
- Suriye Ülke Profili. (2024). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. <https://ticaret.gov.tr/data/5ed6044b13b87656dc5b5a22/Suriye%20%C3%9Clke%20Profili%202024.pdf>
- Suudi Arabistan, (2025). Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia/Climate#ref45205>
- Suudi Arabistan'da Din ve Devlet İlişkileri, (2017, Temmuz 12). Stratejik Ortak. <https://stratejikortak.com/2017/07/suudi-arabistanda-din-devlet-iliskileri.html>
- Sümer, F. (2021). *Kacarlar*. TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#1>
- Şahin, M. F. (2024). *50 soruda Türkiye – İran ilişkileri (Kitap tanıtımı)*. (2024). Türkiye İran Araştırmaları Dergisi, 3(5), 82-85
- Şahit, A. (2025). (1) *İran Devrim Muhafızları Ordusu'nun Savunma Doktrini ve Direniş Eksenini*. Tebriz Araştırmaları Enstitüsü, <https://www.tebarens.com/iran-devrim-muhafizlari-ordusunun-savunma-doktrini-ve-direnis-ekseni-dr-ata-sahit>
- Şahit, A. (2025). *İran'ın Savunma Doktrini ve Swarming Taktiği*. Tebriz Araştırmaları Enstitüsü <https://www.tebarens.com/iranin-savunma-doktrini-ve-swarming-taktigi-dr-ata-sahit/>
- Şarkul Avasat, (2023). *İran'a yönelik 40 yıllık uluslararası baskı ve yaptırımlar*. Şarkul Avasat. <https://turkish.aawsat.com/home/article/4120776/i%CC%87rana-y%C3%B6nelik-40-y%C4%B1ll%C4%B1k-uluslararası%C4%B1-bask%C4%B1-ve-yapt%C4%B1r%C4%B1mlar>

- Tarihinden İş Yapma Kültürüne Birçok Yönü İle İran Deneyimi. Tahran. (2020).
<https://ticaret.gov.tr/data/5ee20f8213b876e308cc14f3/iran%20%C4%B0%C5%9F%20K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC%2010022021%20final.pdf>
- TASAM, (2011, Haziran 21). *İran'ın Bölgesel Politikalarına Bakış*. Türkiye Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi.
https://tasam.org/trTR/Icerik/2204/iranin_bolgesel_politikalarina_bakis
- Taş, F. N. (2024, Mayıs 22). İran'ın Ortadoğu'daki Milis Güçleri. Kudüs Çalışma Grubu.
<https://www.kuduscalismagrubu.com/gonderi/iranin-ortadogudaki-milis-gucleri/>
- Taşdemir, F. (2020). *İsrail-Filistin Sorununun Selfdeterminasyon Hakkı Çerçevesinde Analizi*. G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi 2(2000), 209-226.
- Tayyar, A. E. (2022, Kasım 21). *Oyun Teoremi - Mahkum Açmazı Analizi (Nash Dengesi Ve Hakim Stratejilerin Açıklanması)*.
<https://www.youtube.com/watch?v=jFqeHSoDg6I>
- Tekvin 15, Bap 15, YouVersion. <https://www.bible.com/tr/bible/2028/GEN.15.KMEYA>
- Teori, (2022, Ekim 17). Nişanyan Sözlük. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/teori>
- Theory, (2003). Oxford Dictionary of English 2e, Oxford University Press
- Thompson, E. V. (2025). *Petrol: Körfez Bölgesindeki Büyük Petrol Şirketleri*. Jewish Virtual Library. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/major-oil-companies-in-the-gulf-region>
- Ticaret Bakanlığı, (2022, Şubat 16). Müşavirlik Raporları. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisiteskilati/guney-asya/iran/raporlar/musavirlik-raporlari/abd-yaptirimlari>
- Tikici, U. (2011, Ağustos 16). *Devrimden Günümüze İran Dış Politikası*. TUIÇ Akademi.
<https://www.tuicakademi.org/devrimden-gunumuze-iran-dis-politikasi/>
- TİMES, Special to The New York (14 Ağustos 1958), “Near East' Is Mideast, Washington Explains (Published 1958)”, The New York Times (İngilizce), ISSN 0362-4331

- Tok, M. (2017, Kasım 24). *İran-Suudi Arabistan Petrol Rekabeti ve OPEC*. İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. https://www.insamer.com/tr/iran-suudi-arabistan-petrol-rekabeti-ve-opec_1011.html
- Topaloğlu, F. (2013). *İran Coğrafyasının Şiileşme Süreci-İlk Dönem, Emeviler, Abbasiler*. e-makâlât Mezhep Araştırmaları, VI/2 (Güz 2013), 43-62.
- Topuz, Z.Ç. & ARAFAT, M. (2023). *Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararlarının Filistin-İsrail Barış Sürecine Etkisi*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 78(2), 357-380.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk, H. (2023). *Nusayrilerin Etnik Kökeni*. Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi, (28), Almanya. 3-10.
- Türkan, O. (2025). *Ortadoğu Coğrafyası*. <https://studylibtr.com/doc/858076/ortado%C4%9Fu---ci%CC%87hanaltun?ysclid=lzbc3dolje545122566>
- Türkiye Dışişleri Bakanlığı. (2025). *İran Ülke Künyesi*. <https://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa>
- Türkkaya, A. (1961). *Milli Gücü Meydana Getiren Unsurlar*. SBF Dergisi, 190, 191, 200, 1970
- Türkmenistan Bilgi Notu, (2022, Haziran). Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu. <https://www.deik.org.tr/uploads/tu-rkmeni-stan-bi-lgi-notu-haziran-22.pdf>
- Tüysüzoğlu, G. (2013). *Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası'ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi*. Avrasya Etütleri, 44(2), 57-85.
- Uçar, M. A. & Aydın, S. (2022). *Uluslararası İlişkilerde Nüfusun Rolü ve Türkiye'nin Geleceği*. Enstitü Sosyal. <https://enstitusosyal.org/yayinlarimiz/iki-nokta/uluslararasi-iliskilerde-nufusun-rolu-ve-turkiye-nin-gelecegi>
- Ungan, S. (2020). *İran Edebiyatında Çok Şey Saklı Acem Palavrası' nereden çıktı?* Türkiye Gazetesi. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/kose-yazilari/genis-aci->

fikir-ve-tartisma/iran-edebiyatinda-cok-sey-sakli-acem-palavrasi-nereden-cikti-613118

Üçok, B. (2021). İslam Tarihi Emeviler Abbasiler. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayın Evi. 151-172

Ülke Künyesi. (2025). T.C. Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa>

Ülkü, H. (2015). Mezhepler Tarihi. (1. Baskı). İstanbul: Çelik Yayın Evi. 19-24. 242-245.

Ünver, D. (2023, Temmuz 06). *Uluslararası Kuzey-Güney Transit Koridoru (Instc)*. Avrasya İnceleme Merkezi. <https://avim.org.tr/Blog/International-North-South-Transit-Corridor-INSTC-06-07-2023>

Ürdün-Filistin Anlaşması, (2025). İsrail-Filistin Çatışması Sözlüğü, 11 Mart 2025'te Encyclopedia.com'dan alındı, <https://www.encyclopedia.com/politics/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/jordanian-palestinianaccord>.

Üzüm.İ. (2004). *Mezhep*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep>

Vatandaş, S. (2023, Aralık 05). *İki Yüzlü mü Yoksa İkircikli mi?: Avrupa Birliği'nin Gazze Krizi'ndeki Hezimet*. İNSAMER Analiz. https://www.insamer.com/tr/iki-yuzlu-mu-yoksa-ikircikli-mi-avrupa-birliginin-gazze-krizindeki-hezimet.html#_edn1.

Waltz, K. N. (2008). Realism and international politics. Routledge, New York.

Waltz, K. N. (2015). *Uluslararası Politika Teorisi*. Ankara: Phoenix Yayınevi

Waltz, K., Ouester, G. H. (1982). *Uluslararası İlişkiler Kuramı Ve Dünya Siyasal Sistemi*. Ankara: A.Ü. S.B.F. Basın Ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.

Yahya, H.Y. (1994). *İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vak'ası*. The Islamic Quarterly dergisi C. XXXVIII, 2, 91-112, ("The Events of Siffin in Early Arab Tradition" başlıklı makalenin çevirisidir).

- Yalçın, S. (2025). *Kaos ve belirsizlik kaynağı: Emperyalizmin kuklası mezhepçilik*. Oda TV. <https://www.odatv.com/yazarlar/soner-yalcin/kaos-ve-belirsizlik-kaynagi-emperyalizmin-kuklasi-mezhepcilik-120090075>
- Yaşar, F. T. Özcan, S. Ç. Kor, Z. T. (2010). *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*. (7. Baskı). İHH Araştırma Yayınlar Birimi. 51-56. 62-63. 65. 71-78.
- Yaşaroğlu, H. (2014). *Sıffın Savaşı Ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi*. Uluslararası Türkçe ve Türk Dilleri, Edebiyatı ve Tarihi Dergisi, 9(1). 627-628.
- Yavuz, Y. Ş. (1993). Cemel Vak'ası. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemel-vakasi#2-kelam>
- Yazar, Y. (1991). Ortadoğu Değişen Dengeler. İstanbul: Rehber Yayıncılık.196.
- Yazıcı, E. M. (2021). *Camp David Antlaşmaları Çerçevesinde Mısır – İsrail İlişkileri ve Günümüze Yansımaları*. Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi, 1(1). 1-19.
- Yegin, A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*. SETA Rapor, Sayı 25, http://file.setav.org/Files/Pdf/20130610163244_iran-siyaseti_web.pdf, 14-15.
- Yemen Ülke Profili, (2024, Aralık 24). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. <https://ticaret.gov.tr/data/5f2bf49713b87674e4da115d/YEMEN%20%C3%BCIke%20profili%202024.pdf>
- Yemen, (2025). Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Yemen>
- Yetim, F. (2020, Ocak 07). *Hangi Ülkede Ne Kadar Şii Nüfus Yaşıyor?* Euronews. <https://tr.euronews.com/2020/01/07/Hangi-ulkede-ne-kadar-sii-nufus-yasiyor>
- Yıldız, T. (2020). *İran'ın Şii Hilali Hedefi Olarak Dış Politika Uygulamaları*.(Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Üniversitesi. Ankara.
- Yıldırım, N. (2022). *Bir Doğu Dili Olarak Farsça/Yeni Farsçanın Tarihi Gelişimi ve Etki Alanı*. Düşünce Dünyasında Türkiz, 3(14), 89-112.

- Yıldırım, Y. (2021). *İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları*. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 18(41). 3848. 3851-3852. 3860-3862.
- Yıldız, O. (2020) *İran, İsrail Ve Amerika'nın Stratejik Ortaklığı*. Köklü Değişim Dergisi. <https://www.kokludegisimdergisi.com/index.php?p=makaleDetay&makale=354>
- Yılmaz, K. (2021). *İran Siyasal Kültüründe Şia: Devrimden Günümüze İran Siyasetinde Şiiliğin Etkisi*. İran Çalışmaları Dergisi, 5(1), 103-125.
- Yılmaz, K. (2022). İran Bir Ülkenin Anotomisi. Karaoğlu, O. Elhan, N. (Ed.), İnkılap Kitap Evi. 29.
- Yiğit, İ. (2009). *Sıffin Savaşı*. TDV İslâm Ansiklopedisi. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sifin-savasi>
- Yiğit, M. A. (2018, Mayıs 14). *1948'den beri dinmeyen acı: Nekbe*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/10028>
- Yoncalık, F. (2021, Eylül 22). *Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Değişen Güvenlik Algısı*. Analiz, Diplomatik İlişkiler ve Politik Araştırmalar Merkezi. 5, 4-5, <https://dipam.org/devrim-sonrasi-iran-dis-politikasinda-degis-en-guvenlik-algisi/>, 1-5.
- Yumak, M. (2024, Mart 23). *İran Ordusu Güçlü Bir Ordu mudur? İran Ordusunun Yetenekleri Nelerdir?* Strasam. https://strasam.org/savunma/savunma-sanayii/iran-ordusu-guclu-bir-ordu-mudur-iran-ordusunun-yetenekleri-nelerdir-3168#google_vignette
- Yüksel, B. (2020, Kasım 27). *Dış Politika ve Askeri Güç Ekseninde Birleşik Arap Emirlikleri*. Stratejik Ortak. <https://stratejikortak.com/2020/11/dis-politika-ve-askeri-guc-ekseninde-birlesik-arap-emirlikleri.html>
- Yüksel, B. (2021, Aralık 08). *Ortadoğu'daki Çatlağın Adı: BAE-Suudi Arabistan*. Stratejik Ortak. <https://stratejikortak.com/2021/12/ortadogudaki-catlagin-adi-bae-suudi-arabistan.html>

Zakaria, F. (2018, Ocak 25). *Majesteleri Kral Abdullah II ile röportaj*. Medya Merkezi.
<https://kingabdullah.jo/en/interviews/interview-his-majesty-king-abdullah-ii-173>

Zehra, M. E. (1976). *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. (2 Baskı). Hisar Yayın Evi. Çev.
Şener, A., https://archive.org/details/islam-mezhepleri-vekelami_202408/%C4%B0sl%C3%A2m%27da%20F%C4%B1kh%C3%AE%20Mezhepler%20Tarihi%2002/page/54/mode/2up. 54-61.

Zehra, M.E. (1976). *İslâm'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Hisar Yayınevi, Cilt 2.
60.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Serdar ASUK

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Anadolu Üniversitesi / İşletme Fakültesi

Yüksek Lisans : Ufuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü/
Uluslararası İlişkiler Tezli YL

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Tarih : 21.05.2025